

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ

НАУКОВІ СТУДІЇ

ВИПУСК 11

МИКОЛАЇВ – 2013

Засновники видання:

Чорноморський державний
університет імені Петра Могили

Інститут української
археології та джерелознавства
імені М.С. Грушевського
Національної академії наук України

Видання засновано у 2008 р.

Свідчення про державну реєстрацію
серія КВ № 14511-3482Р видано
Міністерством юстиції України
від 15.09.2008;
серія КВ № 15567-4039ПР видано
Міністерством юстиції України
від 07.07.2009.

Збірник друкується як фахове
видання, згідно з рекомендаціями
ВАК (бюлетень № 1-05/2
від 10.03.2010)

Адреса редколегії:

вул. 68 Десантників, 10,
м. Миколаїв, 54003

Тел.: (0512) 76-55-99,
(050) 820-57-26,
факс: (0552) 46-51-94,
E-mail: avi@chdu.edu.ua,
e.sinkevych@gmail.com

рішенням вченої ради
Чорноморського державного
університету імені Петра Могили
від 11.04.2013 р., протокол № 8

Головний редактор:

Сохань Павло Степанович – доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки
України, директор Інституту української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Редакційна рада:

Клименко Леонід Павлович – доктор технічних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України, ректор Чорноморського
державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Бегліца Володимир Петрович – доктор наук з державного
управління, доцент, проректор з наукової роботи Чорноморського
державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Маврін Олександр Олександрович – кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник, заступник директора Інституту
української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського
НАН України (м. Київ);

Смолінський Александер – доктор історичних наук (dr hab.),
професор Інституту історії та архівознавства Університету імені
Миколая Коперніка в Торуні (Польща);

Срогош Тадеуш – доктор історичних наук (dr hab.), професор,
завідувач кафедри методології історії та історіографії Академії імені
Яна Длугоша в Ченстохові (Польща).

Редакційна колегія:

Багмет Михайло Олександрович – доктор історичних наук,
професор, заслужений діяч науки і техніки України, проректор з
науково-педагогічної роботи та питань розвитку, завідувач кафедри
державної політики та менеджменту Чорноморського державного
університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Колісниченко Анатолій Іванович – доктор історичних наук,
професор кафедри політичних наук Чорноморського державного
університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету
імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Євген Григорович – доктор історичних наук, професор
кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського
державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв) –
*заступник головного редактора наукового фахового збірника «Історичний
архів. Наукові студії»;*

Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник народної освіти України, професор кафедри
міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського
державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Ірина Юрївна – заступник начальника відділу
використання інформації документів Державного архіву Херсонської
області – *відповідальний секретар редколегії наукового фахового
збірника «Історичний архів. Наукові студії».*

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Інституту української археології та
джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії
наук України від 18.04.2013 р., протокол № 2

Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ
ім. Петра Могили, 2013. – Вип. 11. – 200 с.

Збірник містить публікації історичних джерел, джерелознавчих та історіографічних
досліджень, статей з актуальних проблем історії України та всесвітньої історії, міжнародних
відносин, історії історичної науки, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Мова видання: українська, російська, польська, англійська.

*Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів,
залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті,
достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не
приймаються. При передруку публікацій посилання на «Історичний архів. Наукові студії» обов'язкове.*

ЗМІСТ

ІСТОРИОГРАФІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

Крюков А. В. (Івано-Франківськ) Аграрні відносини в Галичині 1921-1939 рр. у польській історіографії.....	10
Лазуренко Ю. М. (Черкаси) Внесок сільськогосподарської кооперації в розвиток аграрного сектора економіки України 20-х років ХХ ст.: історіографія проблеми.....	17
Малишев О. В. (Харків) Кустарно-промислова кооперація УСРР періоду непу в російській історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст.	25
Робак І. Ю., Демочко Г. Л. (Харків) Українська емігрантська історіографія ХХ ст. про В. Д. Отамановського.....	32
Свинаренко Н. О. (Харків) Висвітлення партизанського руху на українських землях у роки Великої Вітчизняної війни: сучасна історіографія.....	40
Смолінський Александер (Торунь, Польща) Польськомовні публікації на тему голоду в Україні у 20-х і 30-х роках ХХ ст.	48
Срогош Тадеуш (Ченстохова, Польща) Лікарське наукове середовище у Львові в 1918-1946 роках в польській історіографії.....	56

ІСТОРИОГРАФІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Бевзюк Є. В. (Ужгород) Формування національних ідеологічних орієнтирів у західних слов'ян у передреволюційні роки (1848).....	62
Корновенко С. В. (Черкаси) Аграрна політика урядів білого руху Півдня Росії в оцінці білоемігрантської історіографії.....	69
Кузьменко Ю. В. (Ніжин, Чернігівська обл.) Партійно-радянська номенклатура УРСР середини 80-х – початку 90-х років ХХ ст. в рецепції діаспорних та західних учених.....	77
Некрасова В. В. (Київ) Радянський простір часів «холодної війни» в американських підручниках.....	85
Стройновський Анджей (Ченстохова, Польща) Львівська школа досліджень доби Станіслава Понятовського у міжвоєнний період.....	93
Щербін Л. В. (Івано-Франківськ) Українське питання та Конституційно-демократична партія Росії (1905-1918 рр.) в сучасній російській історіографії.....	100

ІСТОРИЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН В ІСТОРИОГРАФІЇ

Гальчак Богдан (Зелена Гура, Польща) Польський міф про «східні креси» в польсько-українських відносинах.....	106
Городня Н. Д. (Київ) Регіональна інтеграція в АТР в пост-біполярній політиці США	111
Корнієнко Н. В. (Київ) Російська історіографія про «західний чинник» в українській «помаранчевій революції»	119
Музичин І. Т. (Івано-Франківськ) Зарубіжна історіографія про українські землі імперії Габсбургів як фактор австро-російських відносин на початку ХХ ст.	125
Сокирська В. В. (Умань, Черкаська обл.) Політичний аспект російсько-українських відносин 20-х років ХХ ст. у новітній історіографії	134
Чорна Н. М. (Вінниця) Сучасні українсько-польські відносини у висвітленні польської історіографії.....	140
Шिशела С. І. (Київ) Трансфер українського та польського населення 1944-1946 рр. у новітній історіографії та джерелах.....	146

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Земзюліна Н. І. (Черкаси) Питання достовірності та доступності іноземних джерел в процесі висвітлення дискусійних фактів вітчизняної історії.....	154
Мальшина К. В. (Київ) Джерела з історії Словенії першої половини ХХ ст. у Архіві Форін-Офіса (м. Лондон)	161
Мерфі Н. Г. (Магнолія, Арканзас, США) Джерельна база української діаспори в США: з минулого до сьогоднішніх реалій.....	168
Шевельков А. І. (Коломна, Московська область, Росія) Документи березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС як важливе джерело в дослідженні аграрної історії.....	176
Якимчук О. О. (Рівне) Кримінальне переслідування княгині Марії Любомирської: епізод з життя 1915 р. (на підставі матеріалів Центрального державного історичного архіву України у м. Київ)	183

РЕЦЕНЗІЇ

Гоцуляк В. В. (Черкаси) Дидактичний вимір теоретико-методологічних засад історичного пізнання <i>Рецензія на монографію: Бондаренко Г. В. Теорія та методологія історії. Програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій : навч. посіб. (Луцьк, 2011)</i>	190
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

Крюков А. В. (Ивано-Франковск) Аграрные отношения в Галичине 1921-1939 гг. в польской историографии	10
Лазуренко Ю. М. (Черкассы) Вклад сельскохозяйственной кооперации в развитие аграрного сектора экономики Украины 20-х годов XX в.: историография проблемы	17
Малышев А. В. (Харьков) Кустарно-промышленная кооперация УССР периода нэпа в российской историографии конца XX – начала XXI вв.	25
Робак И. Ю., Демочко А. Л. (Харьков) Украинская эмигрантская историография XX в. про В. Д. Отамановского	32
Свинаренко Н. А. (Харьков) Освещение партизанского движения на украинских землях в годы Великой Отечественной войны: современная историография.....	40
Смолинский Александр (Торунь, Польша) Польскоязычные публикации на тему голода в Украине в 20-х и 30-х годах XX в.	48
Срогош Тадеуш (Ченстохова, Польша) Врачебное научное окружение во Львове в 1918-1946 годах в польской историографии.....	56

ИСТОРИОГРАФИЯ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ

Бевзюк Е. В. (Ужгород) Формирование национальных идеологических ориентиров у западных славян накануне революции (1848)	62
Корновенко С. В. (Черкассы) Аграрная политика правительств белого движения Юга России в оценке белоэмигрантской историографии	69
Кузьменко Ю. В. (Нежин, Черниговская обл.) Партийно-советская номенклатура УССР середины 80-х – начала 90-х годов XX в. в рецепции диаспорных и западных ученых	77
Некрасова В. В. (Киев) Советское пространство времен «холодной войны» в американских учебниках	85
Стройновский Анджей (Ченстохова, Польша) Львовская школа исследований эпохи Станислава Понятовского в межвоенный период	93
Щербин Л. В. (Ивано-Франковск) Украинский вопрос и конституционно-демократическая партия России (1905-1918 гг.) в современной российской историографии	100

ИСТОРИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ИСТОРИОГРАФИИ

Гальчак Богдан (Зеленая Гура, Польша) Польский миф про «Восточные Кресы» в польско-украинских отношениях	106
Городня Н. Д. (Киев) Региональная интеграция в АТР в пост-биполярной политике США.....	111
Корниенко Н. В. (Киев) Российская историография о «западном факторе» в украинской «оранжевой революции»	119
Музычин И. Т. (Ивано-Франковск) Зарубежная историография об украинских землях империи Габсбургов как фактор австро-российских отношений в начале XX в.	125
Сокирская В. В. (Умань, Черкасская обл.) Политический аспект российско-украинских отношений 20-х годов XX в. в новейшей историографии	134
Черная Н. М. (Винница) Современные украинско-польские отношения в освещении польской историографии	140
Шисела С. И. (Киев) Трансфер украинского и польского населения 1944-1946 гг. в новейшей историографии и источниках.....	146

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Земзюлина Н. И. (Черкассы) Вопросы достоверности и доступности иностранных источников в процессе освещения дискуссионных фактов отечественной истории	154
Мальшина Е. В. (Киев) Источники по истории Словении первой половины XX в. в Архиве Форин-Офиса (г. Лондон).....	161
Мерфи Н. Г. (Магнолия, Арканзас, США) Источники украинской диаспоры в США: с прошлого до сегодняшних реалий.....	168
Шевельков А. И. (Коломна, Московская область, Россия) Документы мартовского (1965 г.) пленума ЦК КПСС как важный источник в исследовании аграрной истории.....	176
Якимчук О. А. (Ровно) Криминальное преследование княгини Марии Любомирской: эпизод из жизни 1915 г. (на основании материалов центрального государственного исторического архива Украины в г. Киеве).....	183

РЕЦЕНЗИИ

Гоцуляк В. В. (Черкассы) Дидактическое измерение теоретико-методологических основ исторического познания <i>Рецензия на монографию: Бондаренко Г. В.</i> Теория и методология истории. Программа и тестовые задания, основы курса, словарь понятий и категорий: учеб. пособие. (Луцк, 2011)	190
--	-----

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY OF DOMESTIC HISTORY

- Andrey Kryukov** (Ivano-Frankivsk)
Agrarian relations in Galicia 1921-1939 in Polish historiography 10
- Yriy Lazurenko** (Cherkassy)
The contribution of the agricultural cooperation to the development
of the agricultural sector in Ukraine economy of the 1920-s: historiographical problems..... 17
- Alexander Malyshev** (Kharkiv)
Handicraft and industrial cooperation of the USSR period of the NEP
in the Russian historiography of the end of XX – beginning of XXI centuries..... 25
- Igor Robak, Hanna Demochko** (Kharkiv)
Ukrainian emigrants historiography of the XX century about V. D. Otamanovsky..... 32
- Natalia Svinarenko** (Kharkiv)
The researching of the partisan movement in the Ukrainian lands in years
of the Great patriotic war: the modern historiography..... 40
- Aleksander Smoliński** (Toruń, Poland)
Polish language publications about Hunger on Ukraine in the twentieth
and thirtieth of 20th century 48
- Tadeusz Srogosz** (Częstochowa, Poland)
Medicinal scientific environment in Ukraine in 1918-1946 years in Polish historiography 56

HISTORIOGRAPHY OF WORLD HISTORY

- Evhen Bevzyuk** (Uzhgorod)
Formation of the national ideological tendencies of the Western slavs
in the prerevolutionary years (1848)..... 62
- Serhiy Kornovenko** (Cherkasy)
The agrarian policy of the governments of the white movement of the south of Russia
in the assessment of the white émigré historians 69
- Julya Kuzmenko** (Nizhyn)
The USSR party nomenclature in the middle of 1980s – the beginning
of 1990s perceived by the diaspora and western scholars 77
- Valeriya Nekrasova** (Kyiv)
The Soviet space of the Cold war era in American textbooks 85
- Andrzej Stroynowski** (Częstochowa, Poland)
Lviv school of research on the epoch Stanislaw Poniatowski during the interwar period 93
- Lilia Shcherbinь** (Ivano-Frankivsk)
Ukrainian question and constituonal democratic party of Russia (1905-1918)
in modern Russian historiography 100

HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS IN HISTORIOGRAPHY

Bohdan Halczak (Zielona Góra, Poland)
Polish «Eastern borderlands» myth in the Polish-Ukrainian relations 106

Nataliya Gorodnia (Kyiv)
Regional Integration in Asia Pacific in the Post-Cold War U.S. Policy 111

Natalia Kornienko (Kyiv)
Russian historiography about the «western factor» in Ukrainian «orange revolution»..... 119

Iryna Muzychyn (Ivano-Frankivsk)
Foreign historiography of Ukrainian earth as a factor of Gabsburgs
Austro-Russian relations at the beginning of XX c. 125

Vlada Sokyrska (Uman)
Political aspects Russian-Ukrainian relations XX century the latest historiography..... 134

Nataliya Chorna (Vinnytsia)
Modern Ukrainian-Polish relations from the point of view of Polish historiography 140

Serhiy Shushela (Kyiv)
Transfer of Ukrainian and Polish population 1944-1946 in modern historiography and sources 146

SOURCE STUDY

Natalia Zemzyulina (Cherkasy)
Issues of reliability and availability of foreign sources in the process of highlighting
of controversial facts in national history 154

Katerina Malshina (Kyiv)
The sources for the Slovenian history of the first half of the XX century
in the Archives of the Foreign Office (London) 161

Natalia Murphy (Magnolia, AR (USA))
Bibliography of the Ukrainian diaspora in USA: from the past to the present time..... 168

Anatoly Shevekov (Kolomna, Moscow Region, Russia)
The march (1965) CPSU central committee plenum documents as a major source
in the agriculture history research 176

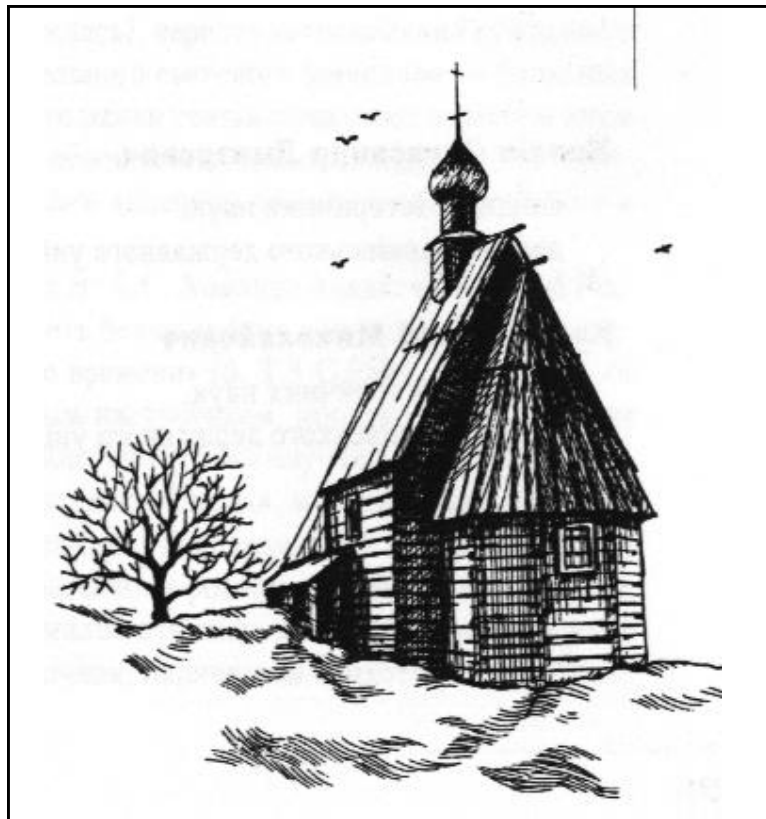
Oksana Yakymchuk (Rivne)
Princess Mary Lyubomirska prosecution: episodes from the 1915 life (based on
the Ukrainian central state historical archive in Kiev materials) 183

BOOK REVIEWS

Victor Hotsulyak (Cherkasy)
Didactic measurement theoretical and methodological foundations of historical cognition
Book Reviews: Bondarenko H. V. The theory and methodology of history. Program and the test items,
the basis of the course, a dictionary of concepts and categories: the textbook (Luck, 2011) 190

INFORMATION ABOUT AUTHORS

*Історіографія
вітчизняної історії*



АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В ГАЛИЧИНІ 1921-1939 рр. У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Представлено аналіз праць польських істориків соціалістичної доби і сучасності, присвячених аграрним відносинам в Галичині 1921-1939 рр. Виокремлено об'єктивні і суб'єктивні чинники, що вплинули на характер польської історіографії досліджуваної проблеми. Намічено питання, які потребують подальших наукових досліджень.

Ключові слова: польська історіографія, міжвоєнна Польща, аграрні відносини, реформи.

Представлено анализ работ польских историков социалистического периода и современности, посвященных аграрным отношениям в Галиции 1921-1939 гг. Выделены объективные и субъективные факторы, которые повлияли на характер польской историографии исследуемой проблемы. Намечены вопросы, которые требуют дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: польская историография, междувоенная Польша, аграрные отношения, реформы.

The paper presents the analysis of works of Polish historians socialist era and the present, devoted agrarian relations in Galicia 1921-1939. The study of agrarian relations in Galicia will deepen our understanding of the socio-economic processes which occurred during the interwar period, will allow to estimate the consequences of agricultural policy of the Polish government.

Actuality of historiographical understanding of Agrarian Policy of the Second Rzeczpospolita in Galicia interwar period is determined primarily by the need to study and how deep rethinking of past experience in the context of current social and economic development as well as resolving the land issue as indispensable condition the efficiency of the agricultural sector in the state.

The character of Polish historiography was caused by both objective and subjective factors. The objective we include the state of development science, socio-cultural preconditions development of the economy finally, the historical conditions and so on.

After World War II Polish historiography was continued to be enriched historical research period of the Second Rzeczpospolita. It is characterized by increased attention to socioeconomic processes, the accumulation of factological material from this problem. In light of the history of the interwar period until end of 60-ies was compulsory be criticized actions of the so-called bourgeois Poland.

The analysis shows that scientists publishing Polish socialist era were devoted mainly socio-political processes interwar Poland, certain aspects of the development of the Second Rzeczpospolita. Considerable part economic problems was omitted by or regarded superficially.

The turning point in Polish historiography came after 1956, with the revival of intellectual and spiritual life of the country. Was revived the trend towards an objective analysis of social phenomena and events, and by the end of the 1970s it became dominant. It was also increasing interest of historians to the initial stages of the Second Rzeczpospolita, its interwar history.

In the post-war Polish researchers considerable interest aroused relations in the agricultural sector of the Second Rzeczpospolita. Defined contribution in coverage of specific issues of agricultural policy in Poland in the interwar period did the labor Polish agrarian. Among these are works Ch. Madaychyka «bourgeois-landlord agrarian reform in Poland (1918-1939)», A. Aynenkelya «The legal situation agricultural workers in Poland (1918-1939)», M. Myeshchankovskoho» Agrarian structure interwar Poland».

Scientists M. Papyezhynska-Turek, T. Dombkovsky, R. Tozhetsky, M. Vankovich, M. Drozdowsky, V. Moravian. made an attempt analyzed Ukrainian issue not only in political but also in social and economic aspects.

At the 1980s, Polish historians E. Coco, K. Yontsa, Z. Landau, J. Tomaszewski, E. Holemyovskyy, J. Borkowski, A. Shubinsky continued to develop problems which examined various aspects of life of the peasantry interwar period.

Thorough analysis of the economic development of Poland in the interwar period include collective works of Polish economists Jeziorsko A. and S. Leschynskoyi «History of the Polish economy» and Kalinskoho J. and S. Landau, «Poland's economy in the twentieth century». Substantial historical work on the problem of the military regime prepared Y. Stovbnyak-Smohozhevska.

The study of agrarian relations is facilitated by regular contacts between the scientists of both countries, conferences, symposia, roundtables, training and more. Problems of relations between the two Eastern European nations for many centuries have been discussed at the International Conference «Ukraine-Poland: historical heritage and social consciousness» (Kamyanets-Podilsky, 1992). [19] «Ukrainian-Polish relations in Galicia in the twentieth century» (Ivano-Frankivsk, 1996). [20] and others. At these conferences the reform was analyzed of the Polish authorities concerning Ukrainian, including farmers. Proceedings of «Historical research in Ukraine», Issue 13 – «Ukraine-Poland: History and Modernity» highlights the problem of Polish-Ukrainian relations, as well as historiography and source» [21]. The reports and emails that were compiled in the compilation «Above the Dnieper and the Vistula» [22] scholars of both countries consider political, economic and cultural aspects of Ukrainian-Polish relations, ways to strengthen the friendship between the neighboring nations.

Thus, the focus of historians PNR has focused on politics Polish governments and parties, international and Polish-Ukrainian relations, instead of agrarian relations on «Eastern Kress» highlighted very casually. Substantiation of principles of agrarian policy of Poland requires further study both Ukrainian and Polish historians to rethinking of deeper lessons of the past to establishing the Polish-Ukrainian partnership in the modern world.

Keywords: polish historiography, interwar Poland, agrarian relations, reform.

Актуальність історіографічного осмислення аграрної політики Другої Речі Посполитої в Галичині міжвоєнного періоду визначається насамперед необхідністю як глибокого вивчення і переосмислення досвіду минулого в контексті сучасних проблем соціально-економічного розвитку, так і розв'язання земельного питання як неодмінної умови ефективності аграрного сектора в державі. Аналіз польської історіографії аграрних відносин в Галичині сприятиме об'єктивному вивченню порушеної проблеми та неупередженому її висвітленню, позбавленню стереотипів і суб'єктивізму в аналізі певних історичних позицій, посиленню наукових, економічних, культурно-освітніх зв'язків між Україною та Республікою Польща. Все це дає можливість об'єктивно представити погляди польських авторів на проблему аграрних відносин в Галичині міжвоєнної доби.

Метою пропонованої статті є аналіз стану дослідження аграрних відносин в Галичині 1921-1939 рр. в польській історіографії. До уваги бралися дослідження польських вчених соціалістичної доби та сучасного періоду.

Характер польської історіографії був зумовлений як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. До об'єктивних ми відносимо стан розвитку науки, соціокультурні передумови, розвиток економіки, врешті, історичні умови тощо.

Після Другої світової війни польська історіографія продовжувала збагачуватись історичними дослідженнями періоду Другої Речі Посполитої. Вона характеризується посиленою увагою до соціально-економічних процесів, накопиченням фактологічного матеріалу із вказаної проблеми. Фактично усі польські вчені, які досліджували соціально-економічні процеси міжвоєнного періоду, в тій чи іншій мірі торкалися проблеми аграрних реформ польських урядів. Проте, за умов соціалістичної доби, потрапивши в сферу впливу СРСР, праці з цієї проблематики були переважно упередженими та необ'єктивними, розвивалися тими ж напрямками, що й радянська історична наука.

У висвітленні історії міжвоєнного періоду до кінця 1960-х років минулого століття було обов'язковим піддавати критиці дії

так званої буржуазної Польщі. На думку сучасної польської дослідниці А. Дильонгової, інтерпретація фактів повинна була будуватися на засадах ідеології владних структур: *«Цензура, яка була для керівників країни знаряддям політики, спричинила фальсифікацію історії. Фальсифікація не завжди полягала у наведенні неправдивих фактів, але в їх доборі, зіставленні, інтерпретації або замовчуванні. Важко виправдати шкodu, завдану цими чинниками історичній свідомості суспільства»* [1, с. 220.].

Як показує аналіз, публікації польських вчених соціалістичної доби були присвячені в основному суспільно-політичним процесам міжвоєнної Польщі, окремим аспектам розбудови Другої Речі Посполитої. Значна частина економічних проблем опинилася поза увагою дослідників або розглядалася поверхово.

Перелом у польській історіографії настав після 1956 року з поживаленням інтелектуально-духовного життя у країні. Відроджувалася тенденція до об'єктивного аналізу суспільних явищ і подій.

У повоєнних польських дослідників значний інтерес викликали відносини в аграрному секторі Другої Речі Посполитої. Певний внесок у висвітлення окремих питань аграрної політики Польщі в міжвоєнний період зробили праці польських аграрників. Серед них слід відзначити монографію Ч. Мадайчика *«Буржуазно-поміщицька аграрна реформа в Польщі (1918-1939)»* (Варшава, 1956), присвячену аналізу земельної реформи в Польщі. Автор розглядає співвідношення між різними категоріями землевласників у сільському господарстві міжвоєнної Польщі, систему господарювання, яку вони застосовували, прослідковує процес впровадження аграрної реформи на місцях [2]. Особливу увагу науковець звертає на особливості її впровадження на західноукраїнських землях, підкреслюючи зростання соціальної та національної напруженості внаслідок насадження військового та цивільного осадництва. Проте і це дослідження не розкриває всіх умов та особливостей реформування аграрних відносин в Галичині.

Цікавою в аспекті нашого дослідження є монографія А. Айненкеля *«Правове становище сільськогосподарських робітників в Польщі (1918-1939 рр.)»*, в якій автор досліджує правові аспекти історії сільських наймитів. У цій праці міститься значний фактичний матеріал щодо різних напрямків аграрної політики Польщі [3].

Особливої уваги заслуговують розробки польських дослідників з окремих питань економічного розвитку Польщі у міжвоєнний період. Серед них праці М. Ваньковича [4] та М. Дроздовського [5]. Ними розкрито основні напрямки діяльності уряду в умовах економічної кризи. Слід зазначити, що всім їхнім роботам властива спільна тенденція: виправдати колонізаторську політику польських панівних класів на землях Галичини.

Аграрним проблемам міжвоєнного періоду присвячені праці польських авторів С. Ігнара [6], М. Мешчанковського [7]. В них висвітлені деякі аспекти польської державної політики в галузі сільського господарства, особливості проведення аграрної реформи 20-х років ХХ ст. у Польщі. Так, М. Мешчанковський у своїй праці *«Аграрна структура міжвоєнної Польщі»*, аналізуючи події періоду Другої Речі Посполитої, наголошує на їх значенні в плані проведення аграрних реформ польськими урядами. Автор аналізує аграрну структуру зокрема Галичини, дає власну оцінку окремим питанням реформування польської економіки. М. Мешчанковський вказує на те, що аграрна структура міжвоєнної Польщі характеризувалася трьома процесами: систематичним зменшенням поміщицького землеволодіння; повільним розвитком капіталістичних селянських господарств; подальшим роздрібненням земельних наділів дрібних власників тощо. У монографії досліджуються зміни землеволодіння різних груп селян міжвоєнної Польщі [7]. Однак, вчений залишив поза увагою боротьбу двох шляхів буржуазної аграрної еволюції та її вплив на структуру селянських господарств. Групуєчи господарства лише за розміром землеволодіння (без урахування інших показників), автор не зумів всебічно розкрити соціально-економічну еволюцію села у 20–30-х роках ХХ ст.

Зацікавлення польських істориків соціально-економічними проблемами зростає у 1970-х роках минулого століття. Вони намагаються об'єктивно висвітлити події в Західній Україні міжвоєнного періоду. Так, М. Папежинська-Турек [8] зробила спробу проаналізувати українське питання не тільки в політичному, а й у соціальному та економічному аспектах. І хоча автор, головним чином, розкриває польсько-українські стосунки на різних етапах міжвоєнного часу, все-таки значну увагу приділяє політиці польської влади щодо українців та аграрному розвитку краю. Монографія М. Папежинської-Турек є вагомим синтетичним підсумком вивчення суспільно-політичного, економічного, культурного життя українців у Другій Речі Посполитій.

Змістовним і насиченим фактичним матеріалом є виданий у 1978 р. під патронатом Польської академії наук четвертий том «Історії Польщі» за ред. Т. Єндрущак [9].

У 1980-х роках польські історики продовжували розробляти проблеми, які безпосередньо чи опосередковано торкалися мешканців міжвоєнної Галичини. Так, Я. Борковський видав монографію, в якій розглядає різні сфери життя селянства другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. [10]. Змістовною і насиченою фактичним матеріалом є праця А. Шубінського «Новітня історія Польщі 1914-1983» [11], в якій автор детально досліджує соціально-економічний розвиток Польщі у міжвоєнний період та впродовж наступних десятиліть.

Фундаментальні праці з проблем економічного становлення Польщі підготували Є. Коко [12], К. Йонца [13], З. Ландау, Й. Томашевський: «Економіка Польщі міжвоєнної 1936-1939», «Польща в Європі і світі 1918-1939» [14], Я. Кофман «Економічний націоналізм. Шанс чи бар'єр зростання» [15], Є. Голєнбівський «Державний сектор в економіці міжвоєнної Польщі» [16].

Польський історик В. Менджецький намагається довести, що польське осадництво носило об'єктивний характер і було запорукою підвищення культури землекористування у всіх сферах життя міжвоєнної

Галичини. Автор не заперечує і того, що надміру великий вплив польського населення на цій території викликав значний опір з боку місцевого населення, вказує, що місцеве населення «віднеслося до них вороже, це викликано було поширенням думок про те, що земля, яку займали колоністи, повинна бути поділена між ними, і то безплатно» [17, с. 124].

У монографії краківського історика Р. Тожецького «Українське питання в Польщі в 1923-1929 роках» [18] представлено багато архівних фондів, використано праці дослідників української діаспори, детально проаналізовано політичне, економічне, культурне життя українців, програми і політику польських урядів, які зробили все, щоб «до краю посварити два братні народи – українців і поляків» [18, с. 131]. Навіть у період комуністичної влади, коли було вкрай небажаним зачіпати проблеми польсько-українських конфліктів, Р. Тожецький писав про політичний тиск польської влади на українське населення Другої Речі Посполитої.

Науковий інтерес польських вчених до українознавчої тематики посилюється після здобуття політичної незалежності у 1989 році. Це викликало кардинальні зміни у польській історіографії: послаблення ідеологічного тиску, збільшення джерельної бази, доступність автентичних архівних матеріалів, що відкрило широкі можливості для вивчення економічної політики відродженої Польщі, зокрема аграрних відносин. Дослідження польських істориків посткомуністичного періоду характеризуються спробами по-новому осмислити і подолати вікові стереотипи упередженого ставлення щодо українців.

Вивченню аграрних відносин сприяють регулярні контакти між вченими обох країн, конференції, симпозиуми, круглі столи, стажування тощо. Проблеми взаємин двох східноєвропейських народів упродовж багатьох століть обговорювалися на Міжнародній конференції «Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість» (Кам'янець-Подільський, 1992 р.) [19] «Українсько-польські відносини в Галичині в ХХ ст.» (Івано-Франківськ, 1996 р.) [20] та ін. На таких

конференціях детально проаналізовано реформи польської влади стосовно українців, в тому числі і аграрні. Збірник наукових праць «Історіографічні дослідження в Україні», випуск 13 – «Україна-Польща: історія і сучасність» висвітлює проблеми польсько-українських взаємин, а також історіографії та джерелознавства» [21]. У доповідях і повідомленнях, які ввійшли до збірника «Над Дніпром і Віслою» [22] вчені обох країн розглядають політичні, економічні та культурні аспекти українсько-польських взаємин, шляхи зміцнення дружби між сусідніми народами.

Директор Інституту Південно-Східної Європи в Перемишлі С. Степень, автор численних статей і наукових праць у даній тематиці, відзначав особливу роль «Бюлетеня польсько-українського» у справі переконання польської громадськості в необхідності справедливого розв'язання українського питання в Польській державі [23].

Деякі питання реформування польської економіки, зокрема аграрних відносин знаходимо в працях Т. Влудика «Третя дорога» в економічній думці Другої Речі Посполитої» [24]. С. Рудницького «Землеробство в Польщі ХХ ст.» [25]. Серед найбільш інформативних, з детальним аналізом широкої джерельної бази є праці М. Тимовського «Історія Польщі» [26], М. Боруцького «Історія Польщі до 1957 року» [27], Й. Жарновського «Суспільство Другої Речі Посполитої – історичний перегляд» [28]; праця авторського колективу А. Дибковської, Я. Жарина, М. Жарин «Польська історія з найдавніших часів до сучасності» [29]. Глибокий аналіз соціально-економічних та політичних перетворень у добу Другої Речі Посполитої містять дослідження П. Вечоркевича [30], З. Запоровського [31], К. Ковальця [32] та ін.

Варто зазначити, що з'явилася низка праць історії міжвоєнного періоду, в яких, окрім внутрішньої політики Польщі, знайшли частковий аналіз питання аграрної політики польського уряду в Галичині. Ці проблеми відображено частково у працях «Історія двадцятиріччя» П. Заремби [33], «Історія Польщі 1914-1939 рр.» Х. Зелінського [34], у

колективній праці «З історії II Речі Посполитої» за редакцією А. Гарліцького [35] та ін. Названі роботи становлять інтерес щодо окремих напрямків і пріоритетів аграрної діяльності польського уряду. Різні аспекти започаткованої теми глибоко досліджені в роботах Я. Томашевського [36]. Цікавий матеріал з теми дослідження міститься в працях Я. Кенсіка [37], В. Рошковського [38]. Я. Калінського [39] та ін. І хоча вони стосуються безпосередньо аграрної історії Волині, однак в них є часткова оцінка урядових дій Польщі і стосовно Галичини в галузі аграрних відносин.

Грунтовний аналіз економічного розвитку Польщі у міжвоєнний період містять колективні праці польських економістів А. Єзерського та С. Лещинської «Історія економіки Польщі» [40], а також Я. Калінського і З. Ландау «Економіка Польщі в ХХ столітті» [41]. Солідну історичну працю, яка опирається на багаті архівні документи і матеріали з проблеми військового осадництва, підготувала Й. Стовбняк-Сможевська [42].

Таким чином, польська історіографія характеризується низкою праць, присвячених аграрній політиці Польщі щодо українців у міжвоєнний період. Аналіз монографій, дисертаційних досліджень і окремих публікацій показує, що аграрні відносини висвітлювались відповідно до вимог часу. Зокрема, історіографія соціалістичної Польщі не була позбавлена усталених стереотипів і тенденційності. Основна її увага була зосереджена на політиці польських урядів і партій, міжнародних і польсько-українських відносинах, натомість аграрні відносини на «східних кресах» висвітлювалися досить побіжно.

Роботи сучасних польських істориків вирізняються поміркованою оцінкою подій міжвоєнного періоду. Доробок дослідників, які вивчали окреслену тематику, дозволяє констатувати доволі нерівномірне освоєння всього спектра питань. До найбільш вивчених можна віднести політичні аспекти міжетнічного протистояння в Галичині. Водночас недостатньо опрацьованими залишаються проблеми, пов'язані із аграрними відносинами в Галичині досліджуваного періоду. Обґрунтування засад аграрної

політики Польщі і суперечливий досвід її реалізації в Галичині, безумовно, потребує подальшого вивчення як українськими, так і польськими істориками з метою глибшого переосмислення повчальних уроків минулого для налагодження українсько-польського партнерства в сучасних умовах.

Джерела та література

1. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990 / Дильонгова Г. [Пер. з пол. М. Кірсенка]. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 239 с.
2. Madajczyk C. Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918-1939) / C. Madajczyk. – Warszawa, 1956.
3. Ajnenkel A. Położenie prawne robotników rolnych w Polsce. – 1918-1939 / A. Ajnenkel. – Warszawa : Książka i Wedza, 1962. – 465 s.
4. Wańkiewicz M. Od Stołpców po Kair / M. Wańkiewicz. – Warszawa, 1969. – 675 s.
5. Drozdowski M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej / M. Drozdowski // Polska odrodzona. 1918-1939. Państwo.Społeczeństwo. Kultura / Pod red. J. Tomickiego. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1982. – S. 408-462.
6. Ignar S. Kwestia rolna w Polsce kapitalistycznej / S. Ignar. – Warszawa, 1952.
7. Mieszczankowski M. Struktura agrarna Polski międzywojennej / M. Mieszczankowski. – Warszawa, 1960. – 337 s.
8. Papierzynska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922-1926 / M. Papierzynska-Turek. – Krakow, 1979.
9. Historia Polski. T. 4. Cz. 2-4 / Pod red. T. Jędruszczyka. – Warszawa, 1978.
10. Borkowski J. Cłopi Polacy w dobie kapitalizmu / J. Borkowski. – Warszawa, 1981.
11. Czubiński A. Najnowsze dzieje Polski 1914-1983 / A. Czubiński. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. – 451 s.
12. Koko E. Polska Partia Socjalistyczna i Jozef Pilsndki wobec kwestii ukraińskiej w Latach 1918-1920 / E. Koko // Dzieje najnowsze. Rocznik XXX. – Warszawa, 1989. – S. 27-30.
13. Jonca K. Dzieje gospodarcze Polski do 1939 roku / K. Jonca. – Wrocław : Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – 204 s.
14. Landau Z. Gospodarka Polski międzywojennej. [T. IV]: Lata interwencjonizmu państwowego 1936-1939 / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa, 1989. – 549 s.; Landau Z. Polska w Europie i świecie 1918-1939 / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa : Wiedza powszechna, 1984. – 282 s.
15. Kofman J. Nacjonalizm gospodarcze. Szans czy bariera wzrostu / J. Kofman // Zoszyty naukowe SGPiS. – Warszawa, 1992. – S. 43-44.
16. Gołębiowski J. Sektor państwowy w gospodarce Polski międzywojennej / J. Gołębiowski. – Kraków, 1985.
17. Mędrzecki W. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź : Instytut Historii PAN «Ossolineum», 1988.
18. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929 / R. Torzecki. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1989. – 467 s.
19. Матеріали міжнародної наукової конференції [«Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість»]. – Кам'янець-Подільський, травень, 1992 р.
20. Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай», 1997. – 452 с.
21. Історіографічні дослідження в Україні / Голова редкол. В. А. Смолій; Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2003. – Вип. 13. У 2 ч. Україна – Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923-1983). – Ч. 2. – 330 с.
22. Над Дніпром і Віслою: Матеріали Міжнародної наукової конференції «Україна і Польща у визвольних змаганнях XIX – початку XX ст.» (Київ, 5 листопада 2003 р.) / Упоряд. А. Чайковський, В. Топольські. – К., 2004. – 226 с.
23. Стемпень С. Поляки й українці в II Речіпосполитій: спроба діалогу / С. Стемпень // Україна і Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р.). – К. : Либідь, 1993. – С. 211-222.
24. Włudyk T. «Trzecia droga» w myśli gospodarczej II Rzeczypospolitej / T. Włudyk. – Kraków, 1994.
25. Rudnicki C. Ziemiaństwo polskie w XX wieku. – Warszawa, 1996.
26. Tymowski M. Historia Polski / M. Tymowski, J. Kieniewicz, J. Holzer. – Warszawa : Ed. Spotkania, 1991. – 381 s.
27. Borucki M. Historia Polski do 1957 roku / M. Borucki. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1998. – 364 s.
28. Żarnowski J. Polska 1918-1939: Praca – technika – społeczeństwo / J. Żarnowski. – Warszawa, 1992.
29. Dybkowska A. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności / A. Dybkowska, J. Żaryn, M. Żaryn [Pod. red. Sucheni-Grabowski A., Króla E.]. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1994. – 378 s.
30. Wiczorkiewicz P. Ostatnie lata Polski niepodległej / P. Wiczorkiewicz. – Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1991. – 80 s.
31. Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1939 / Z. Zaporowski. – Lublin, 1992.

32. Kowalec K. Wizje ustroju państwa w polskiej myśli politycznej lat 1918-1939 / Kowalec K. – Wrocław, 1995. – 230 s.
33. Zaremba P. Historia dwudziestolecia / P. Zaremba [Pierwsze krajowe wydanie oficjalne]. – Wrocław : Ossolineum, 1991.
34. Zieliński H. Historia Polski. 1914-1939 / Zieliński H. – Wrocław, 1982. – 427 s.
35. Garlicki A. Pierwsze lata Drugiej Rzeczypospolitej / A. Garlicki. – Warszawa, 1990.
36. Tomaszewski J. Polska w Europie i świecie 1918-1939 / J. Tomaszewski. – Warszawa : Wiedza powszechna, 1984. – 282 s.
37. Kesik J. Zaufanu komendanta. Biografia polityczna Jana Henrika Jozewskiego 1892-1981 / J. Kesik. – Wrocław, 1995. – 116 s.
38. Roszkowski W. Rolnictwo i leśnictwo / W. Roszkowski // Problemy gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej / Pod red. K. Kozłowskiego. – Warszawa, 1989. – 457 s.
39. Kaliński J. Landau Z. Gospodarka Polski w XX wieku / J. Kaliński, Z. Landau. – Warszawa : Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003. – 409 s.
40. Jezierski A. Historia Gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczynska. – Warszawa : Key Text, 1999. – 560 s.
41. Kaliński J. Gospodarka Polski w XX wieku / J. Kaliński, Z. Landau. – Warszawa : Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003. – 409 s.
42. Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920-1945 / J. Stobniak-Smogorzewska. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, oficyna wydawnicza RYTM, 2003. – 419 s.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Котляр Ю. В., д.і.н., проф.

© Крюков А. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 22.03.2013 р.

ВНЕСОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ 20-х РОКІВ ХХ ст.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано історіографію 90-х років ХХ ст., присвячену проблемі розвитку продуктивності аграрного сектора економіки України в роки нової економічної політики (1921-1929 рр.) та внесок в цю справу сільськогосподарської кооперації. Доведено, що концептуальною основою історіографії початку 1990-х років залишався ленинський «кооперативний план», розроблений нібито вождем більшовиків на основі багаторічного досвіду державного будівництва, співставлення різних теоретико-практичних концепцій, в тому числі використання творчого доробку відомих вчених-аграрників та власне праць класиків марксизму.

Ключові слова: історіографія, сільськогосподарська кооперація, сільське господарство, селянство, колгосп.

Проанализировано историографию 90-х годов ХХ в. посвященную проблеме развития производительности аграрного сектора экономики Украины в годы новой экономической политики (1921-1929 гг.) и вклад в это дело сельскохозяйственной кооперации. Доказано, что концептуальной основой историографии начала 1990-х годов оставался ленинский «кооперативный план», разработанный якобы вождем большевиков на основе многолетнего опыта государственного строительства, сопоставление различных теоретико-практических концепций, в том числе использование творчества известных ученых-аграрников и собственно работ классиков марксизма.

Ключевые слова: историография, сельскохозяйственная кооперация, сельское хозяйство, крестьяне, колхоз.

Historiography of the 1990-s devoted to the problem of the development of the agricultural sector productivity in the economy of Ukraine in the NEP period (1921 – 1929) and the role of agricultural cooperation are analysed.

The aim of the paper is the clarification of the problem of development of the productive forces of agriculture of Ukraine in the context of agricultural cooperation in the years of NEP in the historiography of the 90's of the XX century.

A characteristic feature of the historiography of the early 1990's was the comparison of cooperative and collective forms of management and the intensification the development of the productive forces of the last one.

Theory and history of the cooperative development in Ukraine of the 1920s has been attractinng researchers. Historiography of the problems of development of the productive forces in Ukrainian agriculture in this period includes dozens papers, monographs, collective editions where forms of cooperation, their place and role in the development of agriculture as a whole or its individual sectors are examined. Development and functioning of the cooperative system was also under discussion. However, the problems of historiography, its historical thematic nature has not collaborated properly. This is due to the fact that in the Soviet era scientists did not pay much attention to the history of cooperative building but were engaged in collective forms of management, which in the 1930's became dominant in rural areas, displaced cooperation. Only from the second half of the 1980s – the beginning of the 1990s, when the administrative pressure on intellectuals was relaxed, new archive sources were opened and became available, the researchers manifested a keen interest in the issue, which was the result of their focus on features of the development of different types of cooperation. Another important reason for seeking the attention of scientists to the problems of cooperative construction was the difficult economic situation in the country. Therefore, many researchers considered cooperation to be a «panacea» for all economic problems.

The key point of historiography of the early 1990s remained Lenin's «cooperative plan» perhaps designed by the Bolsheviks's leader on the basis of years of experience in the state building, and the comparison of different theoretical and practical concepts, including the use of creative works of famous scientists and agrarians and classics of Marxism. The research of the cooperative plan in the 1990-s was in some way a continuation of the Soviet historiographical tradition. But they were quite different, modernized approaches when the historical science gradually but irrevocably was depriving from Marx's and Lenin's methodology and the new methodological concepts that had been used in Western Europe for a long time were took into account.

Keywords: *historiography, agricultural cooperation, agriculture, peasantry, farm.*

Теорія та історія кооперативного будівництва в Україні 1920-х років давно приваблювала дослідників. Історіографія проблеми розвитку продуктивних сил сільського господарства України в зазначений період налічує десятки дисертаційних праць, монографій, колективних видань, в яких безпосередньо досліджуються різноманітні організаційні форми кооперації, їх роль і місце у розвитку сільського господарства в цілому, або його окремих галузей, також висвітлюють становлення і функціонування кооперативної системи. Проте, в історіографії недостатньо опрацьовані проблеми власне історико-тематичного характеру. Це пов'язано з тим, що в радянські часи вчені мало займалися історією кооперативного будівництва в сільському господарстві, а більше уваги приділяли колективним формам господарювання, які з 1930-х років стали домінуючими в сільській місцевості, витіснивши кооперацію на другий план. Лише з другої половини 1980-х – на початку 1990-х років, коли адміністративний тиск на творчу інтелігенцію був послаблений, відкривались та ставали доступними нові архівні джерела, у дослідників проявився жвавий інтерес до зазначеної проблематики, що і стало результатом їх зосередження на особливостях розвитку різних видів кооперації. Іншою важливою причиною звернення уваги вчених до проблем кооперативного будівництва була складна економічна ситуація в країні. Тому багато дослідників вбачали у кооперації певну «панацею» від усіх економічних проблем.

Концептуальною основою історіографії початку 1990-х років залишався ленінський «кооперативний план», розроблений нібито вождем більшовиків на основі багаторічного

досвіду державного будівництва, співставлення різних теоретико-практичних концепцій, в тому числі використання творчого доробку відомих вчених-аграрників та власне трудів класиків марксизму. Дослідження кооперативного плану в 90-х років ХХ ст. було певним продовженням радянської історіографічної традиції. Але це вже були зовсім інші, осучаснені підходи, коли історична наука поступово, проте безповоротно позбавлялася від марксистсько-ленінської методології і відбувалося залучення нових методологічних концепцій, які вже давно застосовувались в Західній Європі.

Метою статті є висвітлення проблеми розвитку продуктивних сил сільського господарства України в контексті діяльності сільськогосподарської кооперації в роки непу в історіографії 90-х років ХХ ст.

Характерною особливістю історіографії початку 1990-х років було співставлення кооперативних форм господарювання з колективними та пояснення розвитку продуктивних сил останніх на базі кооперації. В. Данілов, аналізуючи кооперативний план В. Леніна, говорив, що розвиток соціалізму в епоху непу здійснювався шляхом добровільного кооперування «ринкових відносин селянських господарств споживчими, кредитними і збутово-постачальницькими об'єднаннями, відбувався поступовий, але все більш помітний ріст найпростіших форм виробничого кооперування, які, у свою чергу ставали основою створення і росту колективних господарств» [1, с. 12]. Це твердження частково розкриває суть проблеми, адже за «основою створення і росту колективних господарств» крилася руйнівна політика згортання кооперації в кінці 1920-х років та використання її

здобутків, в тому числі матеріально-технічної бази, господарських кадрів для потреб колективізації. Така ситуація болісно вдарила по продуктивності сільгоспвиробництва, відновити валові показники якого вдалося лише в другій половині 1930-х років.

Однією з перших робіт про сільськогосподарську кооперацію доби непу в незалежній Україні стала дисертаційна робота І. Прокопенко, яка побачила світ у 1992 р. [2]. Кооперація в ній показана як самостійна господарська організація українського селянства з 1880-х до 1930-х років. Теоретично ґрунтовніше проблеми сільськогосподарської кооперації були розкриті у дисертаційному дослідженні В. Марочка [3]. На глибоке переконання В. Марочка, сільськогосподарська кооперація не усуспільнювала селянські господарства, а лише сприяла організації виробництва, де це не було можливо зробити на рівні індивідуального господарства та допомагала реалізувати вироблену продукцію. Часто кооперативи, членами яких на правах товариств були артїлі, комуни, този, забезпечували селян реманентом, селекційним насінням, сприяли поширенню нових методів обробітки ґрунту через залучення агрономічних кадрів. В цілому, запровадження непу, як і кооперативний план мислились В. Леніним перш за все як відступ від попередньої політики. На цьому акцентує увагу С. Кульчицький, відзначаючи, що кооперація була найбільш вдалою формою організації селянського господарства в контексті «уживання» ринкових капіталістичних та соціалістичних елементів на селі [4, с. 60]. Проте кооперація, на думку С. Кульчицького, мислилась в урядових колах перш за все як школа колективізму, як засіб *«переходу селян від приватного дрібного до колективного великого виробництва»*, до передумови колективізації сільського господарства [5, с. 8]. Цікаву думку стосовно ролі кооперації пропонує В. Дмитренко, підкреслюючи її посередницьку і проміжну функцію, дослідник говорить, що вона *«торувала шлях до соціалізму»* [6]. Дещо іншої думки стосовно перспектив кооперації В. Кабанов. На його переконання

сама практика кооперативного будівництва 1920-х років та природа тоталітарної системи політичного управління держави стали причиною згорання кооперації. Вчений доводить безперспективність *«стовбової дороги до соціалізму»* через кооперацію та піддає критиці кооперативний план В. Леніна, говорячи про його діалектичну протилежність попереднім напрацюванням *«вождя більшовиків»*. Автор критикує радянську історіографічну школу, яка на його думку, міфологізувала *«кооперативний план»*, якого насправді не було [7].

Отже, кооперативне будівництво 1920-х років на початку 1990-х років розглядалося через призму *«ленінського кооперативного плану»*. Найбільш змістовними в цьому контексті є напрацювання Л. Файна, В. Кабанова, Є. Серової [8]. Вагомий внесок у вивчення кооперації здійснений у монографічних дослідженнях відомих українських вчених-аграрників В. Калініченка, В. Марочка, С. Кульчицького, А. Морозова, які були надруковані у 90-х років минулого століття [9]. Звертає на себе увагу, зокрема монографічне дослідження А. Морозова *«Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу»*. В якій ще на початку 1990-х років вчений досить детально проаналізував діяльність сільськогосподарських кооперативних організацій по кредитному обслуговуванню селянських господарств. Науковець дійшов висновку, що кредитна кооперація відігравала одну із найголовніших функцій на селі, а саме – надавала селянам кошти виробничого призначення. Це впливало на продуктивність сільського господарства, адже сільгоспкредит, на переконання автора, значно полегшував селянству *«вирішення однієї з найпекучіших для нього проблем – вчасного і якісного проведення польових робіт»* [10, с. 204]. Також сільськогосподарський кредит селянство використовувало для придбання продуктивної худоби, інвентарю, селекційного насіння, проведення агрикультурної роботи.

На початку 1990-х років С. Кульчицький досить детально проаналізував особливості здійснення непу в українському селі. Так, він вважає, що у статті *«Про кооперацію»*

В. Ленін виклав власну концепцію «кооперативного соціалізму», альтернативну до концепції «воєнного комунізму» [11, с. 51]. Проте, сам В. Ленін відносив кооперацію до системи державного капіталізму, а не до системи соціалізму [12, с. 27]. Концептуальні засади нової економічної політики С. Кульчицький аналізує у іншій особистій монографії «УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.)». На відміну від попередніх робіт автора, зазначена праця більш категорична у висновках. Важливим є твердження вченого, що «передбачувани програмою РКП(б) колективні господарства, за якими закріпилася назва колгоспів, були іншої природи. З кооперативами у них не було нічого спільного» [11, с. 136]. С. Кульчицький, аналізуючи ставлення партії до колгоспів і кооперативів в той час, коли «на перший план вийшли інтереси піднесення продуктивних сил», говорить про те, що партія не могла зробити правильний вибір на користь кооперації, адже ідеологічно вона була «шкідливою» для соціалістичного суспільства. Тому для піднесення продуктивних сил шляхом кооперування було використано неможливий гібрид «у вигляді поняття колгоспно-кооперативна форма власності на засоби виробництва», витoki якого сягають 1922»р. [11, с. 140-141]. У 2000 р. в Інституті історії України НАНУ була підготована колективна монографія «Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.)» [13]. У розділі роботи, написаному С. Кульчицьким «Непівська концепція «кооперативного соціалізму» прослідковується еволюція поглядів В. Леніна на кооперацію. Дослідник наголошує на несумісності кооперації і колгоспів та доводить на конкретно історичному матеріалі, що продуктивність колгоспів була нижчою, ніж в одноосібних селянських господарствах, об'єднаних в кооперативи [13, с. 92-93]. При цьому автор наголошує на докорінній зміні поглядів В. Леніна на кооперацію, аналізуючи його статтю «Про кооперацію». Науковець говорить про відмову від комуністичної доктрини і про перехід до «кооперативного соціалізму» [13, с. 101]. Однак ця концепція була зустрінута вороже навіть найближчим

оточенням «вождя», тому її реалізація закінчилась разом з закінченням політики непу. Вчений наполягає, що рішення про обов'язковість участі сільських комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах, прийняте у квітні 1922 р. XI з'їздом РКП(б) без сумніву несло суто ідеологічну мотивацію [11, с. 142]. Адже радянська влада боялася втратити контроль за господарським життям кооперативів, тому таким чином намагалася збільшувати свій вплив. Сміливим видається твердження С. Кульчицького про погляди В. Леніна на соціалізм: «якщо запровадження непу у 1921 р. означало відмову від комуністичної політики, то висунута в статті «Про кооперацію» концепція «кооперативного соціалізму» означала відмову від комуністичної доктрини» [11, с. 147]. Дослідник показує, що увага більшовиків була направлена на кооперативне будівництво, як таке, що більш відповідало поточному моменту: «несприйняття селянської кооперації Леніним як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку того ж таки Леніна-практика причина в тому, що кооперованому селянину, на його думку, легше було перетворитися в колгоспника, ніж індивідуальному господарю» [4, с. 54]. Отже, кооперація мислилась державним керівництвом не лише як форма зв'язку промисловості з індивідуальними селянськими господарствами, але і як умова успішного зростання продуктивності сільськогосподарського виробництва. Останнє твердження обґрунтоване дослідником, зокрема на прикладі аналізу XIV Всесоюзної конференції, підсумовуючи дискусію якої, вчений дійшов до відповідних висновків [14, с. 222]. Статтею «Про кооперацію», – говорить С. Кульчицький, – В. Ленін фактично вписав останню у створюваний новий економічний лад [15, с. 14]. З іншого боку, «створюючи комуністичну систему виробництва та розподілу В. Ленін не забував про необхідність докорінної модернізації продуктивних сил». Тому вождь більшовиків ще до впровадження непу доручив Г. Кржижановському розробити на найближчі 10-20 р. план електрифікації Росії (ГОЕЛРО), який був затверджений на VIII Всеросійському з'їзді

рад [16, с. 6]. Однак з запровадженням нової економічної політики, партія зробила певний відступ у цьому питанні. Так, запровадження єдиного сільськогосподарського податку декретом ВУЦВК й Раднаркому УСРР від 19 травня 1923 р. з одного боку сприяло відбудові продуктивних сил, а з іншого – відклала індустріалізацію на невизначений час [4, с. 51].

Отже, можна підсумувати, що кооперація, за В. Леніним, була виходом із глухого кута, куди завела країну політика «воєнного комунізму». Однак практика колгоспного будівництва продовжувалася, не зважаючи на несприятливі умови [17].

Важливе значення для дослідження сільськогосподарської кооперації 1920-х років має монографія В. Зіновчука, написана ним у 1996 р., на зорі української незалежності. Автор у своєму дослідженні намагається обґрунтувати необхідність кооперування в сучасній Україні, натомість подаючи ретроспективний аналіз розвитку кооперації в добу непу. Він зокрема відмічає, що сільськогосподарські кооперативи активно почали відроджуватися з введенням нової економічної політики, та з створенням Всеукраїнського кооперативного союзу, який об'єднав усі кооперативні організації республіки. В. Зіновчук говорить про невідоме зростання кількості кооперативних товариств з 8,1 тис. у 1923 р. до 26,1 тис. у 1928 р., та відповідно зростання участі селян у кооперації, – з 8,2 до 59,9 %. [18, с. 30].

Слід зазначити, що особливо на початку 1920-х років, і до кінця непу кооперація фактично підпорядковувала колгоспи. На цю обставину звертає увагу, зокрема В. Калініченко [19]. Крім всього іншого, він актуалізує земельну громаду, як об'єднання, що керувалося кооперативними засадами господарювання і як доказ говорить що тільки їй було під силу *«землевпровадження і меліорація, організація господарської сівозміни, боротьба з шкідниками і бур'янами, утворення прокатних пунктів сільськогосподарських машин і злучних пунктів, переробка сільськогосподарської продукції і раціональне ведення лісового господарства»* [20, с. 63]. Дослідник актуалізує господарську діяльність

земельної громади в контексті зростання продуктивності сільського господарства, тому що вона визначала форму землекористування, *«від неї залежали ефективність землеустрою, впровадження поліпшених сівозмін, застосування сільськогосподарської техніки, а отже, і піднесення сільського господарства»* [20, с. 56]. Також земельна громада в значній мірі забезпечувала кооперування селян, втягуючи їх у кредитну кооперацію і в кооперацію по збуду сільськогосподарської продукції, організація селянського господарства в рамках земельної громади ставила *«на ноги і бідноту, перетягуючи її в число продуктивних, а далі і товарних господарств»* [20, с. 44-69]. Про регіональні особливості кооперативної діяльності земгромад на Лівобережжі писав історик В. Мацюцький [21], на півдні України – І. Кривко [22].

Фактологічно змістовна в контексті розкриття поняття «кооперативний соціалізм» та доведення переваг кооперації над іншими типами організації виробництва є праця Є. Паршакова [23]. У 19 розділі автор виокремив окремих підрозділ, в якому аналізує явище кооперації, говорячи, що в СРСР був побудований державно-бюрократичний соціалізм, а тому в майбутньому має бути коопсоціалізм, як стовбова економічна система суспільства [23, с. 228].

Стосовно кооперативного плану В. Леніна, у 1995 р. висловлював критику В. Марочко, піддаючи сумніву наявність конкретних планів кооперативного будівництва. Дослідник зіставив теоретичні концепції В. Леніна з реаліями кооперативного будівництва у 1920-х роках та дійшов висновку, що ленінський кооперативний план був скоріше ідеологічною платформою, тому немає підстав говорити про повноцінну концепцію: *«не можна говорити і про наявність ленінської концепції кооперації, позаяк його спонтанні думки та висловлювання про місце і роль кооперації при соціалізмі, залишились загадковими і не завершеними»* [24, с. 143]. Найпоширенішою формою кооперативних об'єднань на початку непу В. Марочко називає інтегральні товариства, та відмічає їх гальмівну роль в контексті піднесення продуктивних сил, адже *«поєднання споживчих*

і виробничих функцій в одному товаристві, особливо з поглибленням спеціалізації сільсько-господарського виробництва, гальмувало розвиток кооперації» [24, с. 105]. Стосовно системи колгоспів, які мали право вступати до кооперативної системи відповідно до постанови ВУЦВК від 22 листопада 1922 р. [24, с. 108], науковець більш категоричний, він говорить, що «колгоспи (комуни, артлі, тсози), які входили до складу кооперації, не відігравали особливої виробничої ролі, хоч і переважали за своєю кількістю» [24, с. 106]. У третьому розділі монографії В. Марочко виділяє підрозділ «Соціальний склад членів кооперативних товариств» [24, с. 115-126]. Науковець акцентує увагу на поділі господарств у відповідності з рівнем розвитку їх продуктивних сил, та виділяє бідняцькі, середняцька і заможні господарства [24, с. 116]. До соціально-економічної бази кооперації, яка демонструвала сталі темпи розвитку і кількісно займала дві третини від усіх господарств, В. Марочко відносить середняцькі господарства [24, с. 117], достатньо забезпечені «робочою і продуктивною худобою, та реманентом» [24, с. 121]. Окремо вчений розглядає проблему кредитів, та зазначає, що бідняцькі господарства «мали натуральний спосіб виробництва, а відтак кредити не досягали своєї мети – забезпечення розширеного відтворення у сільському господарстві. Їх просто проїдали» [24, с. 122]. Такою була гірка правда політики радянської влади, яка у своїх програмних цілях розвитку продуктивних сил сільського господарства робила ставку на бідняцькі господарства, що негативно впливало на хід реформ і гальмувало соціально-економічні зрушення в аграрному секторі економіки. «Середні та великі домо-власники, – підсумовує В. Марочко, – були основними виробниками продукції, зосереджували в себе основні засоби виробництва ... участь заможних селянських господарств в кооперації сприяла розвитку кооперативної форми господарювання, свідчила про її перевагу над колективною з усунюванням засобів виробництва» [24, с. 125-126].

Російська дослідниця С. Петрова, яка захистила кандидатську дисертацію про роль приватного капіталу в розвитку продуктивних

сил в роки нової економічної політики, показує еволюцію поглядів В. Леніна на приватний капітал, як важливий елемент товарності соціалістичної економіки та необхідну умову її розвитку [25, с. 11]. Кульмінаційними в розвитку приватного капіталу С. Петрова називає 1924-1926 рр., коли домінуючою в керівництві країни була «група Бухаріна» [25, с. 14]. Економічні закони функціонування приватного капіталу селянських господарств досліджували І. Петренко, П. Чужинов, С. Ісмуратов [26].

Протягом 1990-х років у працях багатьох істориків продовжувала домінувати економіко-політична парадигма розуміння періоду непу, закладена ще в 1920-х роках В. Леніним. Модель побудови соціалістичного суспільства на засадах кооперації розглядалася як прогресивна, натомість воєнно-комуністичний реванш кінця 20-х років ХХ ст. викликав скоріше негативні оцінки. В зв'язку з цим ряд дослідників звернулися до проблеми командно-адміністративної системи господарювання, виокремлюючи при цьому «непівську альтернативу». Ю. Голанд називає В. Леніна прогресивним реформатором через те, що він зробив висновок про необхідність використання ринку для відновлення економіки. Вчений акцентує увагу, що починаючи з 1927 р. держава ще жорсткіше почала застосовувати класовий принцип по відношенню до сільськогосподарської кооперації, обмеживши кредитування заможних господарств, що спричинило до відмови селян вкладати свої вільні кошти в кооперацію. Як наслідок, вона «перетворилась на роздільник державних кредитів, тобто йшов процес одержавлення кооперації» [27, с. 41]. Ю. Голанд говорить, що обмеження зростання заможних селянських господарств впливало безпосередньо і на поведінку більшості селян, адже «такі міри орієнтували їх не на накопичення, а на споживання». Крім того, «у них став слабкішати стимул до накопичення засобів для придбання сільсько-господарських машин і здійсненню інших значних виробничих вкладів» [27, с. 43].

Отже, можна констатувати, що питання розвитку кооперації з отриманням Україною незалежності були поставлені на новий методологічний рівень.

Джерела та література

1. Данилов В. П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР / В. П. Данилов // История СССР. – 1990. – № 5. – С. 7-30.
2. Прокопенко П. І. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – поч. 30-х рр. ХХ ст.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. П. Прокопенко. – К., 1992. – 24 с.
3. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) : Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. – історія України / В. І. Марочко. – К., 1995. – 43 с.
4. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Вид. Дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
5. Кульчицький С. В. Концепція «кооперативного соціалізму» / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2. – С. 3-17.
6. Дмитренко В. П. «Военный коммунизм», НЭП... / В. П. Дмитренко // История СССР. – 1990. – № 3. – С. 3-25.
7. Кабанов В. В. Судьбы кооперации в советской России: проблемы, историография / В. В. Кабанов // Судьбы российского крестьянства. – М. : РГГУ, 1995. – С. 212-248; Кабанов В. В. Школа А. В. Чаянова или организационно-производственное направление русской экономической мысли / В. В. Кабанов // История СССР. – 1990. – № 6. – С. 89-98.
8. Файн Л. Е. Советская кооперация в тисках командно-административной системы (20-е годы) / Л. Е. Файн // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – С. 35-47; Кабанов В. В. Крестьянская община и кооперация России. ХХ век / В. В. Кабанов. – М. : ИРИ РАН, 1997. – 156 с.; Серова Е. В. Сельскохозяйственная кооперация в СССР / Е. В. Серова. – М. : Агропромиздат, 1991. – 161 с.
9. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.; Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) : Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 204 с.; Марочко В. І. Українська селянська кооперація : Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 217 с.; Морозов А. Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси, 1993. – 275 с.
10. Морозов А. Г. Село і гроші : Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.
11. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) : Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 204 с.
12. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 340 с.
13. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 223 с.
14. Кульчицький С. В. Підготовка керівництвом ВКП(б) політичних та економічних передумов для примусової колективізації сільського господарства (1919-1929 рр.) / С. В. Кульчицький // Україна соборна : Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 217-248.
15. Кульчицький С. В. Теоретичні аспекти нової економічної політики / С. В. Кульчицький // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К. : Ін-т історії України НАН, 2000. – С. 14-28.
16. Кульчицький С. В. Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу / С. В. Кульчицький // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2004. – № 11. – С. 3-31.
17. Атоян О. Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода нэпа: проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х – начала 30-х годов: Автореферат дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченка. – К., 1990. – 24 с.
18. Зіновчук В. В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В. В. Зіновчук. – К. : Логос, 1996. – 224 с.
19. Калініченко В. В. Кооперативна діяльність земельної громади в українському до колгоспному селі 20-х років / В. В. Калініченко // Третій міжнародний конгрес українців. 1996. – Історія. – Х., 1996. – С. 96-101.
20. Калініченко В. В. Земельна громада / В. В. Калініченко // Історія українського селянства. Нариси: У 2 т. – Т. 2. – К., 2006. – С. 44-69.
21. Мацюцький В. М. Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України (20-ті роки) / В. М. Мацюцький // Вісник Харківського університету. Історія. – Х. : Б. в., 1997. – С. 115-123.
22. Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922-1930 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кривко І. М. ; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 19 с.
23. Паршаков Е. А. Экономическое развитие общества (Концепция кооперативного социализма) : Историческое исследование / Е. А. Паршаков. – Запорожье : Дикое Поле, 1997. – 264 с.

24. Марочко В. І. Українська селянська кооперація : Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 217 с.
25. Петрова С. М. Роль частного капитала в развитии производительных сил в годы новой экономической политики (1921-1927 гг.): Автореф. дис ... канд. ист. наук: 07.00.01 / МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1992. – 24 с.
26. Петренко И. Я. Экономика крестьянского хозяйства / И. Я. Петренко, П. И. Чужинов, С. Б. Исмурагов. – М. : Интерпракс, 1995. – 326 с.
27. Голанд Ю. М. Кризисы, разрушившие нэп / Ю. М. Голанд. – М. : Международный НИИ проблем управления, 1991. – 95 с.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Котляр Ю. В., д.і.н., проф.

© Лазуренко Ю. М., 2013

Дата надходження статті до редколегії 24.02.2013 р.

КУСТАРНО-ПРОМИСЛОВА КООПЕРАЦІЯ УСРР ПЕРІОДУ НЕПУ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Розкрито основні тенденції російської історіографії з теми кустарно-промислової кооперації в УСРР у 1921-1928 рр. Показано ступінь наукової розробки проблеми форм і методів контролю кустарно-промислової кооперації УСРР органами партійно-державної влади, дано характеристику роботам, присвяченим питанням теорії і практики кооперування дрібних виробників УСРР в період непу. Проаналізовано роботи, в яких визначається місце і роль кустарно-промислової кооперації в народногосподарському будівництві УСРР, акцентовано увагу на роботах, в яких є тенденції до нівелювання специфіки розвитку кустарно-промислової кооперації УСРР в 1921-1928 рр.

Ключові слова: історіографія, кустарно-промислова кооперація, дрібнотоварне виробництво, артіль, ринкова економіка, соціалістичне господарство, партійні кадри, нова економічна політика, командно-адміністративна система.

Раскрыто основные тенденции российской историографии по теме кустарно-промышленной кооперации в УССР в 1921-1928 гг. Показана степень научной разработки проблемы форм и методов контроля кустарно-промышленной кооперации УССР органами партийно-государственной власти, дана характеристика работам, посвященным вопросам теории и практики кооперирования мелких производителей УССР в период нэпа. Проанализированы работы, в которых определяется место и роль кустарно-промышленной кооперации в народнохозяйственном строительстве УССР, акцентировано внимание на работах, в которых имеются тенденции к нивелированию специфики развития кустарно-промышленной кооперации УССР в 1921-1928 гг.

Ключевые слова: историография, кустарно-промышленная кооперация, мелкотоварное производство, артель, рыночная экономика, социалистическое хозяйство, партийные кадры, новая экономическая политика, командно-административная система.

Specific processes take place in the market economy of Ukraine. Their purpose is in optimization of commodity-money relations. One of the optimization tasks is bridging the gap between large industry and small-scale production. The way to achievement this aim is cooperation. For its efficiency nowadays it is necessary to study the experience of handicraft-commercial cooperation of the Ukrainian SSR in 1921-1928. It is very important and actual for the development of Ukrainian modern economy. The problem of cooperative craftsmen in 1921-1928 is examined in works of the Russian historians of the 1990-2000-s. These researches require a historiographical analysis. Russian scientists have studied this problem in the framework of comprehensive work on the history of the Soviet cooperation during the new economic policy period. Among them, we distinguish L. E. Fine's researches. They concluded that the Bolsheviks could not integrate handicraft-commercial cooperation in the planned command economy of the Soviet Union. L. E. Fine considers that the new economic policy was conjunctural. It did not give the prospects to handicraftsman owners in the 1921-1928. Finally, this caused the collapse of the cooperative movement in the USSR and the Ukrainian SSR.

The works of P. G. Nazarov are of great interest to us. He considered cooperation of craftsmen in basic industries of small-scale production, traced the development of individual handicraft fisheries organizations of USSR. P. G. Nazarov paid great attention to the research of the industrial, staffing, financial potential of the handicraft-commercial cooperation of the Ukrainian SSR. P. G. Nazarov considers the development of handicraft-commercial cooperation as centralized organization process in formation of the Soviet Union and the USSR. M. A. Svishchev studied the history of cooperation between small producers during the period of the NEP. He claims that the policy of the Russian Communist Party (Bolsheviks) in 1921-1928 was aimed at preserving the leverage on the handicraft-commercial cooperation in the hands of

the USSR Communist Party. The purpose of this policy was to establish control over the economic activity of handicraftsmen cooperators. The collapse of the Soviet cooperative movement during the NEP period, in opinion of M. A. Svishchev, was caused by number of reasons. The main of them is the incompatibility of cooperation economic calculation with the Soviet command economy.

Interesting works on considered issue are written by V. V. Konovalov. He claims that the development of the handicraft-commercial cooperation in 1921-1928 opened a small part of its potential. V. V. Konovalov concluded that the Bolsheviks by introducing socialism in the USSR deprived the handicraft-commercial cooperation in economic and legal autonomy. S. F. Grebenichenko published a historical monograph of handicraft-commercial cooperation that has a political and legal orientation. The author used quantitative methods for laws and normative acts processing which in 1921-1928 controlled the work of the handicraft-commercial cooperation. S. F. Grebenichenko claims that Soviet authorities thoroughly monitored the situation in the field of Handicraft Industry of the USSR and union republics. It allowed the soviet state to react to the changing of the situation, by publishing decrees and decisions.

In his work E. G. Gimpelson underlines that the association of small USSR producers occurred on the basis of prerevolutionary cooperation during the period of NEP. It partly remained after the civil war and «military communism». E. G. Gimpelson claims that in the second half of the 1920-s the handicraft-commercial cooperation of the USSR came under the strict control of the state and party bodies. They exposed to profanation its basic principles. In the work V. G. Egorov studied history of handicraft-commercial cooperation, considering it as gradual process. He came to the conclusion that Soviet authorities used handicraft-commercial cooperation in struggle against private capital in 1921-1928. V. G. Egorov determines the mutual relations between Soviet government and handicraft-commercial cooperation of USSR as insolvent alliance of party-state bureaucracy and market organization of Ukrainian small producers.

Keywords: historiography, handicraft-commercial cooperation, small-scale production, artisanal gang, market economy, socialist economy, party cadres, new economic policy, command-administrative system.

У ринковій економіці України відбуваються процеси пошуку оптимальних форм організації товарно-грошових відносин. Поступальний характер їх розвитку визначається взаємодією сучасних типів господарювання з традиційними видами підприємницької діяльності. Одним із способів подолання розриву між великою індустрією і дрібнотоварним виробництвом є кооперація. У цьому контексті вивчення і використання історичного досвіду вітчизняного кооперативного руху періоду непу в УСРР можна вважати актуальним і своєчасним. Сучасні українські історики створили науково-методологічну базу для всебічного вивчення розвитку кустарно-промислової кооперації в УСРР у 1921-1928 рр. Цю проблему досліджували також російські вчені 1990-х – 2000-х років, що зумовило необхідність історіографічного аналізу їх праць. Цей аналіз представляє великий інтерес як у науково-історичному, так і в науково-методологічному відношенні.

Історіографію проблеми досліджувала ціла низка українських істориків. Акценти на історико-теоретичні аспекти теми статті робили в своїх працях С. В. Кульчицький [1-2], В. І. Марочко [3], А. Г. Морозов [4]. Ці автори дали характеристику поглядам російських колег на проблеми соціально-економічного розвитку УСРР в умовах непу, на проблеми реалізації в Україні ленінського кооперативного плану, на проблеми питомої ваги і значення кооперативних форм господарювання в дрібнотоварному виробництві УСРР. Аналіз робіт російських істориків є в монографії В. В. Калініченко [5]. Він дав характеристику теоретико-методологічних позицій своїх колег, показав виявлені зв'язки кооперативного руху дрібних виробників УСРР, звернув увагу на особливості проведення в УСРР кооперативної політики партії. Істотний внесок у розробку історіографії проблеми вніс О. А. Пиріг [6]. Він виділив ряд аспектів теми статті, серед яких: місце і роль кустарно-промислової кооперації у формуванні товарно-грошових

відносин в Україні, взаємодія малого бізнесу УСРР з партійно-державною владою. Підводячи підсумок, слід зазначити, що історіографія даної проблеми в українській історичній науці не виділялася із загального контексту досліджень з історії непу та кооперативного руху в Україні, подавалася непослідовно і фрагментарно. Аналіз літератури показує недостатній рівень дослідження проблеми, що зумовило потребу написання даної статті для заповнення наявних прогалів.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити основні тенденції в російській історичній літературі, присвяченій розвитку кустарно-промислової кооперації в УСРР у 1921-1928 рр. Автор виділяє ряд наукових проблем, які були найбільш повно вивчені російськими істориками. Серед них: аналіз форм і методів контролю кустарно-промислової кооперації УСРР органами партійно-державної влади, визначення місця і ролі кустарно-промислової кооперації УСРР серед інших напрямків народногосподарського будівництва, дослідження проблем теорії та практики кустарно-промислової кооперації УСРР періоду непу. Автор доводить, що вивчення історії кооперативного руху дрібних виробників України російськими вченими має тенденцію до нівелювання специфіки кустарно-промислової кооперації УСРР періоду непу. Аналіз робіт російських істориків, де розглядаються питання кустарно-промислової кооперації УСРР в 1921-1928 рр. автор статті вважає необхідним і важливим для розуміння їх концепцій. Їх вивчення дозволило автору статті точніше визначити напрями майбутніх досліджень, надало йому ряд прикладів чіткої постановки і вирішення конкретних історичних проблем.

Методологія даного дослідження базується на використанні принципу історизму, а також на застосуванні конкретно-історичного та проблемно-хронологічного методів. Принцип історизму дозволив автору розглянути російську історіографію проблеми як поступальний процес її наукового аналізу. Конкретно-історичний та проблемно-хронологічний методи дали можливість автору викласти матеріал у хронологічній послідовності, виділяючи в той же час

найбільш важливі проблеми, закономірності та тенденції розвитку російської історіографії з теми даної статті. Крім того, в процесі дослідження методологічний арсенал автора суттєво доповнили принципи об'єктивності, цілісності, системності і детермінізму. Принцип об'єктивності дозволив розглянути заявлену тему як таку, що існує незалежно від нашої свідомості, зводячи до мінімуму упередженість і суб'єктивізм. Принцип цілісності зробив можливим правильну розстановку пріоритетів дослідження, коли історіографія проблеми висвітлювалася автором статті, враховуючи єдність і різноманіття думок, доміанти цілого над частиною. Принцип системності допоміг автору статті простежити взаємозв'язки між різними історичними концепціями, з позицій яких автори аналізованих робіт розглядали розвиток кустарно-промислової кооперації. Принцип детермінізму вимагав від автора розглядати російську історіографію проблеми як наслідок взаємодії комплексу причин, що вплинули на зміст і характер робіт.

Проблема розвитку кустарно-промислової кооперації в УСРР в 1921-1928 рр. часто потрапляла в поле зору російських істориків і вивчалася, як правило, в рамках комплексних робіт з історії радянської кооперації періоду непу. Це є закономірним, оскільки УСРР у 1921-1928 рр. була частиною єдиної радянської держави. У радянській історіографії роботи російських істориків з даної тематики були ідеологічно заангажованими, що призводило до ідеалізації кооперативного будівництва радянського періоду і було причиною спрощеного підходу до висвітлення складних процесів, які відбувалися в кустарно-промисловій кооперації УСРР. Відмова від ідеологічних догм та обмеженості при вивченні радянської кустарно-промислової кооперації в 1921-1928 рр. відбулася на рубежі 1980-х – 1990-х років і призвела до виникнення плюралізму поглядів, думок, концепцій [7-8].

Значний вплив на формування сучасної російської історичної концепції розвитку кустарно-промислової кооперації в роки непу зробили роботи Л. Є. Файна [9]. У них

робиться висновок про те, що експеримент більшовиків з інтеграції кустарно-промислової кооперації в планово-командну економіку СРСР слід визнати невдалим. Л. Є. Файн вважає, що причиною невдалої інтеграції була спроба радянського керівництва використати кустарно-промислову кооперацію в якості перехідної ланки між звичайною ринковою економікою і безтоварним соціалістичним господарством. Л. Є. Файн стверджує, що період непу не можна вважати ідеальним для розвитку радянської кооперації, оскільки повного подолання диктаторських тенденцій і «доктринальної обмеженості» в економічній політиці більшовиків не відбулося. Їх кооперативні плани були досить примітивні: замінити приватне дрібнотоварне виробництво артільним, потім, перекутивши ринкову суть кооперативної діяльності, замінити в ній товарно-грошовий обіг адміністративно-розподільними операціями. Практична реалізація цих задумів призвела до відкритого протистояння комуністів і досвідчених фахівців-кооператорів, які професійно реалізувалися ще в дореволюційний період. Боротьба комуністів і дореволюційних кооператорів за вплив в керівних органах кустарно-промислової кооперації, ситуативно-кон'юнктурний характер непу і відсутність перспектив у класу дрібних власників стали, на думку Л. Є. Файна, причиною краху кооперативного руху як в СРСР, так і в УСРР.

Серед робіт російських істориків 1990-х – 2000-х років за темою даної статті значний інтерес для нас представляють праці П. Г. Назарова [10-11], який розглянув історію радянської кустарно-промислової кооперації періоду непу, приділяючи увагу також її розвитку в УСРР. Він ввів у науковий обіг широке коло раніше не відомих архівних матеріалів, що дозволило йому проаналізувати основні напрями політики партії в області кооперування дрібних виробників. Дослідник розглянув кооперування кустарів в основних видах промислової діяльності, простежив розвиток окремих кустарно-промислових організацій УСРР, дослідив виробничий, кадровий,

фінансовий потенціал кустарно-промислової кооперації в СРСР і УСРР. П. Г. Назарову вдалося охарактеризувати умови, в яких приймалися найважливіші рішення, показати боротьбу думок в партійно-державному керівництві країни з питань розвитку кустарно-промислової кооперації в СРСР і республіках. У працях П. Г. Назарова розвиток кустарно-промислової кооперації розглядається, насамперед, як процес формування централізованої організації на загальнодержавному та республіканському рівнях.

Проблемами кооперації дрібних товаровиробників в період непу займався в 1990-ті роки М. О. Свіщев [12]. Він стверджує, що економічна політика РКП(б) в 1921-1928 рр. була спрямована на збереження в руках партійно-державного апарату важелів впливу на кустарно-промислову кооперацію. Звідси прагнення стримувати ініціативу кустарів-кооператорів, які в своїй діяльності намагалися вийти за рамки радянського планового господарства. Кустарно-промислової кооперації УСРР відводилася роль консолідуючого чинника в процесі об'єднання розрізаних господарств кустарів-одинаків в артільні підприємства соціалістичного типу. М. О. Свіщев вважає, що радянська держава в період непу, лише з метою власного порятунку від післявоєнного економічного колапсу, пішла на поступки кустарям, коли дозволила їм відкривати невеликі промислові підприємства. По мірі відновлення народного господарства УСРР політика, що дозволяла існування дрібних виробників і їх кооперативних організацій, вичерпала себе. Компартія через кадри, введені нею в кустарно-промислову кооперацію, почала залучати її до побудови казарменої моделі соціалізму в УСРР. Однак сумісність господарського розрахунку і ринкової ініціативи кооперації з радянською адміністративно-командною економікою була проблематичною, що зумовило, на думку М. О. Свіщева, крах радянського кооперативного руху в період непу.

Цікаві погляди на взаємини радянської влади і кустарно-промислової кооперації в період непу містяться в роботах В. В. Коновалова [13-14]. Він зазначає, що в 1921 р.

більшовики пішли на розвиток кустарно-промислової кооперації з метою якнайшвидшого поживлення післявоєнної економіки і наповнення ринку споживчих товарів виробами дрібнотоварного виробництва. В. В. Коновалов стверджує, що бурхливий розвиток кустарно-промислової кооперації в період непу насправді дав змогу розкрити лише невелику частину потенціалу кооперації, оскільки для більшовиків мала значення зацікавленість не окремого кустаря, а радянської держави в цілому. Дослідник робить висновок, що в період непу прихильники прискореного насадження соціалізму були змушені лише тимчасово припинити насильницьке об'єднання дрібних виробників в структури виробничої кооперації (артілі). Вона розглядалася більшовиками як найкраща форма кооперації кустарів-одинаків, що найлегше може бути інтегрована в соціалістичну планову економіку. Кустарно-промислова кооперація УСРР при цьому позбавлялася основних ознак господарської самостійності і починала використовуватися як виробничий апарат, цілком контрольований державою. Після завершення відбудовного періоду у другій половині 1920-х років потреба в господарсько-комерційній ініціативі кустарів відпала. Радянська влада відмовилася від подальшої співпраці з ними і кустарно-промислова кооперація УСРР повністю втратила економічну самостійність.

Політико-правовою спрямованістю відрізняється монографія С. Ф. Гребениченка [15]. У ній радянське законодавство періоду непу розглядається як певна система соціально-економічних і адміністративно-політичних відносин з чіткою внутрішньою структурою і хронологічною прив'язкою, які властиві будь-яким масовим об'єктам (матеріали обстежень, переписів, поточної статистики, діловодства і т. д.). При такому підході С. Ф. Гребениченка цілком логічно і виправдано використовує кількісні методи для обробки законів і нормативних актів, які регулювали в 1921-1928 рр. діяльність кустарно-промислової кооперації УСРР. Найуважніше дослідник розглядає складні і дискусійні питання з управління соціально-економічними процесами в період проведення

непу, питання з періодизації еволюції адміністративного регулювання дрібнотоварного виробництва, питання з виявлення закономірностей прийняття владних рішень у сфері кустарно-промислової кооперації. С. Ф. Гребениченко враховує об'єктивні і суб'єктивні чинники, регіональні особливості, які вплинули на формування правового поля, що регулювало діяльність кустарно-промислової кооперації СРСР і УСРР. Для пояснення феномена кустарно-промислової кооперації періоду непу С. Ф. Гребениченко виконав велику роботу з вивчення та аналізу більш ніж 1200 нормативно-правових актів, виданих в СРСР (законів, декретів, інструкцій, положень і т. д.). І в результаті С. Ф. Гребениченко зробив висновок, що органи радянської влади ретельно відстежували ситуацію в кустарно-промисловій сфері СРСР і союзних республіках, чітко реагуючи на неї виданням різних декретів і постанов. У цих документах хронологічно послідовно і юридично чітко простежується вся складність і суперечливість взаємин між дрібними виробниками і партійно-державною владою країни в 1921-1928 рр.

Розвиток кустарно-промислової кооперації СРСР періоду непу глибоко проаналізований в монографії Ю. Г. Гімпельсона [16]. Він підкреслює, що об'єднання дрібних виробників у період непу починалося на руїнах дореволюційної кооперації, що залишилися після громадянської війни і «воєнного комунізму». На думку Ю. Г. Гімпельсона, кустарно-промислова кооперація УСРР тільки в середині непу зуміла звільнитися від військово-командних методів регулювання і почала функціонувати з урахуванням ринкових принципів, але в другій половині 1920-х років знову потрапила під жорсткий контроль державних і партійних органів. Повсюдно партійні організації втручалися в роботу кооперативів, при цьому вибори їх керівних органів перетворювалися на фікцію. Адміністративно-командне втручання правлячої партії в справи кооперації відбувалося шляхом впровадження в її керівні органи партійних висуванців. Ю. Г. Гімпельсон характеризує

заходи, спрямовані на отримання комуністами більшості в керівництві кустарно-промислової кооперації СРСР і УСРР: висування партійних кадрів, квотування місць для них, позбавлення великих кооператорів-пайовиків виборчих прав і т.д. Дослідник наводить дані з кількості комуністів у правліннях 22 спілок промкооперації СРСР і республік та зауважує, що до кінця 1920-х років від основних кооперативних принципів (добровільність, господарська самостійність, аполітичність) в практиці радянського кустарно-промислового будівництва майже нічого не залишилося. В умовах згортання непу ліквідація господарсько-правової самостійності кустарно-промислових об'єднань УСРР була неминуча, а самі вони стали частиною соціалістичного народного господарства УСРР.

Вивченню історії кустарно-промислової кооперації СРСР в роки непу присвячена робота В. Г. Єгорова [17]. Він зробив спробу вивчення історії кустарно-промислової кооперації як спадкоємно-поступального процесу, де вона розглядається як самостійна економічна форма, що має власні інституційні якості та закономірності розвитку. На думку В. Г. Єгорова, з переходом до непу кустарна промисловість стала вигідною сферою вкладання приватного капіталу. Місткість ринку товарів кустарного виробництва забезпечувала великі прибутки і швидкий обіг капіталу, а це приваблювало в кустарні промисли УСРР значну кількість підприємців. У боротьбі з приватним капіталом в кустарній промисловості радянська влада почала використовувати кооперацію, яка з форми еволюційного укрупнення дрібної власності перетворювалася на засіб соціалістичної перебудови дрібнотоварного виробництва УСРР. Централізм управління кустарно-промисловою кооперацією СРСР проявився в утворенні мережі республіканських кооперативних спілок, які були провідником волі партії і держави. У роботі В. Г. Єгорова є дані про такі засоби активного впливу радянської держави на хід кооперативного будівництва в УСРР: створення системи податкових пільг, організація планового постачання,

надання державних замовлень, оформлення кредитування, залучення некооперованих кустарів в артілі, ідеологічна обробка артільників і кустарів-одинаків.

В. Г. Єгоров вважає, що більшовики, цілеспрямовано впроваджуючи адміністративно-командний механізм управління в кустарно-промислому кооперативі, перекутили її суть. Це призвело до зникнення факторів інтенсивного розвитку дрібнотоварного виробництва, зниження ефективності та продуктивності праці кустарів, зростання бюрократичного апарату кооперативів. Радянська влада, використовуючи кустарно-промислому кооперацію як засіб побудови соціалізму, не розглядала її в якості самостійного суспільно-економічного укладу. В. Г. Єгоров робить висновок, що, відновлюючи кустарне виробництво УСРР у вузьких, контрольованих державою межах, більшовики повністю виключали будь-яку господарсько-правову самостійність кустарно-промислових об'єднань (союзів, товариств, спілок). Взаємини радянської влади і кустарно-промислової кооперації УСРР В. Г. Єгоров визначає як невдалий альянс більшовицької бюрократії та організованої ринкової ініціативи дрібних виробників УСРР.

У даній статті розкрито основні тенденції російської історіографії з проблеми розвитку кустарно-промислової кооперації в УСРР періоду непу. Цю тему ретельно досліджували Л. Є. Файн і П. Г. Назаров. Автор статті виділив роботи, в яких зроблено акцент на вивченні форм і методів контролю кустарно-промислової кооперації органами радянської влади (Ю. Г. Гімпельсон), а також проаналізував роботи, лейтмотивом яких є виявлення місця і ролі кустарно-промислової кооперації УСРР в процесі народно-господарського будівництва республіки (М. О. Свіщев). У статті розглядаються роботи, де в коло вирішуваних завдань потрапили питання теорії і практики кустарно-промислової кооперації УСРР (В. В. Коновалов). Автор статті показує, що у вивченні історії кооперативного руху дрібних виробників СРСР російськими вченими має місце тенденція до нівелювання

специфіки кустарно-промислової кооперації УСРР періоду непу (С. Ф. Гребениченко). Весь використаний в статті історіографічний матеріал автор критично аналізує в контексті вивчення кооперативного руху УСРР у 1921-1928 рр. сучасною українською історичною наукою. Це дозволяє сформулювати ряд напрямків для майбутніх історіографічних досліджень. Серед них: вивчення робіт російських істориків, присвячених питанням

формування економічної стратегії і тактики радянського уряду в 1921-1928 рр. у сфері кустарно-промислової кооперації, питанням кредитно-фінансової політики радянської влади в області дрібнотоварного виробництва УСРР, а також питанням розвитку кустарної промисловості і сільського господарства в рамках агропромислового комплексу УСРР періоду непу.

Джерела та література

1. Кульчицький, С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії [Текст] / С. В. Кульчицький; НАН України, Ін-т історії України. – К. : [б.в.], 1995. – 204 с.
2. Кульчицький, С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.) [Текст] / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 397 с.
3. Марочко, В. І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) [Текст] / В. І. Марочко; НАН України, Ін-т історії України. – К. : [б.в.], 1995. – 224 с.
4. Морозов, А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу [Текст] / А. Г. Морозов. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.
5. Калініченко, В. В. Селянське господарство України в період непу [Текст]: Іст.-екон. дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.
6. Пиріг, О. А. НЕП: більшовицька політика імпровізації [Текст] / О. А. Пиріг; Київський національний торговельно-економічний ун-т. – К. : [б.в.], 2001. – 274 с.
7. Селунская, В. М. Ленинское учение о кооперации и современность [Текст] / В. М. Селунская. – М. : Знание, 1989. – 64 с.
8. Козлов, И. А. Революция, нэп и судьбы мелкого производства [Текст] / И. А. Козлов // Историческое значение нэпа: сб. науч. тр. Ин-та истории АН СССР – М. : Изд-во АН СССР, 1990. – С. 61-85.
9. Файн, Л. Е. Советская кооперация в тисках командно-административной системы (20-е гг.) [Текст] / Л. Е. Файн // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – С. 35-47.
10. Назаров, П. Г. История создания Советской промысловой кооперации. 1920-1923 гг. [Текст] / П. Г. Назаров; Челябинск. гос. техн. ун-т. – Челябинск : [б.и.], 1993. – Ч. 2. – 30 с.
11. Назаров, П. Г. История создания Всесоюзной промкооперации. 1925-1932 гг. [Текст] / П. Г. Назаров; Межрег. асоц. исслед. проблем кооперации. – Челябинск : [б.и.], 1993. – Ч. 3. – 150 с.
12. Свищев, М. А. Мелкое производство в 20-е годы [Текст] / М. А. Свищев // Нэп: приобретения и потери: сб. статей Ин-та рос. истории РАН. – М. : Наука, 1994. – С. 175-185.
13. Коновалов, В. В. Вопрос о кустарной промышленности на XII съезде РКП(б): штрихи к концепции «преодоления нэпа» [Текст] / В. В. Коновалов // Вестник Тюменского государственного университета. История. – 1996. – Вып. 1. – С. 63-70.
14. Коновалов, В. В. Большевики и промысловая кооперация: к вопросу о коммунистическом наступлении на «кооперативном фронте» в первые годы Нэпа (1921-1923 гг.) [Текст] / В. В. Коновалов // Вестник Тюменского государственного университета. – 1998. – № 1. – С. 83-90.
15. Гребениченко, С. Ф. Диктатура и промысловая Россия в 1920-е годы [Текст]: монограф. / С. Ф. Гребениченко. – М. : ЭКОН, 2000. – 377 с.
16. Гимпельсон, Е. Г. НЭП. Новая экономическая политика Ленина-Сталина. Проблемы и уроки (20-е годы XX века) [Текст] / Е. Г. Гимпельсон. – М. : Собрание, 2004. – 304 с.
17. Егоров, В. Г. Отечественная кооперация в мелком промышленном производстве: становление, этапы развития, огосударствление (первая треть XX века) [Текст]: монограф. / В. Г. Егоров. – Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 2005. – 332 с.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Котляр Ю. В., д.і.н., проф.

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАНТСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ХХ ст. ПРО В. Д. ОТАМАНОВСЬКОГО

Розглянуто історичні розвідки представників української діаспори у Канаді та США, зокрема, праці Р. Млиновецького та П. Мірчука. Проаналізовані ті роботи, які стосуються діяльності В. Д. Отамановського – видатного учасника українських визвольних змагань 1917-1918 рр. Відтворені цікаві факти діяльності майбутнього вченого і організатора науки, зокрема визначена його роль у створенні Української Центральної Ради.

Ключові слова: історіографія, В. Д. Отамановський, Р. Млиновецький, П. Мірчук, УЦР, І. Федів, «Син України».

Рассмотрены исторические работы представителей украинской диаспоры в Канаде и США, а именно, работы Р. Млиновецкого и П. Мирчука. Проанализированы те работы, в которых рассматривается деятельность В. Д. Отамановского – выдающегося участника украинского освободительного движения 1917-1918 гг. Отображены интересные факты деятельности будущего ученого и организатора науки, определена его роль в создании Украинской Центральной Рады.

Ключевые слова: историкография, В. Д. Отамановский, Р. Млиновецкий, П. Мирчук, УЦР, И. Федиев, «Сын Украины».

Valentin Otamanovsky name has been undeservedly forgotten for many years. He was known in Ukraine above all as a public figure. Foreigner historiographers started to investigate his public activity and scientific heritage early then Soviet scientists.

Peter Mirchuk and Roman Mlinovetsky were the first Ukrainian historiographers in the USA who analyzed Otamanovsky's biography, beliefs and aspirations, his scientific papers. Thanks to their research, the name of Valentine Otamanovsky entered the most famous emigrant encyclopaedia.

The purpose of this study – a historical overview of P. Mirchuk and R. Mlinovetsky researches, which showed Valentin D. Otamanovsky political activity. We also studied the other Diaspora historians works, which were dialled with Otamanovsky investigation.

The historiography of the problem is sparse. Since the time of Ukrainian independence the participants of Otamanovsky in the national liberation movement 1917-1918 has been completely studied. Ukrainian and foreign historians didn't pay attention to him as a scientist. Valentin Otamanovsky was a specialist in the Right Bank Ukrainian cities history during the Middle Ages. Also he was a famous researcher of medicine and pharmacy history and local historian. In addition, Valentin Otamanovsky was highly qualified bibliographer, a talented writer, translator, teacher, educator.

Some information about Otamanovsky social life were written in encyclopaedic articles which were published during the years of Ukrainian independence. But the main characteristics of his scientific have remained unstudied.

Zoryana Savchuk dedicated the complex investigation of Valentin Otamanovsky activity in her scientific dissertation work. A professor of Kharkiv National Medical University Igor Robak researched the last years of Valentin Otamanovsky's life, which were closely connected with the history medical education in Kharkiv.

The foreign historians paid more attention to Valentin Otamanovsky activity as a member of «Brotherhood of the state independence» organization an The Central Rada (The Central Council). The role of Otamanovsky in the process of the Central Rada creation was complexly analyzed. According to Roman Mlinovetsky, Valentin D. Otamanovsky was the founder of the first Ukrainian government in the twentieth century.

Petro Mirchuk thought that the main role in the Central Rada foundation was played by Kharkiv well known lawyer and revolutionary figure Mykola Mikhnovsky. But it should be noted that Roman Mlinovetsky allegations were more convincing because he was a contemporary of

the events. This author was the first who investigated Valentine Otamanovsky activity as the member of the «Brotherhood of the state independence» organization.

Particular attention in this paper was given to Igor Fediv allegations refutations. This author named himself the main author of the famous work «The Son of Ukraine». After the Second World War this book was reprinted in Germany with his corrections. But Igor Fediv composed the text, but he was not a writer. Subsequently the truth was restored when American publication «Ukrainian nationalist» reprinted the text without I. Fedivs remarks. Modern readers received opportunity to read the real book, which was written by Valentin D. Otamanovsky in 1919.

Valentin Otamanovsky revolutionary activity is well investigated in foreign historiography. Many interesting and truthful facts of his biography were presented by his best friend and colleague Roman Mlinovetsky. But R. Mlinovetsky couldn't continue his researches when their life ways were parted. Thus, the scientific activity of Valentin Otamanovsky has not received adequate attention by the foreign historians and it needs the further research.

Keywords: the historiography, V. D. Otamanovsky, R. Mlynovetsky, P. Mirchuk, the Central Rada, I. Fediv, the Son of Ukraine.

Виповнилося 120 років від народження Валентина Дмитровича Отамановського (1893-1964) – відомого громадсько-політичного діяча, героя українських національно-визвольних змагань 1917-1918 рр., знаного вченого, дослідника широкого гуманітарного, практично енциклопедичного спектру – краєзнавця і пам'яткознавця, фахівця з історії та права українських міст середньовіччя, історії медицини й аптечної справи, історика науки, бібліографа, видавця і письменника, перекладача і знавця багатьох мов, педагога, організатора науки, просвітянина та освітянина, доктора історичних наук, професора.

На сьогодні вітчизняні історики майже повністю відтворили біографію Валентина Дмитровича, дали оцінку його творчості та організаційній діяльності [1-9 тощо]. Проте все це відбулося за останні 20-25 років, починаючи з горбачовської «перебудови та гласності». До того ім'я В. Д. Отамановського в Україні перебувало під «печаткою мовчання». А першими, хто зламав оту «печатку», були українські історики в екзилі Роман Млиновецький, Петро Мірчук і деякі інші. Саме вони першими познайомили українського та іноземного читача з постаттю Валентина Дмитровича Отамановського. А його ім'я завдяки їм увійшло до всіх українських енциклопедій минулого сторіччя за винятком радянських [10-12].

Метою статті є складання історіографічного огляду історичних розвідок Р. Млиновецького, П. Мірчука і деяких інших представників української діаспори Канади та США, дійовою особою яких виступає Валентин Дмитрович Отамановський.

«Чому не віддається належного В. Отамановському?», – обурювався сорок років тому Роман Бжеський (1894-1982) (він же Млиновецький, Задеснянський, Гармаш тощо) [13, с. 468]. Роман Стефанович Бжеський був сучасником В. Д. Отамановського і його соратником у боротьбі за українську державність 1917-1918 рр. Під його майже п'ятнадцятьма різними псевдонімами (найвідоміший – Млиновецький) на сьогодні ми маємо солідний доробок праць з української історії [13-15].

Ще за роки навчання у гімназії Роман увійшов до складу «Братства самостійників», ідейним провідником якого виступав Валентин Отамановський. Будучи одним із сповідників ідеї незалежності України, Роман Бжеський із головою поринув у визвольні змагання. Однак після поразки українських ініціатив він був вимушений поїхати на Волинь, де продовжував працювати у руслі просвіти населення щодо державницьких ідей, зокрема, донцовського «інтегрального націоналізму», та історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. Такі дії не залишилися непоміченими – за період із 1917 до 1939 року Романа заарештовували не менше, як сімнадцять разів, а декілька разів навіть виносили смертний вирок. Та не скоряючись владним тортурам, Р. Бжеський продовжував роботу над розвідками, присвяченими буремним рокам.

Згодом вони вийшли за кордоном. Так, 1953 р. у Мюнхені видано «Історію українського народу. (Нариси з політичної історії)», де згадуються події 1917-1919 років

[15]. Ще пізніше, у 1966-1967 рр. у Детройті (США) світ побачили «Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. Про що «історія мовчить», пізніше дороблені та перевидані в Торонто (Канада) впродовж 1970-1973 рр., в яких докладніше розповідається про перебіг революційних подій [13; 14].

З усього наукового доробку Р. Млиновецького спогади про революційну добу – найцікавіші та найсуперечливіші. Дотепер дискусії істориків точаться навколо твердження Млиновецького про існування спочатку двох Центральних Рад, перша з яких була створена саме за ініціативи Валентина Отамановського [16-18]. *«Мусимо подати тут сенсаційний факт, а саме тоді було створено дві Українських Центральних Ради. ...Члени тупу не погодилися на висунення ідеї самостійності України і організували другу Центральну Раду... Українська Центральна Рада, організована самостійниками, як і організований В. Отамановським штаб української кінної міліції містилися в домі Дмитра Антоновича. ...Певний період тяглася конкуренційна боротьба між цими двома центрами: націоналістичним і москвофільським»* [15, с. 231-232.]. Таку ж само інформацію можна почерпнути і з «Нарисів з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр...» [13, с. 98, 100-101].

Погляд на первісне співіснування двох Центральних Рад – самостійницької та автономістської, поділяв ще один відомий історик в екзилі – Петро Мірчук.

Петро Юрійович Мірчук (1913-1999), як бачимо, значно молодший за В. Отамановського та Р. Бжеського і за віком просто не мав змоги брати участь в українській революції [19, с. 749-750]. Це була вже людина наступної генерації. Син Львівщини, він долучився до національного революційного руху в 30-х роках минулого століття. Будучи студентом Львівського університету, вступив до лав Організації Українських Націоналістів, з якою не поривав зв'язків багато років. За членство в ОУН П. Мірчук багато років переслідувався, однак співпраця з ОУНівцями виховала свідомого патріота України, який все життя працював на ниві

здобуття української державності, зокрема з 1950-х років як історик України.

Саме він у 1960 р. теж написав про паралельне існування деякий час (до двох тижнів) двох органів з однаковою назвою – Українська Центральна Рада і про їх злиття. Проте, на відміну від Р. Млиновецького, засновником першої з них П. Мірчук вважав М. І. Міхновського. *«Микола Міхновський згуртував біля себе у Києві своїх ідейно-політичних однодумців і запропонував їм негайно покликати до дії «Українську Центральну Раду» як орган тимчасового державного правління самостійної України, – писав він. – ...Але з ініціативою творити політичну репрезентацію українського народу з огляду на нову політичну ситуацію в Росії виступило теж «Товариство Українських Поступовців». ...17 березня 1917 р. з самостійницької «Української Центральної Ради» і ТУП-івської «Центральної Ради» оформлюється єдина «Українська Центральна Рада»* [20, с. 55-57]. Не поділяючи точки зору на «первородство» В. Отамановського в створенні УЦР, П. Мірчук у своїй студії про Миколу Міхновського, тим не менш, багато разів звертається до постаті провідника «Братства самостійників» як активного учасника тих подій, про що йтиметься нижче.

А якщо дотримуватися біографії В. Д. Отамановського, то свідoctва про його молоді роки вперше в історичній літературі оприлюднив Р. Млиновецький. Так само, як і свідoctва про створення і діяльність «Братства самостійників». Він першим розповів про те, що у 1914 р., ще до початку Першої світової війни, у Варшаві виникла таємна організація «Братство самостійників», ідейним провідником якої став Валентин Отамановський. «Братство» працювало головним чином серед молоді, поширюючи націоналістичні ідеї. Члени «Братства» ухвалили постанову бойкотувати російську культуру і мову. Згідно з прийнятими в цій справі ухвалами члени «Братства» могли користуватися російською мовою в Україні лише в стисло означених випадках (зокрема для конспірації), були зобов'язані студіювати світову літературу і власне письменство.

В. Отамановський, захоплюючись старою українською культурою, навіть опанував той стиль письма, якими писали українці за доби гетьманів.

Працювали над собою «самостійники», також вивчаючи минуле свого народу та політичні науки. «Братчик» на українських землях не мав права відвідувати російські театральні вистави, чи інші подібні імпрези, або купувати російські книжки в російських книгарнях, що функціонували в Україні. «Братство самостійників» поширювало статті М. Міхновського, Д. Донцова та інші подібні публікації.

Київське «Братство самостійників» нараховувало лише до трьох десятків осіб, такими ж нечисленними були й створені ним філії в інших містах України [13, с. 29-32].

А невдовзі, 8 вересня 1916 р. було засновано кооперативне видавництво «Вернигора» [13, с. 32]. Видавництво «Вернигора» поставило своїм завданням поширювати погляд на те, що українська культура мусить орієнтуватися на Західну Європу, а не на Росію. Валентин захопився літературними перекладами українською мовою творів зарубіжних класиків.

«Братство самостійників» було цілком таємною і глибоко законспірованою організацією. Про його існування не повинен був знати ніхто з не членів «Братства». У великій тайні приховувалися їх прізвища. «Братчики» склали присягу не розголошувати навіть сам факт існування організації [13, с. 33].

Тому деякі історики вважають недоведеною діяльність «Братства самостійників» до 1917 р. [21, с. 105]. Їх сумніви спростовують архівні документи, винайдені Ф. Г. Турченком [22, с. 208-209].

Ініціатором створення і одним із засновників УЦР Р. Млиновецький однозначно вважає Валентина Отамановського [13, с. 114-115]. Він стверджує, що само створення Української Центральної Ради ініціювало «Братство самостійників» 2 (15) березня 1917 р. Прихильники Р. Млиновецького вважають, що «Товариство українських поступовців» вступило в процес створення Центральної Ради пізніше, прагнучи вирвати з рук «самостійників» політичну

ініціативу. Як вже зазначалося вище, П. Мірчук підтримує Р. Млиновецького у питанні тимчасового паралельного існування двох Центральних Рад та їх наступного злиття [13, с. 98, 100-101; 17, с. 64-65; 20, с. 57].

А от пріоритет В. Отамановського в створенні українських національних збройних сил заперечити значно важче. Його просто часто замовчують, називаючи імена М. Міхновського, С. Петлюри та ін., забуваючи, що саме за ініціатив Валентина Отамановського в Києві вже (2)15 березня 1917 р. формувався штаб української міліції та почалося формування першої кінної сотні. Пізніше, разом із М. Міхновським В. Отамановський був одним із організаторів товариства «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка», він організував і військовий клуб «Батьківщина». І про це першим згадав Роман Млиновецький [13, с. 99, 127-128; 14, с. 61, 419].

Далі Р. Млиновецький звертає увагу на те, що «самостійники» у квітні 1917 р. відізнали В. Отамановського з Центральної Ради, вважаючи за краще йому зайнятися більш важливою, з їх точки зору, організаційно-партійною та літературною діяльністю [13, с. 174].

Видавництво «Вернигора» в першій половині 1917 року під його орудою видало велику кількість листівок з портретами гетьманів і протиросійськими написами та патріотичними цитатами. Також «Вернигора» видала низку брошур націоналістичного змісту, наприклад: «Катехизм українця», «Українці та москвини», «Гетьман Іван Мазепа», «Гетьман Полуботок», «Гетьман П. Дорошенко», великі стінні плакати: «Як жив український нарід» (склав В. Отамановський), «Як Московщина визискує Україну» тощо.

Далі видавництво видрукувало серію українських казок із чудовими ілюстраціями та перекладені В. Отамановським англійську легенду «Чайльд Горн», а також казки Гауффа і казки Бехштайна. Для юнацтва видавництво «Вернигора» видало «Пригоди Робінзона Крузо» (переклад В. Отамановського), «Книгу джунглів» Р. Кіплінга, для

дорослого читача – «На святоюрській горі» та «Іван Вишенський» І. Франка, «Сотник Богдан Хмельницький» М. Старицького, «Фауст» Й. Гете, «Тартюф» Ж.-Б. Мольєра, «Декамерон» Д. Бокаччо. Але особливу увагу «Вернигора» вирішила приділити українському шкільництву і тому береться видавати шкільні підручники з усіх предметів, а також географічні та історичні мапи.

Душею «Вернигори» та його ідеологічним керівником був Валентин Отамановський. Він не лише добирав і редагував, але й сам перекладав та писав для видавництва. Жодна книжка не вийшла без його участі.

Р. Млиновецький відзначає, що одночасно з роботою у видавництві Валентин брав участь у розбудові українських збройних сил на базі створеного за його участі «Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка» та готував ґрунт для об'єднання всіх «самостійників» у єдину політичну силу. Проміжним результатом останнього напрямку його діяльності став численний установчий з'їзд «Союзу української державності», що відбувся 1(14) червня 1917 р. А 19 червня в Києві зібралося багатолюдне віче (понад 2 500 учасників), скликане «Союзом» під гаслами української державності [14, с. 12].

Наступні дані про життя та діяльність В. Д. Отамановського з'являються у «Нарисах з історії українських визвольних змагань...» Р. Млиновецького в оповіді про події в Києві, що сталися восени 1917 р. Виявляється, що тоді Валентин продовжував активно працювати у видавництві «Вернигора»; читав лекції на учительських курсах Київського повітового земства, «викладаючи в самостійницькому освітленню українознавство»; вів націоналістичну агітацію серед частин київської залоги, готуючись до Третього Українського військового з'їзду [13, с. 32].

Третій Український військовий з'їзд зібрався в Києві 2 листопада (н. ст.) 1917 р., коли більшовики в столиці держави цілеспрямовано йшли до влади. На з'їзді Отамановський взяв слово як представник «Союзу української державності». Він заявив, що «Союз української державності» дивиться на Україну як на майбутню самостійну

незалежну Українську Республіку. Далі: «...багато з вас пролле кров за відбудовання української державності. Слава ж товаришам, які перші поляжуть у цій страшній святій боротьбі!» [14, с. 55, 61]. Валентин із захватом вітав проголошення Української Народної Республіки, проте був розчарований відсутністю статусу її суверенності.

Ще до перевороту, в квітні 1918 р. «братчики» подбали про створення військового товариства, оформленого як клуб старшин «Батьківщина», який узяв під свій контроль їдальню і кафе, де гуртував старшин, серед яких вів культурно-освітню та політичну роботу. Активну участь у діяльності цієї організації брав В. Отамановський. З іншого боку, «Союз української державності» на зборах 19 червня ухвалив подбати про перенесення останків гетьмана Івана Мазепи з чужини до Софійського собору для поховання їх поруч з князем Ярославом Мудрим. 7 липня російські чорносотенці при потуранні гетьманської влади відслужили молебень за здоров'я російського царя Миколи II. Молебень закінчився співом гімну «Боже, царя храни...». Службу відправляв сам митрополит, на ній були присутні урядовці П. Скоропадського і російські офіцери. На знак протесту «братчики» вирішили відповісти на цей захід ворогів українства власною демонстрацією. За спогадами Р. Млиновецького, 10 липня, в роковини Полтавської битви 1709 р., вони разом зі старшинами «Батьківщини» зібрали на Софійському майдані близько 10 тисяч патріотів і організували панахиду по гетьманові Мазепі. По панахиді саме там відбулося народне віче, очолене В. Отамановським. Він звернувся до присутніх з палкою промовою, по якій учасники мітингу одностайно проголосували за перенесення до св. Софії останків гетьманів: Петра Дорошенка, Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Далі декілька старшин виступили з домаганням усунути з пам'ятника Богданові Хмельницькому слова: «*Волим під царя московського православного...*». Під схвальні вигуки кількатисячного натовпу вони допомогли Отамановському дістатися до тих слів і понищити їх ударами принесеного задалегідь

геологічного молотка. Закінчити справу зашкодили німецькі військові підрозділи та підрозділи гетьманської Державної варти, які розігнали мітинг і маніфестацію, що по ньому розпочалася [14, с. 419].

Не залишив поза увагою Р. Млиновецький і подальшу роботу В. Д. Отамановського у Відні, де за його активної участі «Вернигора» видала низку шкільних підручників українською мовою: 6 з географії, 4 читанки, 4 зі співу, 2 з історії України, 1 з української граматики, 1 з латинської мови, 1 з фізики, 1 з геометрії, 1 з природознавства і 1 молитовник. Кожний підручник видавався накладом від 50 до 200 тисяч примірників. Крім того, українською мовою було видано 7 великих шкільних мап. Проте, з огляду на громадянську війну та іноземну інтервенцію в Україні, більша частина надрукованих у Відні книжок так туди й не потрапила [4, с. 456-458]. Треба було великої любові до українського народу, великої енергії та запалу, щоб у тих умовах, у надзвичайно короткий термін знайти авторів, спонукати їх до складання шкільної літератури, а потім все те відредагувати та видати.

1919 р. «Вернигора» видала друком «Сина України» Вал. Златопольця – *«історичну повість з часів українського лицарства»*, романтичний твір, написаний В. Д. Отамановським для українського юнацтва. Це своєрідний ремейк «Життя і дивовижних пригод Робінзона Крузо...» Д. Дефо, свого часу перекладеного Валентином Отамановським українською для «Вернигори».

Головний герой книги Микола Наливайко – нащадок Северина Наливайка, незламний козак і український Робінзон. Опинившись на безлюдному острові, він веде жорстоку боротьбу за життя і перемагає. Микола – палкий патріот своєї Батьківщини. Територію острова він називає Новою Україною, а свій укріплений осідок – Січчю і вивішує над ним український національний прапор. Після звільнення з вимушеного відлюдництва Наливайко поспішає до рідного краю, де стає до лав війська гетьмана Івана Виговського і героїчно гине під Конотопом [23].

Цю книжку спіткала нелегка доля. Дотепер точаться дискусії щодо її авторства.

Розпочалися вони по закінченні Другої світової війни. Тоді українські емігранти вирішили, що ті з учасників Української революції, хто жодним чином не проявився у воєнне лихоліття, не повернуться більше до активного громадсько-політичного життя. Так, зокрема, «поховали» вони й Валентина Отамановського.

І ось за таких обставин на авансцену висунувся Ігор Федів – співавтор «Сина України». Він привласнив ідею і авторство книги та зажадав створити в «своєму» творі бажані йому зміни. Так в Аугсбурзі (Західна Німеччина), в американській зоні окупації, з'явилося друге, сфальшоване видання «Сина України».

Брехня І. Федіва, який приписав собі ідею написання «Сина України» та її виконання, спростовується вже тим, що на титульній сторінці першого, віденського видання ясно написано: *«Сюжет, опрацювання та редакція Вал. Златопольця, komponували Ігор Федів та Вал. Златополець»*. Звідси вже зрозуміла суто технічна роль І. Федіва у виданні книги.

Авторство В. Отамановського доводить і добірна літературна мова, якою написаний твір. А післяслово аугсбурзького видання, написане І. Федівим, рясніє «галицизмами».

І, нарешті, авторство саме В. Отамановського підтверджують поважні сучасники, а на підтвердження головної ролі І. Федіва в створенні повісті жодного свідка немає. Захист авторства Валентина Отамановського взяло на себе американське видавництво «Український націоналіст», яке невдовзі після аугсбурзького видання викрило спроби Ігоря Федіва привласнити авторство «Сина України» і видало фотодруком, без жодних змін, як документ «Сина України» з видання 1919 р., чим довело, хто є його справжнім автором, а хто другорядним помічником. Крім того, в передмові на 20 сторінках видавці розповіли всю правдиву історію створення книжки, чим зробили свій внесок в українську емігрантську історіографію життя і діяльності В. Д. Отамановського [23].

Отже, Р. Млиновецький, П. Мірчук і деякі інші автори української еміграції ХХ ст. відтворили декілька цікавих сторінок біографії Валентина Дмитровича Отамановського.

Усі вони стосуються молодих років ученого, його участі в національно-визвольних змаганнях доби української революції. Враховуючи внесок кожного з вищеназваних авторів у реконструкцію біографії В. Д. Отамановського, підкреслимо, що найвагоміші здобутки в цій справі були в Романа Млиновецького, якого з Валентином Отамановським пов'язували особисті дружні стосунки. Еміграція Романа Стефановича не дала йому змоги простежити подальший

життєвий шлях і творчість його соратника по революційній боротьбі. Таким чином, українська емігрантська історіографія даної проблеми містить тільки відомості про В. Д. Отамановського як про громадсько-політичного діяча і борця за волю України. Його наукові досягнення не знайшли в ній відображення. Їх аналіз є перспективою цілеспрямованих розвідок в напрямі відтворення наступних сторінок біографії вченого.

Джерела та література

1. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради : Бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К. : б. в., 1998. – 255 с.
2. Кот С. Валентин Отамановський / Сергій Кот // Крути. Січень 1918 року : док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. т-во «Герої Крут»; упоряд.: Я. Гаврилук. – К. : Просвіта, 2008. – С. 663-674.
3. Отамановський Валентин Дмитрович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2010. – Т. 7 : Мл. – О. – 2010. – С. 699-700.
4. Подільська старовина : науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / Від. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця : б. в., 1993. – 480 с. – (Вінницький обласний краєзнавчий музей).
5. Робак І. Ю. Валентин Отамановський: молоді роки вченого / І. Ю. Робак // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»: Зб. наук. пр. Тематичний випуск: Історія науки і техніки. – Харків : НТУ «ХПІ», 2011. – № 64. – С. 97-104.
6. Робак І. Ю. Валентин Отамановський: у вирі визвольних змагань / І. Ю. Робак // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»: Зб. наук. пр. Серія: Історія науки і техніки. – Харків : НТУ «ХПІ», 2012. – № 42(948). – С. 130-137.
7. Робак І. Ю. Харківський період життя та діяльності Валентина Отамановського / І. Ю. Робак // Гуржіївські історичні читання : Зб. наук. пр. / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С. 133-135.
8. Савчук З. С. В. Д. Отамановський (1893-1964) – вчений, педагог, організатор науки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / З. С. Савчук; Українська академія аграрних наук; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2006. – 20 с.
9. Філонов Л. Біля витоків історії / Л. Філонов // Вінницька правда. – 1988. – 13 жовт.
10. Отамановський Валентин Дмитрович // Енциклопедія українознавства: У 10 т. / Наук. т-во ім. Т. Шевченка; [Голов. ред. В. Кубійович]. – Перевид. в Україні [репринт. відтворення вид. 1955-1984 pp.]. – Львів : НТШ, [1994]. – Т. 5. – С. 1905.
11. Отамановський Валентин // Українська загальна енциклопедія / Під ред. І. Раковського. – Львів, Станіслав, Коломия : б. в., 1932-1934. – Т. 2. – С. 356.
12. Otamanovsky Walentin // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto etc.: Univ. of Toronto press, 1985-1993. – Vol. III : L – Pf / Ed. by D. N. Struk. – 1993. – P. 738.
13. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 pp.: (Про що «історія мовчить») / Р. Млиновецький. – 2-ге вид. переглянуте і значно доп. – Торонто : Чужина: Друком вид. «Гомін України». – 1970. – [Т. 1]. – 571 с.
14. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 pp.: (Про що «історія мовчить») / Р. Млиновецький. – 2-ге вид. перегл. і значно допов. – Б.м. : Чужина, 1973. – [Т. 2]. – 1973. – 670 с.
15. Млиновецький Р. Історія українського народу. (Нариси з політичної історії) / Р. Млиновецький. – Мюнхен : б. в., 1953. – 643 с.
16. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: період становлення / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 23-46.
17. Турченко Ф. Г. Утворення Української Центральної Ради: джерела та їх інтерпретації / Ф. Г. Турченко // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 63-77.
18. Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917-1920 роки). Логіка пізнання. Історичні епізоди. Ключові постаті : Навч. посіб. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – 568 с.
19. Ковальчук О. О. Мірчук П. Ю. / О. О. Ковальчук // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2009. – Т. 6 : Ла – Мі. – 2009. – 784 с.

20. Мірчук Петро. Микола Міхновський: Апостол укр. державности. – Філадельфія : Т-во Укр. Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського, 1960. – 136 с.: іл.
21. Солдатенко В. Ф. Ідейний опонент М. Грушевського (Полемічні зауваги на полях книги Ф. Турченка «Микола Міхновський: Життя і Слово») / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 103-107.
22. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово / Ф. Г. Турченко. – К. : Генеза, 2006. – 318 с.
23. Злотополец Валентин. Син України: іст. повість з часів укр. лицарства / Передмова видавництва «Укр. націоналіст». – [Б. м.: б. в., б. р.]. – 20, 223 с. – Репринт. вид. кн. : Син України: іст. повість у 3 ч. з ілюстр. та мапою / сюжет, опрацювання та ред. Вал. Злотопольця ; компонували: І. Федів, В. Злотополец. – К. ; Кам'янець ; Відень : Вернигора, 1919. – 223 с.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Котляр Ю. В., д.і.н., проф.

© Робак І. Ю., Демочко Г. Л., 2013

Дата надходження статті до редколегії 20.03.2013 р.

ВИСВІТЛЕННЯ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Проаналізовано у російській науковій історичній думці проблеми висвітлення партизанського руху на території сучасної України у роки Великої Вітчизняної війни. Зазначено, що проблемні аспекти діяльності радянського партизанського руху на окупованій Україні певною мірою притаманні сучасній російській історіографії. Виявлено, що біографії найвидатніших лідерів партизанського руху є цікавими для сучасних російських істориків і вони охоче досліджують маловивчені та недосліджені до наших днів деякі сторони життя цих легендарних людей, помічено досить значні розбіжності у цифрових відомостях українських та російських істориків стосовно показнику масовості тодішнього партизанського руху. Доведено, що у багатьох російських підручниках та навчальних посібниках ці події описані досить побіжно і поверхнево, іноді стиль викладу мало відрізняється від того, як характеризували партизанський рух у традиційному викладі, адаптованому вимогам правлячої ідеології радянської епохи. Також доведено, що для сучасної пострадянської російської історичної наукової думки притаманне висвітлення раніше заборонених життєвих реалій щоденних партизанських буднів.

Ключові слова: сучасна російська історіографія, партизанський рух, Велика Вітчизняна війна, українські землі.

Проанализировано в российской научной исторической мысли проблемы освещения партизанского движения, его экономических и политических аспектов, на территории современной Украины в годы Великой Отечественной войны. Отмечено, что проблемные аспекты деятельности советского партизанского движения на оккупированной Украине в некоторой степени присущи современной российской исторической литературе. Выявлено, что биографии выдающихся лидеров партизанского движения интересны для современных российских историков и они охотно исследуют малоизученные и неисследованные до наших дней некоторые стороны жизни этих легендарных людей, замечено довольно значительные расхождения в цифровых сведениях украинских и российских историков в отношении массовости тогдашнего партизанского движения. Доказано, что во многих российских учебниках и учебных пособиях эти события описаны достаточно бегло и поверхностно, иногда стиль изложения мало отличается от того, как характеризовали партизанское движение в традиционном изложении, адаптированном требованиям правящей идеологии советской эпохи. Также доказано, что для современной постсоветской российской исторической научной мысли присуще освещение ранее запрещенных жизненных реалий ежедневных партизанских будней.

Ключевые слова: современная российская историография, партизанское движение, Великая Отечественная война, украинские земли.

The article studies the Russian scientific historical experience of the problem by comparing the modern Ukrainian historiography and the modern Russian historical literature devoted to the partisan movement having been during the years of the Great Patriotic War on the territory of Ukraine. The work also aims at defining the degree of examination of this problem by Russian historiography. Obviously, the problematical aspects of activity of the Liberation movement in Ukraine occupied by the Nazis may be found in the modern Russian historical literature. Despite the Soviet historiography, where the Partisan Movement is represented as the heroic, patriotic, international phenomena, in the modern Ukrainian historical non-fiction literature it is shown as unembellished one, sometimes – as inconsistent phenomena. The biographies of the most prominent leaders of the Partisan movement are interesting for some modern Russian

historians, publicists. They inspiringly analyze aspects of living, which have poorly researched till present days, and activity, which is unexamined, of these famous, charismatic persons. The essential differences between the numerical data given by the Ukrainian and the Russian historians, who tried analyzing indicators of scale of Partisan movement within the territory occupied by the Nazis, have been found. There are also lots of Russian textbooks, manuals, courses of lectures, scientific, science and popular, and journalistic articles devoted to those events, which have not been deeply studied enough. Sometimes view proposed by authors differences by a little from when the Partisan movement was shown according to the traditional format, which was typical for the State ideology of Soviet period. In the modern Russian historiography the new theme of research has appeared, in other words, the historians and publicists tried investigating such aspects of Partisans' life as amorality, drinking making Partisans cruel to their own people. Such daily aspects of Partisan movement, on the one hand, as bloody beating, and, then, torturing the bloodstained and humble victims of war violence, and, on the other hand, as drinking, assaults, burning people, cutting organs from victims' bodies (not relating to the Nazis, but to country dwellers of the lands occupied by the Nazis).

The following has been proved: the modern post-Soviet Russian historical sought concentrates on an examination of the realities of everyday and hourly partisan problems. The following has been shown: now, the analyze before unedited diaries, letters, other documents belonging to the famous partisan leaders, due to whom this really patriotic movement in the Ukrainian lands in years of the Great Patriotic war has become unembellished, is actual for the Russian scholars. The war problems (including psychological ones), biographies of the famous partisan leaders, real scale of effectiveness and features of the movement for liberty from the Nazis in different parts of the country etc. need more careful examination.

Keywords: modern Russian historiography, partisan movement, the Great Patriotic war, the Ukrainian lands.

Тема висвітлення партизанського руху на українських землях у роки Великої Вітчизняної війни досить добре у деяких напрямках була розроблена у радянській історіографії. У сучасній вітчизняній історіографії вона збагатилася новими фактами, відомостями, оцінками. Після розпаду Радянського Союзу науковці Російської Федерації та України продовжують працювати над цією темою, але, як показують дослідження, результати мають різні. Актуальність деяких проблем стає більш значущою перед ювілейними датами (це певною мірою стосується і висвітлення партизанського руху на українських землях у роки Великої Вітчизняної війни) – такі реалії нашого сьогодення. Серед недостатньо досліджених тем у російській історіографії, присвяченій подіям Великої Вітчизняної війни на українських землях є проблема вивчення історії становлення партизанського руху.

Одним із значних досягнень сучасної української історіографії щодо розгляду проблеми радянського партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни слід назвати статтю авторитетного історика О. Є. Лисенка [1]. Як зазначає у своїй статті відомий

український дослідник історії Другої світової війни О. Є. Лисенко, нині на противагу першій половині 90-х років ХХ ст., коли інтерес до цієї проблеми помітно знизився, науковці виявляють нові грані цієї проблематики. Згаданий напрям наукових студій досить повно забезпечений документами, які зберігаються у ЦДАГО України, що створює об'єктивні передумови для успішних подальших дослідницьких проєктів [1, с. 165]. Як висновок О. Є. Лисенко вказує на найактуальніші завдання та перспективи розробки таких дослідницьких завдань: вивести із тіні замовчування не описані раніше партизанські проблеми, масштаби та особливості партизанського руху у різних областях, сутність, наслідки війни потребують більш історіософського осмислення [1, с. 165].

На відміну від радянської історіографії, де партизанський рух поставав як героїчне, патріотичне, інтернаціональне явище, у сучасній українській науковій літературі партизанський рух постає як неприкрашене, суперечливе явище, водночас героїчне, з яким доводилося рахуватися загарбникам. Український історик А. Чайковський увів у науковий обіг значний масив джерел, що

дозволило по-новому поглянути на ефективність організаційних кроків радянського керівництва, спрямованих на стимулювання супротиву ворога у його тилу. Чайковський вперше у вітчизняній історії оприлюднив оцінки втрат серед партизанів, вказав причини провалів та невдач на початковому етапі війни [2, с. 191].

У монографії, що з'явилася друком у 2001 р. [3] вперше систематизовано та уточнено інформацію про кожне партизанське з'єднання, списки загонів та груп, що не входили до складу з'єднань чи діяли при військових радах фронтів за межами тодішньої території Радянської України.

Своєрідною енциклопедією партизанського побуту можна вважати збірник документів, підготовлений до друку сучасними українськими істориками О. Гогун, А. Кентій [4]. Ця синтезована праця містить значну кількість інформації про економічні, соціальні, психологічні проблеми партизан.

В. Я. Білоцерківський у своєму посібнику «Історія України» у розділі «Нацистська окупація. Рух опору» дає певні характеристики партизанському рухові загонів М. Наумова, О. Федорова, І. Бовкуна, Д. Медведєва, О. Сабурова [5, с. 450-451]. Надзвичайно важливою інформацією для читачів, є висвітлення автором відносин партизанських загонів Д. Медведєва, С. Ковпака, О. Сабурова, П. Вершигори з загонами УПА (спочатку між ним були нейтральні стосунки, потім на вимогу НКВС почалося збройне протистояння, яке тримало до початку 50-х років ХХ ст.). На відміну від інших дослідників, В. Я. Білоцерківський чітко вказує, що на той час партизанському рухові на українських землях бракувало патріотизму, який був сповна притаманний рухові УПА [5, с. 454].

Сучасні вітчизняні історики Л. І. Кормич, В. В. Багацький у навчальному посібнику темі партизанського руху на окупованій фашистами Україні присвятили розділ «Радянський партизанський рух в роки Великої Вітчизняної війни» [6, с. 407-411]. У ньому автори крім значної кількості цифрових даних, досить зрозуміло описують хід партизанської війни. Як вони вказують, за відомостями УШПР, на окупованій території

України діяло понад 330 тис. партизанів, у тому числі 29 з'єднань і 83 загони, у складі яких налічувалось 43,5 тис. бійців, натомість німецьке командування володіло даними про наявність лише до 50 тис. бійців [6, с. 407]. Зокрема, українські історики зазначають, що у 1944 р. було сформовано І Українську партизанську дивізію, яка під командуванням П. Вершигори здійснила рейд на Сян і Віслу. Попри всі прорахунки і недоліки партизанський рух мав дуже велике значення у боротьбі проти німецько-фашистських окупантів. За підрахунками німецького командування, 10 % сил вермахту на Східному фронті було кинуте на боротьбу з партизанами [6, с. 411].

У навчальному посібнику О. Д. Бойка партизанському рухові на окупованій українській території присвячено розділ «Радянський партизанський рух на окупованій території України» [7, с. 470-473]. При викладі матеріалу автор звертає увагу на такі аспекти: причини слабкості партизанського руху у початковий період війни, цитати з промов Т. А. Строкача, верховного командувача вермахту, інформація технічного відділу УШПР. Як висновок, в дусі попереднього історіографічного періоду О. Д. Бойко констатує: «...Створення Центрального партизанського штабу, координація дій, матеріальна підтримка з Великої землі, застосування ефективних методів боротьби («рейкова війна») і значна підтримка місцевого населення дали змогу партизанському руху перейти на якісно новий щабель і перетворитися на важливий фактор війни, на справжній другий фронт» [7, с. 473].

Канадський історик та політолог О. Субтельний теж у своєму викладі «Історії України» критикує радянську історіографію та не оминає оцінок радянського партизанського руху на окупованих фашистами українських землях [8, с. 595-596]. Відразу автор зазначає, що цей рух на українських землях, не був масовим, і переважно вдалі операції здійснювалися на «...частині території Волині та Полісся», стосовно чисельності – О. Субтельний схильний до оцінок західних спеціалістів – 50 тис. осіб, безпосередньо українців у партизанських

загонах С. Ковпака, О. Сабурова, П. Вершигори було тільки 46 %, в той час як на 1941 р. українців у складі Радянської України було близько 80 % [8, с. 596].

Мета статті – порівняти висвітлення проблеми партизанського руху на території України у роки Великої Вітчизняної війни у сучасній українській історіографії з викладом цих подій у російській науковій літературі. Визначити ступінь розробленості даної проблематики у російській історіографії.

Як відомо, партизанський рух у своєму розвитку він пройшов кілька етапів, від зародження до широкого розгортання та активізації боротьби з окупантами. Із 3 500 партизанських загонів і диверсійних груп, що були залишені у перший рік війни, на червень 1942 р. діяли лише 22 загони [9, с. 745]. На діяльності перших партизанських загонів негативно позначилася передвоєнна політика щодо майбутнього партизанського руху. Вважалося, що оскільки війна мала вестися на «чужій території» та «малою кров'ю», то й підготовка партизанських кадрів і баз не потрібна. А до того ж Сталін не дозволяв централізованого забезпечення партизанів. Війська отримали 31 тис. тонн вибухівки, а партизани – 1,5 тис. тонн [9, с. 745].

Лише у 1942 р. розпочинається розгортання партизанського руху. 20 червня 1942 р. у Москві було сформовано український штаб партизанського руху на чолі з Т. Строкачем. Особливого розмаху партизанський рух набув у 1943 р., коли кількість бійців досягла 58,5 тис. чол. У цей час формуються партизанські з'єднання. Найбільші з них очолювали С. Ковпак і С. Руднев, О. Федоров, О. Сабуров, М. Попудренко, П. Вершигора, Я. Мельник, М. Наумов. Усього на окупованій території України діяло понад 45 партизанських з'єднань та майже 2 тис. загонів, у період 1941-1945 років у них налічувалося майже 180 тис. осіб, 30 % із яких загинула [9, с. 745]. Руйнуючи військові комунікації ворога, знищуючи його транспорт, живу силу, техніку і боєприпаси, здійснюючи «рейкову війну» та тисячокілометрові рейди по тилах німецької армії, партизанський рух становив для окупантів серйозну загрозу. Він

фактично перетворився на справжній другий фронт. Для боротьби з партизанами німецьке командування змушене було відкликати з фронту до 120 тис. солдатів і офіцерів. Партизани знищили до 100 тис. окупантів, розгромили 467 ворожих гарнізонів, організували аварії 4 тис. ешелонів [9, с. 745].

Відомості про наявність партизанського руху на українських землях у роки Великої Вітчизняної війни мають місце у більшій частині сучасної російської навчальної наукової літератури [10-19]. Та автори, у переважній своїй більшості, не є багатомовними, наводять тільки найзагальнішу інформацію, часто – кілька речень. Ймовірно, пояснюється це тим, що події Другої світової війни на території України, на думку міністерських службовців Російської Федерації, знати сучасним російським студентам обов'язковим не є. Крім того, полиставши сторінки деяких підручників, за якими навчаються сучасні російські студенти ця патріотична сторінка історії відсутня, незважаючи при цьому на солідний обсяг викладеного матеріалу [20-22 та ін.].

Частина сучасних російських істориків вказує на патріотизм тогочасного радянського народу, і сам партизанський рух дослідниками характеризується як явище інтернаціональне, незалежно від того, на якій території він діяв, хто його очолював. Зокрема, історик І. Н. Кузнецов, зокрема, зазначає, що «...дружба народів пройшла сувору перевірку в умовах війни і стала одним із джерел перемоги, патріотизм радянських людей проявлявся у створенні народного ополчення, добровільних батальйонів, полків і дивізій, у потужному партизанському русі, у масовому героїзмі на фронті...» [12, с. 322].

Історики Російської Федерації В. К. Цечоев та В. Е. Асташин згадують у своєму навчальному посібнику керівників партизанських загонів, які діяли на території УРСР: С. Ковпак, О. М. Сабуров, О. Ф. Федоров. Вказують навіть про існування підпільної антифашистської організації «Партизанська іскра», що певний час діяла на Миколаївщині [19, с. 463]. Цей факт переважна більшість українських підручників та навчальних посібників дослідники обходять стороною.

Велику допомогу діючій армії на етапі корінного перелому війни надали партизани. За допомогою масового терору знищити цей рух фашистам не вдалося. «Рейкова війна» партизан у дні Курської битви була серйозною завадою для перекидання військ противника. Партизани звільняли цілі райони, здійснювали диверсійні рейди на території противника, порушували комунікації, вели розвідку взаємодіяли з частинами регулярної армії. Це оказало суттєву допомогу радянським військам під час боїв за визволення Курська, Орла, Харкова. Одночасно по тилах противника було проведено Карпатський рейд під командуванням С. А. Ковпака («Від Путивля до Карпат»), що мав велике значення у загальнопатріотичному підйомі населення у західній частині України. У 1944 р. партизанський рух зіграв важливу роль при звільненні Білорусії та Правобережної України. Один із керівників партизанського руху на Україні О. М. Сабуров з листопада 1942 року був начальником штабу по керівництву партизанським рухом у Житомирській області. М. М. Попудренко – командир партизанського об'єднання Чернігівської області. Такі картини партизанського життя мають місце у підручниках та навчальних посібниках російських істориків [13; 14; 15; 16].

Про чисельність партизанського руху, про його ефективність існують різні відомості. Зокрема, А. М. Скворцова та А. І. Маркова називають такі цифри: на всій окупованій території фашистами українській території налічувалося близько 6 тис. партизанських загонів, де було реально задіяно близько 1 мільйона чоловік [17, с. 738]. Історики А. Н. Сахаров, Л. Е. Морозов, М. А. Рахматулін же вказують, що на кінець 1941 р. діяло 3,5 тис. партизанських загонів, де боролось проти ворога 2 800 000 чоловік [11, с. 650]. А. С. Орлов, В. А. Георгієв, Н. Г. Георгієва, Т. А. Сивохіна констатують, що на кінець 1941 р. на захопленій території було близько 2 тис. партизанських загонів, загальною чисельністю близько 100 тис. осіб [16, с. 411].

Певні розбіжності існують і у тій території, яку охопив партизанський рух.

Деякі історики чітко вказують на його наявність на землях Білорусії, при цьому про наявність партизанського руху на українських землях автори не пишуть взагалі нічого [20-22]. Стаття російського історика, журналіста В. М. Брошевана присвячена історії партизанського руху у Кримській АРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1944) [23]. Автор наводить чисельні інформаційні дані щодо кількості партизанського руху у різні періоди війни, вказує на соціальну структуру партизан. Автор акцентує увагу на детальному розташуванні партизанських загонів: Феодосійський, Судакський, Старо-Кримський, Кіровський, Ічкінський, Сейтлерський, Джанкойський, Карасубазарський, Зуйський, Капсихорський, Симферопольський, Алуштинський, Євпаторійський, Бахчисарайський, Красноперекопський, Ялтинський, Ак-Шейхський, Ач-Мечетський, Балаклавський, Сакський [23, с. 180].

Невідомі до цього часу сторінки біографії Д. М. Медведева висвітлені у статті сучасного дослідника Д. Веденєєва [24]. Автор статті констатує, що відомий лідер партизанського руху у 30-40-х роках ХХ ст. активно працював у вищих ешелонах влади органів держбезпеки Дніпропетровської, Херсонської, Харківської, Полтавської та Київської областей. У 1932 р. отримав державну відзнаку «Почесний чекіст». Певний час очолював Управління по боротьбі з бандитизмом НКВС УРСР, створене у 1944 р. На Західній Україні його називали не інакше, як «...грозою повстанців». Боротьба з націоналістичним підпіллям принесла полковнику 4 ордени Леніні та орден Червоного Прапора. У ході бойових операцій на Рівненщині та Львівщині загін Д. Медведева «Переможці», у якому нараховувалося до березня 1944 р. 1 400 штиків, знищили до 2 000 фашистських окупантів, більше 6 000 бійців УПА та додаткових поліцейських формувань, зірвали 81 ешелон з живою силою та технікою ворога. Загін витримав 92 бої з відбірними частинами противника, серед яких – берлінські поліцейські полки, головорізи бригади Дирлівангера, воїни дивізії «Галичина» [24, с. 55].

Для сучасної пострадянської історіографії, як української так і російської, притаманне висвітлення реальних, до цього часу заборонених, неприкрашених життєвих реалій партизанського життя у роки Великої Вітчизняної війни на українських землях. Багато десятиліть ця інформація була секретною. Цікавими для сьогоднішньої молоді буде дізнатися про ті жахливі умови та проблеми, з якими стикалися проти ворога тодішні партизани – переважно патріотично налаштовані юнаки та дівчата. Публікація у журналі «Родина» містить уривки з листів партизан своїм рідним, де ті жалілися на голод, холод, відсутність необхідного одягу та зброї, відібрані свого часу військовою цензурою. Варто зазначити що у даній історіографічній праці, опис умов життя та діяльності українських партизан [25]. Автори вказують, що партизанських загонів було 42, а загальна чисельність партизан – 5 958. Була велика кількість загонів, з якими не було налагоджено зв'язок. Всі загани потребували допомоги зброєю та боєприпасами [25, с. 23].

Пізніше ця проблема знайшла своє відображення у статті Є. Жирнова [26]. Автор статті публікує щоденники командира партизанського загону М. М. Попудренка. Партизанський ватажок описує події на території Чернігівської області: співпрацю з Холменським загonom, вбивства священнослужителів, сільських старост, їх заступників та секретарів, а також членів їх родин. Описані події звучать абсолютно буденно, досить лаконічно, як звичне повсякденне явище. Дана стаття є особливо повчальною для старшокласників та молоді, бо саме відчуття цінності людського життя стає надзвичайно гострим та зрозумілим, коли читаєш подібні мемуари, і уявляєш себе у тих партизанських землянках.

Партизанські проблеми описані і у статті В. Гинди [27]. У зверненнях О. Сабурова чітко вказується, що озброєння партизани отримували, не те, яке замовляли, а те, що було в наявності на спеціальних складах. Організатор партизанського руху Порфирій Куманек теж мав проблеми з отриманою з центру зброєю, яку застосовувати ефективно партизани не мали змоги у лісових умовах, в

його загонах не вистачало продовольства. Відомо, що Т. Строкач теж обурювався через отримання не укомплектованої зброї, неякісного продовольства, несезонного одягу, величезної кількості пропагандистської літератури [27, с. 62]. Подібні факти свідчать про надзвичайну віддаленість у розумінні щоденних актуальних проблем існування військової та державної влади від борців так званого «другого фронту», які щосекундно ризикуючи власним життям, життям своїх рідних та односельців, разом з діючою армією наближала довгожданий День Перемоги.

У новітній російській історіографії з'явилася нова тема дослідження партизанського руху – аморальність, надмірність у вживанні алкоголю, мабуть, звідси – і звіряча жорстокість до свого ж, радянського населення. К. Бондаренко акцентує увагу на жорстокості загону Басюка – Яворенко на Рівненщині. Звірства партизан Федорова – буденні явища – побиття до крові, зловживання алкоголем, насилля над жінками, підпалення живцем, відрізання живим людям органів тіла тощо (і все це автор відносить не до фашистів, а до сільського українського населення, яке потерпало не тільки від фашистів, а й від радянських партизанів) [28, с. 64]. У статті К. Бондаренко вказується на сувору дисципліну у загонах С. А. Ковпака, які охоплювали території Ровенської, Волинської, Житомирської, Київської, Сумської та Чернігівської областей. Автор статті констатує, що сумське партизанське з'єднання виросло із 57 бійців улітку 1941 р. до 1 688 у квітні 1944 р., вело боротьбу у тилу ворога на території України, Білорусії, Росії, Польщі. За роки Великої Вітчизняної війни С. А. Ковпак отримав дві зірки Героя Радянського Союзу, орденами та медалями, був нагороджений також нагородами інших держав – Бойовим Хрестом, орденом Білого Лева (Чехословаччина), Золотою Зіркою Гарібальді (Італія). Вірогідно, відчуття законності та правопорядку, притаманне особистості авторитетного партизанського командира, не покидало його і у страшні бойові будні, і саме тому й його загонах не було ні аморальності, ні

фашистської нелюдської жорстокості. Тому стає зрозумілим чому саме С. А. Ковпак після закінчення Великої Вітчизняної війни займав посаду генерального прокурора УРСР [28, с. 64]. Також автор характеризує особливості партизанського руху загонів Миколи Микитовича Попудренка, Олександра Миколайовича Сабурова, Степана Федоровича Маликова, Василя Андрійовича Бегми, Порфирія Хомича Куманека. Описані спільно проведені та успішно завершені українсько-молдавські операції весни-літа 1943 р., в результаті яких було виведено з ладу 26 великих залізничних вузлів (серед яких – Ніжин, Фастів, Шепетівка, Коростень, Рівно, Здолбунів, Ковель, Сарни, Білокорівичі, Жмеринка, Козятин, Тарнополь, Рожище, Буск, Гусятин, Залещики, Унгени, Новоукраїнка, Слободка та ін.), злетіло в повітря 97 залізничних та 22 шосейних мости [28, с. 64]. Передислокація великих партизанських загонів у західну та південно-західну частини України підтверджувалася успішно проведеними рейдами протягом зими 1942-1943 років загонами Ковпака, Сабурова, Наумова, Федорова, Шушпанова, Лукашова, які здійснили від 500 до 1 200 кілометрові переходи з боями по північній, середній і навіть південній частині України. Наприклад, загін Героя Радянського Союзу Наумова здійснив героїчний рейд по тодішній території окупованих Сумської, Полтавської, Кіровоградської, Одеської та Вінницької областей. Радянське військове керівництво намагалось «...враховуючи сприятливі умови для розгортання партизанської боротьби у районах Прикарпатської та Закарпатської

України, де переважало українське населення, необхідно спрямувати туди кілька загонів з українських об'єднань з метою організації місцевих партизанських формувань для сумісних бойових і диверсійних дій на залізничних комунікаціях та нафтопромислах осіб... Організовані загони передислокувати на територію Польщі в райони Холму, Замостя, Бихово, де була сприятлива база для широкого розгортання партизанського руху серед польського населення і українського, спрямованого проти німецьких загарбників» [28, с. 64].

Проблемні аспекти діяльності радянського партизанського руху на окупованій Україні мають місце у сучасній російській історіографії. У багатьох російських підручниках та навчальних посібниках про ці події написано досить побіжно і поверхнево, іноді стиль викладу мало відрізняється від того, що вчили в радянську епоху. Для сучасної пострадянської російської історіографії притаманне висвітлення реальних, до цього часу заборонених, неприкрашених життєвих реалій партизанських щоденних проблем. Останнім часом набули актуальності для російських науковців публікації щоденників, листів відомих партизанських лідерів, завдяки яким партизанський рух позбавився героїчно-міфічного забарвлення і набув реальних рис.

Потребують подальших досліджень не описані раніше партизанські проблеми (в тому числі психологічні), біографії видатних партизанських лідерів, масштаби ефективності та особливості партизанського руху у різних областях та ін.

Джерела та література

1. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи / О. Є. Лисенко // УІЖ. – 2011. – № 4. – С. 165-195.
2. Чайковський А. Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941-1944 років мовою документів, очима істориків). – К., 1994. – 486 с.
3. Україна партизанська 1941-1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. – К., 2001. – 356 с.
4. Гогун О. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников». Красные партизаны Украины. 1941-1944 / О. Гогун, А. Кентій. – К., 2009. – 586 с.
5. Білоцерківський В. Я. Історія України. Посібник для студентів вузів. – Х., 1999. – С. 450-455.
6. Кормич Л. І. Історія України від найдавніших часів і до 21 століття : Навч. посібник / Л. Кормич, В. Багацький. – Харків : Одиссей, 2001. – С. 407-411.
7. Бойко О. Д. Історія України : Навч. посібник. – 3-тє вид., доп. – К. : Академвидав, 2010. – С. 470-473.
8. Субтельний О. Україна: історія. – К. : Либідь, 1994. – С. 595-596.
9. Історія України від найдавніших часів до сьогодення : Зб. док. та матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. Т. Терес. – Київ – Чернівці : Книги – ХХІ, 2008. – С. 735-749.

10. История Отечества / Автор-сост. И. Н. Кузнецов. – 2-е изд. – М. : Изд-во деловой и учебной лит., 2004. – 544 с.
11. История России: В 2 т. Т. 2: С нач. 19 до нач. 21 в. / А. Н. Сахаров, Л. Е. Морозов, М. А. Рахматуллин. – М. : АСТ, 2003. – 862 с.
12. Кузнецов И. Н. Отечественная история : Учебник. – М. : Дашков и К, 2003. – 800 с.
13. Мунчаев Ш. М. История России / Ш. М. Мунчаев, В. М. Устинов. – М. : ИНФРА, 1997. – 592 с.
14. Мунчаев Ш. М. История Советского государства : учебник / Ш. М. Мунчаев, В. М. Устинов. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2002. – 704 с.
15. Орлов А. С. История России : Учебник / В. А. Георгиев, Н. Г. Георгиева, Т. А. Сивохина. – М. : Проспект, 1997. – 544 с.
16. Орлов А. С. История России : Учебник. – 2-е изд. / В. А. Георгиев, Н. Г. Георгиева, Т. А. Сивохина. – М. : Проспект, 2003. – 514 с.
17. Скворцова Е. М. История России : учебник для вузов / Е. М. Скворцова, А. И. Маркова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 845 с. – (серия «Cogito ergo sum»)
18. Хуторской В. Я. История России. От Рюрика до Ельцина. – М. : Новый век, 2000. – 560 с.
19. Щечоев В. К. Отечественная история : учеб. пособие / В. К. Щечоев, В. Е. Асташин. – М. : ИКЦ «МарТ», 2004. – 528 с. – (Серия «Учебный курс»)
20. Зуев М. Н. История России : учеб. для вузов. – М. : ПРИОР, 2003. – 688 с.
21. История России : учебник / А. А. Чернобаев, И. Е. Горелов, М. Н. Зуев и др. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М. : Высшая школа, 2004. – 614 с.
22. Отечественная история : учебное пособие / под ред. Р. Д. Дегтяревой, С. Н. Полторака. – М. : Гардарики, 2004. – 397 с.
23. Брошеван В. М. Уходили в лес партизаны / В. М. Брошеван // Военно-исторический архив. – 2012. – № 3(147). – С. 168-180.
24. Веденеев Д. Командир победителей / Д. Веденеев // Секретные материалы. Криминальный отдел. – 2011. – № 11(64). – С. 47-55.
25. Один подножный корм // Родина. – 2005. – № 4. – С. 19-23.
26. Жирнов Е. Письма партизан / Е. Жирнов // Коммерсант. Власть. – 2011. – № 43. – С. 56-59.
27. Гинда В. В тылу своих / В. Гинда // Корреспондент. – 2011. – № 11. – С. 62-66.
28. Бондаренко К. Партизанская сага / К. Бондаренко // Профиль. – 2008. – № 12. – С. 64-69.

Рецензенты: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Котляр Ю. В., д.і.н., проф.

POLSKOJĘZYCZNE PUBLIKACJE NA TEMAT GŁODU NA UKRAINIE W LATACH DWUDZIESTYCH I TRZYDZIESTYCH XX w.

W okresie międzywojennym sowiecka Rosja oraz Rzeczpospolita Polska prowadziły przeciw sobie intensywne działania wywiadowcze. Zainteresowania polskiego wywiadu sięgały nawet najdalszych zakątków sowieckiego imperium. Jednak największą uwagę i wysiłek skupiano na terenach leżących w pobliżu granicy Polski z Sowietami, a więc na sowieckiej Białorusi i Ukrainie, przy czym zdecydowanie największe zainteresowanie wzbudzała Ukraina. Stąd też w polskich archiwach zachowało się wiele dokumentów archiwalnych dotyczących tej tematyki, w tym także tych, które omawiają zjawisko Wielkiego Głodu na Ukrainie w latach 1932-1933. Od lat stanowią one obiekt zainteresowania polskich historyków.

Dlatego też autor podjął się zadania przedstawienia i oceny dotychczasowego dorobku polskiej historiografii dotyczącej powyższej tematyki. Obiektem jego analiz stały się zarówno wydane na przestrzeni ostatnich 20 lat wydawnictwa o charakterze źródłowym, jak i poświęcone tej tematyce monografie autorstwa historyków polskich oraz obcych, których prace zostały przetłumaczone na język polski.

Słowa kluczowe: *głód na Ukrainie w latach 1932-1933, źródło, polska historiografia.*

У міжвоєнний період Радянська Росія і Республіка Польща проводили один проти одного інтенсивну розвідувальну діяльність. Інтереси польської розвідки досягли навіть найвіддаленіших куточків радянської імперії. Проте, основна увага і зусилля були зосереджені на областях, що лежали поблизу польського кордону з Радами, тож найбільший інтерес викликала Україна. Таким чином, в польських архівах збереглося багато архівних документів на цю тему, в тому числі тих, які обговорюють феномен Великого голоду в Україні в 1932-1933 роках. Протягом багатьох років, вони є об'єктом інтересу польських істориків.

Таким чином, автор поставив перед собою завдання представлення та оцінки поточних досягнень польської історіографії з даного питання. Об'єктом аналізу стали видані впродовж останніх 20 років публікації джерел та присвячені цій тематиці монографії польських і зарубіжних істориків, чії роботи були перекладені польською мовою.

Ключові слова: *голод в Україні 1932-1933 років, джерела, польська історіографія.*

In interwar period the co naissance operations of Polish Intelligence Service were concentrated on Soviet Belarus and Soviet Ukraine. Therefore, in Polish archives have been saved so many records connected with above-mentioned topic. Polish historians have been interested in them for years.

For this reason, the author has made an effort to present and to estimate the existing work of Polish historiography concerning the mentioned subject matter. He focused both on original publications and the monographs of Polish and foreign historians, which were presented in last 20 years.

Keywords: *famine in Ukraine in 1932-1933, source, Polish historiography.*

Traktat ryski zawarty dnia 18 marca 1921 r. pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Rosyjską Socjalistyczną Federacyjną Republiką Rad i Ukrainą Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony w sposób formalny kończył wojnę polsko-sowiecką. W rzeczywistości jednak, pomimo zawartych w nim postanowień pokojowych, skończyły się wówczas jedynie

otwarte działania wojenne. Stało się tak, ponieważ część politycznych przyczyn tego konfliktu nadal pozostała nierozstrzygnięta, co przez cały okres międzywojenny powodowało istnienie wielu napięć w ówczesnych stosunkach polsko-sowieckich [1].

Poza tym obydwie państwa, a mianowicie bolszewicka Rosja oraz Rzeczpospolita Polska,

pomimo formalnego zakończenia działań wojennych, nadal prowadziły przeciw sobie daleko posunięte działania wywiadowcze. Zainteresowania polskiego wywiadu sięgały nawet najdalszych zakątków sowieckiego imperium. Jest jednak rzeczą oczywistą, iż największą uwagę i wysiłek skupiano na terenach leżących w pobliżu granicy Polski z Sowietami, a więc na sowieckiej Białorusi i Ukrainie, przy czym zdecydowanie największe zainteresowanie wzbudzała Ukraina, traktowana jako ogromny garnizon Armii Czerwonej, spichlerz zbożowy i surowcowy całego Związku Sowieckiego oraz teren, którego znaczenie gospodarcze ciągle rosło [2]. Poza wywiadem wojskowym kierowanym przez Oddział II Sztabu Głównego [3] cennych informacji tego typu dostarczała również polska służba dyplomatyczna [4].

W efekcie działań tego typu w okresie lat 1921-1939 powstała ogromna liczba akt, z których znaczący procent, już jako dokumenty archiwalne, dotrwał do naszych czasów, stanowiąc niezwykle cenne źródła historyczne. Pewna część z nich dotyczy także zjawiska głodu, który miał miejsce na sowieckiej Ukrainie w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. Powoduje to, że współcześni polscy historycy zainteresowani tymi kwestiami dysponują bezcennym niekiedy materiałem badawczym. Natomiast skutkiem podejmowanych przez nich prac są publikacje poświęcone tej tematyce, które w ciągu ostatnich dwudziestu lat ukazały się w Polsce.

Póki co ich liczba nie jest niestety zbyt wielka, gdyż swobodne badania tej problematyki stały się w Polsce możliwe dopiero po 1989 r. Mimo to, pomijając drobniejsze artykuły oraz przyczynki, obecny dorobek polskiej historiografii w tej dziedzinie tworzą wydawnictwa źródłowe oraz grupa opracowań o charakterze monograficznym.

Ich przegląd należy rozpocząć od wydawnictw o charakterze źródłowym. Pierwszą w Polsce publikacją tego typu [5] było wydawnictwo przygotowane w 2008 r. przez Roberta Kuśnierza zatytułowane «*Pomór w «raju bolszewickim»*» [6]. Zawiera ona obszerny wstęp, 70 dokumentów dotyczących Wielkiego Głodu oraz aneks, w którym zamieszczono fotografie oraz fotokopie wybranych dokumentów. Całość kończy natomiast indeks osób. Poza tym

omawiany tutaj, liczący w sumie 205 stron, tom źródeł zaopatrzonej został w przypisy, stanowiące aparat naukowy niezbędny do prawidłowego zrozumienia zamieszczonych tam dokumentów.

Wszystkie zawarte w tej publikacji dokumenty – raporty, sprawozdania, meldunki, relacje – pochodzą z zasobu Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie, z zespołu: Oddział II Sztabu Głównego, a wytworzyli je zarówno pracownicy polskich placówek dyplomatycznych działających w tym czasie w ZSRS [7], jak i agenci oraz pracownicy różnych placówek wywiadowczych oraz komórek analitycznych polskiego wywiadu wojskowego. Ciekawostką jest dokument nr 8 zatytułowany: «*Fragment sprawozdania II Sekcji Sztabu Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej – około 1 września 1932 r.*» [6, s. 45-46], dotyczący sytuacji «społeczno-ekonomicznej» na sowieckiej Ukrainie. W praktyce jest to analiza przyczyn zaniku wszelkich form aktywnej walki ukraińskiego chłopca przeciwko sowieckiemu reżimowi oraz narzucanemu przez niego na wsi nowemu modelowi gospodarzemu.

Wspomnieć też tutaj należy, iż znaczna część zawartych w tym tomie dokumentów znalazła się również w późniejszych polskich edycjach źródeł dotyczących Wielkiego Głodu na Ukrainie.

W ramach wydawanej w Polsce przez Instytut Pamięci Narodowej – Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji Rzeczypospolitej Polskiej przy współpracy Instytutu Badań Politycznych i Narodowościowych Narodowej Akademii Nauk Ukrainy oraz wydzielonego Archiwum Państwowej Służby Bezpieczeństwa Ukrainy serii zatytułowanej: «*Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*»¹ w 2008 r. ukazał się tom 7 dotyczący Wielkiego Głodu na Ukrainie z lat 1932-1933 [8]. Ten obszerny wydany zarówno w języku polskim, jak i ukraińskim – równoległe – tom źródeł, zawiera 225 dokumentów oraz 5 aneksów i liczy w sumie aż 1204 strony druku. Przygotował go zespół złożony z polskich i ukraińskich

¹ Ukraiński tytuł tej serii brzmi: *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб.*

badaczy² z zachowaniem wszelkich wymogów stawianych fachowym publikacjom tego typu. Stąd też zaopatrzone go w cały aparat naukowy w postaci przypisów oraz indeksu nazwisk i indeksu geograficznego.

W tomie tym, zgodnie z jego tytułem, zaprezentowano w większości niepublikowane dotychczas materiały archiwalne polskich i sowieckich służb specjalnych dotyczące sytuacji na Ukrainie w dramatycznym okresie lat 1932-1933. Autorzy wyszli bowiem ze słusznego założenia, iż o klęsce głodu z tych lat nie wolno milczeć ani też jej ignorować, gdyż była ona ważnym ogniwem w łańcuchu katastrof, które dotknęły Europę w XX w.

W efekcie tego zgromadzili oni dokumenty polskiego wywiadu wojskowego, dyplomacji, policji i administracji pochodzące z Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie (33 dokumenty) i z Archiwum Akt Nowych w Warszawie (5 dokumentów). Oprócz obrazu sytuacji aprowizacyjnej oraz społecznej i politycznej na Ukrainie zawierają one również informacje dotyczące postaw i poglądów diaspory ukraińskiej w Polsce na kwestię głodu panującego na sowieckiej Ukrainie.

W tomie tym pomieszczono również dokumenty sowieckich organów bezpieczeństwa i administracji państwowej, które znajdują się w następujących archiwach ukraińskich: w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie [9] (3 dokumenty), w Państwowym Archiwum Obwodu Iwano-Frankińskiego w Iwano-Frankiwsku [10] (20 dokumentów), w Państwowym Archiwum Obwodu Wołyńskiego w Łucku [11] (17 dokumentów), w Państwowym Archiwum Obwodu Tarnopolskiego w Tarnopolu [12] (18 dokumentów), a także dokumenty wytworzone przez

OGPU/NKWD ZSRS pochodzące z wydzielonego Państwowego Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy [13] (134 dokumenty).

Materiały pochodzące z archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy stanowią przede wszystkim różnego rodzaju doniesienia agenturalne, wytyczne oraz informacje zbiorcze, a także protokoły przesłuchań prowadzonych przez funkcjonariuszy bezpieki i sporządzone przez śledczych akty oskarżenia. Ponadto są tam także doniesienia różnych dyplomatów akredytowanych w tym czasie w ZSRS, którzy w 1932 i 1933 r. w możliwie pełny i obiektywny sposób próbowali informować swoje rządy o rozmiarach głodu na Ukrainie oraz o jego przyczynach i następstwach. Wśród dokumentów tego typu znajdują się także takie, które dotyczą mniejszości polskiej na ówczesnej Ukrainie. Całość tego wydawnictwa uzupełniają fotografie oraz fotokopie wybranych dokumentów.

Kolejną publikacją tego typu jest również obszerny tom źródeł wydany w 2008 r. przez Polski Instytut Spraw Międzynarodowych w Warszawie, opracowany przez Jana Jacka Bruskiego [14]. W jego skład weszło bowiem 211 dokumentów znajdujących się w części zasadniczej oraz 25 zamieszczonych w aneksie, co wraz z odpowiednim aparatem naukowym oraz indeksem rzeczowym i indeksem osób, nie licząc fotografii, stanowi 778 stron tekstu.

W omawianym tutaj tomie, zgodnie z jego tytułem, zgromadzono akta wytworzone przez polskie placówki dyplomatyczne działające wówczas na terenie ZSRS oraz dane zgromadzone i opracowane wtenczas przez wywiad wojskowy, czyli przez Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Prezentowany w tym tomie wybór dokumentów jest efektem kwerendy przeprowadzonej przez jego redaktora we wspomnianych już wcześniej Centralnym Archiwum Wojskowym [15] oraz Archiwum Akt Nowych [16] w Warszawie, gdzie przechowywane są akta byłych polskich placówek dyplomatycznych oraz dokumenty pozostałe po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Natomiast zawartość aneksu to efekt poszukiwań w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie [17].

Wśród opublikowanych w tym tomie źródeł zdecydowanie przeważają raporty polskich

² W skład komitetu redakcyjnego weszli: Jerzy Bednarek, Serhij Bohunow, Serhij Kokin, Petro Kułakowski, Marcin Majewski, Piotr Mierecki, Zbigniew Nawrocki, Jurij Szapował, Jędrzej Tucholski i Wiktor Tychomyrow. Natomiast wyboru dokumentów oraz ich redakcji naukowej dokonali: Diana Bojko, Wanda Chudzik, Wasyl Danylenko, Joanna Karbarz, Serhij Kokin, Petro Kułakowski, Serhij Łanowenko oraz Marcin Majewski i Jurij Szapował. Przekładu z języka ukraińskiego dokonały Krystyna Duszyńska i Katarzyna Seń, zaś z języka rosyjskiego Małgorzata Słoń-Nowaczek oraz Wanda Tarnawska.

placówek konsularnych w Kijowie i Charkowie. Uzupełniają zaś je dokumenty sporządzone przez pracowników Poselstwa Rzeczypospolitej w Moskwie. Do najwartościowszych z nich należą raporty i sprawozdania przygotowane przez ówczesnego attaché wojskowego, mianowicie podpułkownika dyplomowanego Jana Kowalewskiego.

Kolejną ważną grupę akt stanowią meldunki i raporty wywiadowcze dotyczące Ukrainy kierowane głównie do Referatu «Wschód» Wydziału Wywiadowczego Oddziału II Sztabu Głównego. Całość zaś uzupełnia kilka ciekawych dokumentów różnej proveniencji. Są to listy otrzymane lub przechwycone przez polskie placówki dyplomatyczne, a także opracowania powstałe w warszawskiej centrali polskiego wywiadu wojskowego, czy też wreszcie artykuły z «Przeglądu Informacyjnego Polska a Zagranica» oraz z «Biuletynu Wschodniego Ministerstwa Spraw Zagranicznych».

Warto też tutaj podkreślić, iż redaktor tego tomu wyszedł nieco poza ramy czasowe właściwego *Hołodomoru* i zamieścił w nim również dokumenty częściowo pokazujące jego genezę oraz niektóre tragiczne skutki³.

Wyłaniający się z nich obraz sytuacji żywnościowej oraz społecznej i politycznej na sowieckiej Ukrainie w latach 1932-1933 pozwala na konstatację, iż zarówno polska dyplomacja, jak i wywiad oraz korzystające z ich wiedzy polskie czynniki rządowe miały stosunkowo rozległą i dość dokładną wiedzę na temat tragicznych wydarzeń rozgrywających się w tym czasie na Ukrainie.

Cennym uzupełnieniem omówionych powyżej edycji źródłowych może być publikacja poświęcona głodowi i represjom władz sowieckich wobec ludności polskiej na Ukrainie, jakie miały miejsce w latach 1932-1947 [18]. Wydało ją Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w Lublinie. Obok obszernego wprowadzenia do tematyki tego tomu zawarto w nim 58 relacji Polaków, głównie kobiet, z

ówczesnej sowieckiej Ukrainy⁴ na temat ich przeżyć związanych z głodem i represjami w omawianym tutaj okresie czasu. Jest to jedynie część ze znacznie większego zbioru liczącego w sumie 377 nagranych na taśmie magnetofonowej oraz przepisanych i wcześniej już wydanych drukiem relacji, oczywiście nie tylko Polaków, dotyczących tych wydarzeń [19]. Dają one możliwie pełny, choć jednocześnie subiektywny, obraz stalinowskich represji wobec ludności sowieckiej Ukrainy, w tym również Polaków, w okresie przymusowej kolektywizacji i Wielkiego Głodu z lat 1932-1934 oraz późniejszych wydarzeń związanych z II wojną światową i kolejną falą głodu, który miał miejsce w latach czterdziestych.

Warto tutaj podkreślić, iż jest to pierwsza w języku polskim publikacja tego typu zawierająca swobodne wypowiedzi kołchoźników, mające charakter spontanicznego monologu. Ponadto jak to łatwo stwierdzić w trakcie ich lektury są one wolne od poszukiwania odpowiedniej formy wyrażania myśli, co jest typowe dla ludzi o niskim statusie wykształcenia. W efekcie tego ich język jest niezwykle obrazowy, plastyczny oraz realistyczny i nasycony konkretnymi. Z reguły też w wypowiedziach tych szczegółowo opisane są indywidualne przeżycia relantów lub też ludzi z ich najbliższego otoczenia. Wskutek tego powstał w wielu miejscach niezwykle tragiczny obraz Wielkiego Głodu lat 1932-1933 oraz represji sowieckich wobec ludności polskiej i ludności katolickiej na Ukrainie z lat 1932-1947, jakiego w dotychczasowej polskiej literaturze historycznej jeszcze nie było [20].

Pierwszą naukową monografią dotyczącą zjawiska głodu na sowieckiej Ukrainie jest praca Czesława Rajcy opublikowana w 2005 r. [21]. Jej autor, jednak wyłącznie w oparciu o polską oraz ukraińską i inną literaturę historyczną oraz o opublikowane już wówczas źródła, dokonał analizy pierwszego głodu z lat 1921-1923, Wielkiego Głodu, czyli *Hołodomoru* z lat 1932-1933 oraz głodu, który miał miejsce na Ukrainie w latach po zakończeniu II wojny światowej. Poza tym autor przeanalizował również polityczne i ekonomiczne przyczyny tego

³ Obydwa one dotyczą kwestii polityki ukrajinizacji, przy czym jeden z nich dotyczy sytuacji z 1931 r., a drugi z 1934 r., kiedy ją zakończono i stracono szereg zaangażowanych w nią działaczy ukraińskich.

⁴ Wszystkie relacje dotyczą Polaków z rejonu Połonnego leżącego w dzisiejszym obwodzie chmielnickim, a niegdysiejszym obwodzie kamieniecko-podolskim.

zjawiska, wiążąc je między innymi z próbą ostatecznego złamania przez Moskwę ukraińskiego separatyzmu oraz «ducha powstańczego» i tym samym woli do tworzenia własnej państwowości. W takim samym kontekście postrzega on także pośpieszną i brutalną kolektywizację ukraińskiej wsi. Poza tym przedmiotem jego dociekań stały się też losy ludności polskiej oraz «katolików» zamieszkujących wówczas ukraińską wieś. Sporo miejsca poświęcił także zarówno tym zamierzonym przez władze sowieckie jak i niezamierzonym skutkom ekonomicznym i społecznym, jakie pociągnęła za sobą kolektywizacja oraz periodicznie nawracające na Ukrainie zjawisko głodu. Ciekawym jest również zestawienie poziomu życia Ukraińców, którzy przed 1939 r. zamieszkiwali sowiecką Ukrainę i Rzeczpospolitą Polską. W efekcie tego powstała praca, która w interesujący i wartościowy sposób przedstawia te niezwykle tragiczne wydarzenia z najnowszej historii Ukrainy. Warto też tutaj zauważyć, iż pomimo postępu badań, który miał miejsce po wydaniu analizowanej tutaj pozycji, w wielu aspektach ustalenia tego autora nadal są aktualne.

W tym samym czasie, mianowicie w 2005 r. ukazała się kolejna wartościowa monografia autorstwa wspomnianego już wcześniej Roberta Kuśnierza, dotycząca Ukrainy w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu [22]. Jej autor w oparciu o dość rozległe samodzielne badania źródłowe przeprowadzone zarówno w archiwach polskich jak i ukraińskich, a także wykorzystując bogatą, głównie polską i ukraińską, literaturę przedmiotu, zajął się związkami pomiędzy kolektywizacją a zjawiskiem głodu na Ukrainie z lat 1932-1933. Poza tym wskazał on także na wcześniejsze polityczne oraz ekonomiczne przesłanki, które skłoniły władze sowieckie do przeprowadzenia przyspieszonej i bezwzględnej kolektywizacji.

Ponadto dokonał on także analizy zmian, w praktyce polegających na feudalizacji życia ekonomicznego i społecznego chłopów, jakie w życiu ukraińskiej wsi spowodowało wprowadzenie gospodarki kołchozowej oraz w jej ramach różnorodnych form nacisku i represji, którymi zastąpiono wcześniejsze zdrowe mechanizmy ekonomiczne. Na tym tle autor pokazał przebieg, zasięg oraz demograficzne, ekonomiczne i

społeczne skutki *Hołodomoru* z lat 1932-1933. Poza tym przedstawił on również stanowisko ukraińskiej diaspory oraz obcych rządów i różnych zagranicznych organizacji, w tym także społecznych i charytatywnych, wobec tych wydarzeń i ludobójczej polityki sowieckiej skierowanej przeciwko ukraińskiemu narodowi, głównie zaś tej stosowanej wobec ukraińskiej wsi. Sporo uwagi poświęcił też zmianom i czystkom, do których doszło wtenczas wśród ukraińskich aktywistów partii bolszewickiej na Ukrainie. W efekcie tego powstała najkompletniejsza w dotychczasowym dorobku polskiej historiografii praca dotycząca kolektywizacji z lat 1929-1932 i Wielkiego Głodu na Ukrainie z lat 1932-1933.

Kolejną pracą, w której, obok innych zagadnień, poruszona została problematyka Wielkiego Głodu z lat 1932-1933 jest monografia Olgi Olszewskiej dotycząca obrazu sowieckiej Ukrainy w prasie polskiej z lat 1929-1939 [23]. Autorka zajęła się w niej zarówno procesem kolektywizacji oraz zmianami ekonomicznymi i społecznymi jakie były z nim związane, jak i samym głodem, który został opisany głównie poprzez pryzmat informacji, ukazujących się na ten temat w ówczesnej polskiej prasie. W efekcie przedstawionych w tej pracy wyników badań autorki potencjalny czytelnik może dowiedzieć się jaki był, czy też raczej jaki mógł być, wśród ówczesnego polskiego społeczeństwa stan wiedzy na temat rzeczywistego kształtu kolektywizacji oraz głodu z lat 1932-1933 będącego jedną z jego bezpośrednich i tragicznych konsekwencji.

Ostatnią monografią dotyczącą tych wydarzeń, którą należałoby tutaj wspomnieć jest praca autorstwa Stanisława Kulczyckiego zatytułowana «*Hołodomor*», która ukazała się w Polsce w 2008 [24]. Wydało ją Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowak-Jeziorańskiego z Wrocławia. Jest to tłumaczenie dzieła znanego ukraińskiego badacza dziejów sowieckiej Ukrainy z lat dwudziestych i trzydziestych XX w. Omawiając interesującą nas tutaj problematykę autor sięgnął aż do początków władzy sowieckiej na Ukrainie i wprowadzonego przez nią «komunizmu wojennego», który był pierwszym etapem zrywania normalnych stosunków rynkowych pomiędzy sowiecką wsią

i miastem oraz pierwszym etapem oparcia stosunków społecznych o terror władzy nad społeczeństwem. W dalszej części dokonał on analizy związków pomiędzy przyspieszoną industrializacją a kolektywizacją oraz zmianami politycznymi i społecznymi, które następowały na wsi ukraińskiej od końca lat dwudziestych XX w. Następnie na tym tle omówił pierwszy rok Wielkiego Głodu i przedstawił mechanizm wykorzystania tego tragicznego zjawiska jako elementu terroru przez władze stalinowskie – głównie w roku następnym. Innymi słowy dokonał opisu polityki ludobójstwa, którą wobec Ukraińców prowadził wtenczas Kreml. Poza tym autor zajął się również ostatecznymi skutkami demograficznymi oraz społecznymi głodu z lat 1932-1933.

Oprócz tego Stanisław Kulczycki podjął się również trudu znalezienia odpowiedzi na pytanie jak Wielki Głód był postrzegany przez współczesnych, w tym także przez samych Ukraińców. Jednocześnie po raz kolejny zajął się też kwestią metodologii obliczania strat demograficznych powstałych w wyniku głodu, tak by były one możliwie zbliżone do rzeczywistych, a tym samym dostatecznie wiarygodne.

Z tego co powyżej napisano wynika, iż polska historiografia, poza bardzo wartościowymi publikacjami źródłowymi, dysponuje obecnie również kilkoma opracowaniami o charakterze monograficznym, które już teraz stanowią jej wartościowy dorobek w zakresie poruszanej tutaj problematyki, głównie zaś Wielkiego Głodu na Ukrainie z lat 1932-1933. Zapewne też badania dotyczące zjawiska głodu na sowieckiej Ukrainie w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. będą się w Polsce nadal rozwijały i w przyszłości przyniosą kolejne wartościowe pozycje oraz cały szereg nowych ustaleń. Z punktu widzenia potrzeb polskiej historiografii istotnym i koniecznym do zbadania problemem są bowiem przede wszystkim dzieje ludności polskiej żyjącej na ówczesnej sowieckiej Ukrainie.

Nie bez znaczenia, na co starano się wskazać już wcześniej, jest też fakt, iż w polskich archiwach można znaleźć sporo ciekawych dokumentów archiwalnych pochodzących zarówno ze źródeł dyplomatycznych, jak i pozostałych po polskim wywiadzie wojskowym z lat 1921-1939, na podstawie których można prowadzić bardzo rzetelne badania naukowe, które jak się wydaje mogą być istotnym uzupełnieniem badań współczesnych historyków ukraińskich [25].

Bibliografia

1. Szerzej vide: W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1994; idem, *Na widcie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943*, Warszawa 2005; S. Gregorowicz, M. J. Zacharias, *Polska-Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925-1939*, Warszawa 1995; M. Kornat, *Polityka równowagi 1934-1939. Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.
2. Obszernej vide choćby: A. Smoliński, *Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921-1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego*, «Південний Архів». Історичні Науки, Міністерство Освіти і Науки України, Херсонський Державний Університет, (Херсон), 2004, Випуск 16, s. 239-250; idem, *Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921-1939*, «Nad Wisłą i Dnieprem». Polska i Ukraina w Przestrzeni Europejskiej – Przeszłość i Teraźniejszość. Seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój, (Toruń-Kijów) 2003-2004, Nr 2-3, s. 175-196; idem, *Sowiecka Ukraina z lat 1921-1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, «Przegląd Wschodni», (Warszawa) 2006, tom X, zeszyt 1 (37), s. 107-143; idem, *Akta Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego jako źródło do poznania dziejów sowieckiej Ukrainy z lat 1921-1939*, «Історичний Архів. Наукові студії», (Миколаїв) 2012, випуск 8, s. 159-163; idem, *Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921-1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, «Історичний Архів. Наукові студії», (Миколаїв) 2012, випуск 9, s. 118-129; idem, *Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, «Studia z Dziejów Wojskowości», (Białystok) 2012, tom I, s. 257-287.
3. Obszernej vide chociażby: *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*. Wybór i opracowanie W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005; A. Misiuk, *Służby specjalne w II Rzeczypospolitej 1918-1939. Powstanie, rozwój organizacyjny, kierunki działania, rola w państwie*, Warszawa 1994; A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR 1921-1939*, Warszawa 1996; W. Włodarkiewicz, *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*, Warszawa 2001; idem,

Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939, Warszawa 2002; A. Smoliński (A. Smoliński), *Образ Красной Армии и СССР в 1921-1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского*, «Клио». Журнал для учёных, (Санкт-Петербург) 2010, № 3 (50); A. Smoliński, *Obraz Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej oraz sowieckiego potencjału militarnego z początku lat trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów. Tom IV*. Praca zbior. pod red. M. Giętkowskiego, Ł. Nadolskiego, A. Smolińskiego, Bydgoszcz 2012; idem, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego – próba oceny efektywności*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*. Praca zbior. pod red. J. Gmitruka, W. Włodarkiewicza, Warszawa-Siedlce 2012; K. Danielewicz, *Lwowska ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury Nr 5 SG we Lwowie w latach 1921-1939*, Toruń 2011; P. Kołakowski, *Czas próby. Polski wywiad wojskowy wobec groźby wybuchu wojny w 1939 roku*, Warszawa 2012.

4. Szerzej vide chociażby: *Stanisław Patek. Raporty i korespondencja z Moskwy (1927-1932)*. Wstęp, wybór i opracowanie dokumentów M. Gmurczyk-Wrońska, Warszawa 2010; A. Wasilewski, *Polska służba konsularna 1918-1939 (akty prawne, organizacja, działalność)*, Toruń 2004; A. Peplowski, *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*, Toruń 2005; A. Smoliński, *Raport Attaché Wojskowego przy Ambasadzie RP w Moskwie ppłk. dypl. Konstantego Zaborowskiego z podróży po ZSRR odbytej latem 1936 r.*, [w:] *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Praca zbior. pod red. H. Strońskiego, G. Sroczyńskiego, Olsztyn-Charków 2010; idem, (A. Smoliński), *Образ советской деревни летом 1936 г. в докладе военного атташе при Посольстве Республики Польша в Москве подполковника Генерального Штаба Константина Заборовского*, [w:] *Поляки в истории российской провинции XIX-XX вв. Диалог цивилизаций*. Материалы международной научной конференции 18-20 мая 2010 г, Тамбов 2010; M. Kruszyński, *Ambasada RP w Moskwie 1921-1939*, Warszawa 2010; R. Majzner, *Attachaty wojskowe Drugiej Rzeczypospolitej 1919-1945. Strukturalno-organizacyjne aspekty funkcjonowania*, Częstochowa 2011.
5. Pewne związane z tymi wydarzeniami dokumenty opublikowano w Polsce już wcześniej w pracy: *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów. Część I. Lata 1917-1939. Tom I*. Redakcja S. Stępień, Przemyśl 1998.
6. *Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932-1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*. Opracował R. Kuśnierz, Toruń 2008.
7. W tym czasie w ZSRR, poza Poselstwem Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie, na interesującym nas tutaj obszarze funkcjonowały Konsulaty Generalne Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie i w Charkowie – vide choćby: *Kalendarzyk polityczny na 1930 rok*. Praca zbior. pod red. S. Cieszkowskiego, Warszawa 1929, s. 141-142.
8. *Wielki Głód na Ukrainie 1932-1933 (Голодомор в Україні 1932-1933)*. Praca zbiorowa, Warszawa-Kijów 2008.
9. Центральний Державний Історичний Архів України у Львові.
10. Державний Архів Івано-Франківської Облaсті в Івано-Франківську.
11. Державний Архів Волинської Облaсті в Луцьку.
12. Державний Архів Тернопільської Облaсті в Тернополі.
13. Державний Архів Служби Безпеки України.
14. *Hołodomor 1932-1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*. Wybór i opracowanie J. J. Bruski, Warszawa 2008.
15. Odpowiednią kwerendą objęto wyłącznie bogate akta z zespołu: Oddział II Sztabu Głównego.
16. Z zasobu tego archiwum wykorzystano następujące zespoły: Ministerstwo Spraw Zagranicznych oraz Ambasada RP w Moskwie i Attaché Wojskowy przy Ambasadzie RP w Moskwie, a także częściowo zespoły: Instytucje Wojskowe 1918-1939, Ambasada RP w Londynie i Poselstwo RP w Wiedniu.
17. Российский Военный Государственный Архив.
18. *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932-1947. Relacje*. Redakcja R. Dzwonkowski, Lublin 2004, ss. 283.
19. Vide: *Портрет темряви. Свідення, документи і матеріали у двох книгах*. Редактор П. Яшук, Київ – Ію-Йорк 1999.
20. Dotychczas na ten temat pisali: W. Sadowski, *Polityka narodowościowa Sowietów na Ukrainie*, Warszawa 1937; M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939*, Warszawa-Wrocław 1991; J. Kupczak, *Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939*, Wrocław 1994; P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie w XX wieku*, Warszawa 1994; H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939*, Warszawa 1998.
21. Cz. Rajca, *Głód na Ukrainie*, Lublin-Toronto 2005, ss. 188.
22. R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego głodu (1929-1933)*, Toruń 2005, ss. 322.

23. O. Olszewska, *Ukraina radziecka w prasie polskiej w latach 1929-1939*, Toruń 2012, ss. 298. Ponadto vide także: R. Michalski, *Obraz bolszewizmu i Rosji sowieckiej na łamach polskiej prasy pomorskiej w latach 1917-1939*, Toruń – bez roku wydania; idem, *Obraz nieprzyjaciół Rzeczypospolitej na łamach polskiej prasy pomorskiej w latach 1920-1939 oraz 1945-1948*, Toruń 1999; J. Romanek, *Totalitaryzm sowiecki w ocenie polskiej prasy wojskowej lat 1929-1939*, Toruń 2009.
24. S. Kulczycki, *Hołodomor. Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932-1933 jako ludobójstwo. Problem świadomości*. Przełożył Bogusław Salej, Wrocław 2008, ss. 381.
25. Szerzej vide choćby: Aleksander Smoliński, *Sowiecka Ukraina z lat 1921-1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt...*; idem, *Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921 – 1939*, «Archiwa – Kancelarie – Zbiory» – w druku.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г, д.і.н., проф.
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

© Smoliński Aleksander, 2013

Дата надходження статті до редколегії 31.03.2013 р.

NAUKOWE ŚRODOWISKO LEKARSKIE WE LWOWIE W LATACH 1918-1946 W POLSKIEJ HISTORIOGRAFII

Z powodów politycznych w polskiej historiografii, zainteresowanie kwestii naukowców-lekarzy środowiska we Lwowie w 1918-1946 okres rozpoczął się w 1980 roku. Medical historia Lwowa dominować w pracy naukowca z Wrocławia Wanda Wojtkiewicz-Roka. Ponadto, dotychczasowe osiągnięcia w tej dziedzinie uzupełniają prace nad życiem i twórczością wybitnych naukowców-lekarzy ze Lwowa.

Słowa kluczowe: Środowisko naukowe medyczne, Lwów, polska historiografia.

Интерес у польській історіографії до проблеми середовища вчених-лікарів у Львові в 1918-1946 роках з політичних причин виник у 1980-х роках. Історія медицини Львова домінувала у роботі дослідника з Wrocławia Ванди Войткевич-Рок. Крім того, сучасні досягнення в цій галузі доповняють дослідження життя і діяльності видатних вчених-лікарів зі Львова.

Ключові слова: лікарське наукове середовище, Львів, польська історіографія.

For political reasons in Polish historiography, interest in the issue of scientists-doctors environment in Lviv in the 1918-1946 period began in 1980s. Medical history of Lviv dominate in the work of a researcher from Wrocław Wanda Wojtkiewicz-Rok. In addition, current achievements in this area complement the work on lives and works of eminent scientists-doctors from Lviv.

Keywords: medical scientific community, Lviv, Poland historiography.

W czasach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej do lat 80-tych XX w. naukowe środowisko lekarskie Lwowa w latach 1918-1946 na skutek różnych okoliczności (w tym funkcjonowania cenzury) nie było tematem bezpośrednich narracji historycznych. Czasem tylko zamieszczano w różnych publikacjach informacje o uczonych lekarzach z tego okresu, z reguły unikając faktów o ich lwowskich korzeniach. Podobna zresztą sytuacja panowała w zakresie lwowskich dziejów innych dyscyplin naukowych, mimo że w świadomości historycznej niektórzy ludzie nauki pełnili ważne role (na przykład Stefan Banach i Tadeusz Boy-Żeleński).

Na fali rozbudzonych nadziei politycznych w Polsce w latach 80-tych XX w. zainteresowanie naukowym środowiskiem Lwowa przybrało formę zdecydowanych tez, nastawionych na podkreślanie znaczenia tego ośrodka dla nauki i kultury polskiej. 4 października 1986 r. z okazji 325 rocznicy utworzenia Uniwersytetu we

Lwowie, w Muzeum Archidiecezji Warszawskiej odbyła się konferencja naukowa, podczas której międzywojenny absolwent Uniwersytetu Jana Kazimierza, późniejszy generał Wojska Polskiego i profesor medycyny Marian Garlicki wygłosił referat o Wydziale Lekarskim tej uczelni w latach 1894-1939 (referat pozostał w maszynopisie). Jak oceniła Wanda Wojtkiewicz-Rok, referat stanowi wartościowe wspomnienie o lwowskim dorobku naukowo-lekarskim [13, s. 10].

W 1991 r. z inicjatywy Komitetu Historii Nauki i Techniki Polskiej Akademii Nauk, z okazji 50 rocznicy zamordowania grona uczonych lwowskich, odbyła się w Warszawie konferencja naukowa o lwowskim środowisku naukowym w latach 1939-1945. Rychło ukazywały się kolejne wydania materiałów pokonferencyjnych. Ostatnie, czwarte wydanie autorzy (Dorota Kozłowska, Paweł Komorowski, Jarosław Kurkowski) i redaktorka (Irena

Stasiewicz-Jasiukowa) uzupełnili pracami związanymi z osobą Jakuba Parnasa, twórcy lwowskiej szkoły biochemicznej [4].

Tradycje naukowe Lwowa najsilniej są akcentowane we wrocławskim ośrodku akademickim z racji zlokalizowania w tym mieście niektórych instytucji, zwłaszcza przeniesionego ze Lwowa Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, a także osiedlenia się tam grupy lwowskich profesorów. Zagadnienie lwowskich tradycji Uniwersytetu Wrocławskiego silnie podkreślał Wojciech Wrzesiński, rektor tej uczelni w latach 1990-1995 i autor jej monografii o powojennych dziejach [22]. Już w sierpniu 1945 r. zespół kierowany przez profesora Stanisława Kulczyńskiego, dawnego rektora Uniwersytetu Lwowskiego, zaangażowanego w kierowanie lwowskimi strukturami polskiego podziemia w czasie wojny, przygotował propozycje struktury Uniwersytetu Wrocławskiego, które wprost nawiązywały do organizacji Uniwersytetu Jana Kazimierza [21, s. 152].

Medycyna i dzieje nauczania medycyny we Lwowie dominują w twórczości naukowej Wandy Wojtkiewicz-Rok, która już w 1984 r. wygłosiła referat o historii medycyny lwowskiej na II Polsko-Niemieckim Zjeździe Historii Medycyny w Łańcucie, opublikowany dopiero po czterech latach [19]. Wanda Wojtkiewicz-Rok jest profesorem Akademii im. Piastów Śląskich we Wrocławiu (w latach 1999-2009 była również profesorem w Instytucie Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego), kierownikiem Zakładu Humanistycznych Nauk Lekarskich.

Początkowe zainteresowania Wandy Wojtkiewicz-Rok obejmowały zagadnienie dziejów naukowego środowiska lekarskiego Lwowa i szczególnie Wydziału Lekarskiego tamtejszego Uniwersytetu, co zaowocowało artykułami i przyczynkami, a wreszcie obroną rozprawy doktorskiej, opublikowanej w 1992 r. [11]. Istotne w tym dorobku są biografie lub prace omawiające działalność uczonych lekarzy związanych ze Lwowem. Ten zakres dziejopisarstwa, mający ludzki wymiar, rozwijany był zwłaszcza w kontekście kontynuowania lwowskich tradycji we Wrocławiu. Wiele wysiłku i żmudnej pracy wymagało

przygotowanie do druku bibliografii wybitnego lwowskiego i wrocławskiego profesora medycyny Bolesława Popielskiego [10]. Wrocławska badaczka do dziś kontynuuje ten nurt twórczości, a liczba biogramów, wspomnień, analiz dokonań naukowych lwowskich uczonych zawiera już kilkadziesiąt pozycji.

Wanda Wojtkiewicz-Rok w 1996 r. opublikowała monografię na temat roli Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza w kształtowaniu polskiego modelu nauczania medycyny w latach 1920-1939 [16]. Była to jej rozprawa habilitacyjna, oparta o solidne podstawy źródłowe (archiwalia polskie i zagraniczne oraz liczne źródła publikowane), ukazująca ważny problem życia naukowego i dydaktycznego ówczesnego Lwowa. Wanda Wojtkiewicz-Rok udowodniła, że profesorowie Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie wytyczyli główne kierunki reformy szkolnictwa medycznego w II Rzeczypospolitej, a ich osiągnięcia naukowe i organizacyjne były na poziomie europejskim lub nawet światowym.

Po uzyskaniu stopnia naukowego doktora habilitowanego przez Wandę Wojtkiewicz-Rok nie ustało zainteresowanie problematyką środowiska medycznego Lwowa od końca XIX w. do połowy XX w., a nawet można stwierdzić, że wzrosło. Wiązało się to niewątpliwie z zaangażowaniem środowiska wrocławskiego w sprawy lwowskie z jednej strony, z drugiej zaś z szeroką problematyką, różnorodnością faktów i procesów oczekujących na analizy i syntezy historyczne. W tym okresie Wanda Wojtkiewicz-Rok opublikowała wiele artykułów i biogramów dotyczących lwowskich instytucji medycznych i osób w nich pracujących. W powyższych pracach opisywane osoby ukazywane są w różnych zakresach działalności (w tym także społeczno-politycznej) oraz w świetle ich wspomnień [18; 15; 17]. Wrocławska badaczka zajmowała się również poszczególnymi specjalizacjami przedstawicieli nauk medycznych, na przykład kierunkami badań naukowych i kształcenia lwowskiej szkoły ginekologiczno-położniczej w pierwszej połowie XX w. [12]. Wanda Wojtkiewicz-Rok publikowała wyniki swoich badań w polskich i ukraińskich czasopismach, zarówno humanistycznych, jak również medycznych, dlatego różne środowiska

naukowe miały możliwość zapoznać się z zawartymi tam faktami i interpretacjami.

Konsekwencją wyżej wymienionych publikacji i działań organizacyjnych jest książka o dziejach Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie [13]. Jest to istotny problem naukowy, rozwiązany w oparciu o solidną podstawę źródłową i piśmienniczą. W efekcie powstało dzieło utrzymane w nurcie tradycyjnej historiografii, co wcale nie uważam za mankament. A może właśnie Wanda Wojtkiewicz-Rok trafnie dobrała sposób narracji, mozolnie rekonstruuje pracę i osiągnięcia poszczególnych jednostek organizacyjnych (a także osób tam pracujących) Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie? Muszę się przyznać, że z biegiem lat coraz bardziej doceniam ten sposób uprawiania dziejopisarstwa, odnoszący się z należną pieczołowitością do źródeł i faktografii. Monografia obejmuje lata 1918-1946, czyli zaczyna się ostatnimi chwilami C.K. Uniwersytetu cesarza Franciszka I i utworzeniem Uniwersytetu Jana Kazimierza, kończy zaś na pierwszych latach powojennych. Zasadniczą częścią pracy są analizy i opisy działalności zakładów teoretycznych i klinik Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza.

Pierwszą częścią epilogu książki, a jednocześnie swoistym podsumowaniem jest ocena osiągnięć naukowo-organizacyjnych, czasem – mimo trudnych początków – na poziomie europejskim lub nawet światowym, uczonych Wydziału Lekarskiego we Lwowie do 1939 r. Czasem profesorowie lwowscy tworzyli szkoły naukowe, charakteryzujące się znacznymi osiągnięciami. Ich przedstawiciele prowadzili badania w ramach określonego stylu myślowego, kształcili kadrę naukowo-badawczą.

Druga część epilogu to oparta na wspomnieniach opowieść o losach ludności Lwowa, w tym uniwersyteckiej kadry medycznej, w latach 1939-1946. Zmieniające się władze okupacyjne, deportacje i aresztowania, rabunek mienia, zajmowanie mieszkań, ludobójstwo (najbardziej spektakularnym tego przejawem była egzekucja kilkudziesięciu lwowskich profesorów na Wzgórzach Wuleckich dokonana przez nazistów), reorganizacja

wyższych uczelni. Po ponownym wkroczeniu Armii Czerwonej do miasta w lipcu 1944 r. wprowadzono zakaz prowadzenia zajęć dydaktycznych w języku polskim, zwalniano z pracy polskich uczonych, kierowano ich do komisji poborowych, dokonywano rewizji i aresztowań, namawiano lub wręcz zmuszano obywateli polskich do wyjazdu ze Lwowa. Najwięcej pracowników naukowych Wydziału Lekarskiego wyjechało z miasta 12 czerwca 1946 r. Wanda Wojtkiewicz-Rok podsumowała los uczonych lwowskich lekarzy – obywateli polskich: *«Wiele wspomnień można by jeszcze zacytować, mnóstwo faktów odnotować. Konsekwencją układu jałtańskiego było wypędzenie ludności województwa lwowskiego z jej rodzinnych stron. Czekwały na nią między innymi gruzy Wrocławia, usłane trupami i zaszczurzone. W dalszej kolejności – stalinowski terror i kolejne represje»* [13, s. 270].

W tym samym czasie wspólnie z Romanem Hajzikiem, współorganizatorem systemu opieki zdrowotnej nad młodzieżą akademicką we Wrocławiu po II wojnie światowej, Wanda Wojtkiewicz-Rok opublikowała pracę zwartą, która – jak się okazało – zawiera zaskakujące konkluzje [20]. Mianowicie we Wrocławiu po II wojnie światowej doktor Hajzik, który nie pochodził ze Lwowa, nie miał świadomości, że ściśle realizował program nakreślony przed laty przez lwowskie środowisko naukowo-lekarskie. Główny ciężar pracy nad książką spoczywał na Wandzie Wojtkiewicz-Rok, ponieważ «wrocławska» część dra Hajzika posiada wspomnieniowy charakter.

Gównie z inspiracji Wandy Wojtkiewicz-Rok zagadnienie naukowego środowiska lekarskiego jest uwzględniane w programach kolejnych Zjazdów Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny i Farmacji, na przykład w 1985 r. wygłosiła ona na XIV Krajowym Zjeździe w Warszawie referat o osiągnięciach naukowych lwowskiej chirurgii w latach 1876-1918, a na XV Krajowym Zjeździe w Lublinie referat na temat «Lwowskiego Tygodnika Lekarskiego» w latach 1906-1921 [14]. Podczas konferencji naukowych organizowanych przez poszczególne kliniki i katedry Akademii Medycznej im. Piastów Śląskich we Wrocławiu nawiązuje się

od lat 90-tych XX w. do dorobku uczonych lwowskich z okresu II Rzeczypospolitej.

W polskiej historiografii nauki jednym z najbardziej zaangażowanych biografów jest Andrzej Śródka, profesor w Instytucie Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk i Collegium Medicum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. W słownikowym wydawnictwie biogramów uczonych polskich jego autorstwa są życiorysy niemal wszystkich lwowskich przedstawicieli nauk medycznych [8]. Wiele biogramów uczonych lwowskich lekarzy zawiera wychodząca od 1994 r. do dziś seria wydawnicza Instytutu Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk «Słownik Biograficzny Polskich Nauk Medycznych XX w.», najpierw pod redakcją Zofii Podgórskiej-Klawe, później zaś Bożeny Urbanek. Tragiczne losy poszczególnych lekarzy lwowskich w czasie II wojny światowej opisane są w biogramach opracowanych przez Jana Bohdana Glińskiego [1].

Mimo światowej sławy niektórych uczonych medyków lwowskich nie doczekali się oni bogactwa publikacji o ich życiu i działalności. Nawet na temat Jakuba Parnasa, twórcy lwowskiej szkoły biochemicznej i światowej sławy uczonego, oraz Rudolfa Weigla, odkrywcy szczepionki przeciw durowi plamistemu i dwukrotnego kandydata do nagrody Nobla, brak monografii w polskiej (też w ukraińskiej) historiografii nauki. Referaty na konferencjach i sympozjach naukowych oraz kilka przyczynków i wspomnień niewątpliwie nie spełniają oczekiwań pełnej analizy ich skomplikowanego (też w sensie ideowo-politycznym) życia oraz wkładu do światowej nauki. Sytuacja ta sprawia, że czasem pisze się o nich jako o «wielkich zapomnianych».

Stosunkowo najbardziej znanym jest Ludwik Fleck, wybitny mikrobiolog, mieszkający i

pracujący do lat wojennych we Lwowie, a po II wojnie światowej w Lublinie. Jednak wzrastające od lat 80-tych XX w. zainteresowanie tym uczonym nie wynikało z jego dorobku z zakresu podstawowych nauk medycznych, lecz poglądów filozoficznych, zwłaszcza zaś pojęć stylu myślowego i kolektywu myślowego, które stały się popularne głównie za sprawą koncepcji paradygmatyczności poznania i rewolucji naukowych Thomasa Samuela Kuhna. W Polsce jego poglądy filozoficzne zaczęły propagować przedstawiciele lubelskiego środowiska filozoficznego, a w obszarze historii medycyny Zbigniew Jastrzębowski i Tadeusz Srogosz [2]. Badaczką, która poświęciła znaczną część swojego dorobku naukowego Ludwikowi Fleckowi jako filozofowi medycyny, która na jego temat wielokrotnie wygłaszała referaty na międzynarodowych konferencjach naukowych i opublikowała wiele prac, jest Ilana Löwy, urodzona w Polsce, ale od lat 50-tych XX w. mieszkająca i pracująca w Paryżu. W 1992 r. wydała ona popularne kompendium na temat polskiej szkoły historii medycyny [3]. Od tego czasu zainteresowanie tym uczonym nie słanie, a w ostatnich latach jego twórczością filozoficzno-lekarską zajmowali się Tadeusz Srogosz, Bożena Płonka-Syroka, Jadwiga Wiertelwska-Bielarz [5, 221-227; 6; 7; 8].

Naukowe środowisko lekarskie Lwowa w latach 1918-1946 jest dobrze rozpoznane i opisane w polskiej historiografii. Jest to zasługą w głównej mierze Wandy Wojtkiewicz-Rok, która wraz z wrocławskim środowiskiem naukowym kultywuje lwowskie tradycje. Można wskazać jedynie na potrzebę opracowania monografii na temat życia i twórczości wybitnych lwowskich przedstawicieli nauk lekarskich.

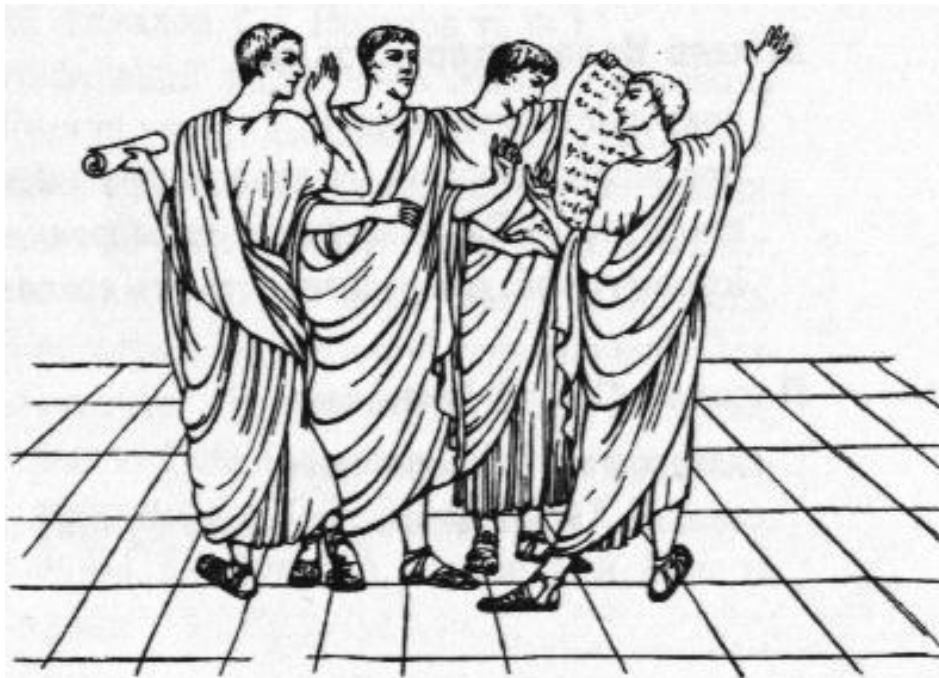
Bibliografia

1. Gliński J.B. Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej, t. I-IV. – Wrocław-Warszawa: Naczelna Izba Lekarska, 1997-2011. – 519 s., 579 s., 550 s., 526 s.
2. Jastrzębowski Z., Srogosz T. Z rozważań nad wykorzystaniem niektórych współczesnych nurtów filozofii nauki w historii medycyny. «Archiwum Historii i Filozofii Medycyny». – 1990. – T. 53. – z. 3. – s. 67-74.
3. Löwy I. Polska szkoła filozofii medycyny: od Tytusa Chałubińskiego do Ludwika Flecka. – Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, 1992. – 48 s.
4. Lwowskie środowisko naukowe w latach 1939-1945. O Jakubie Parnasie. red. I. Stasiewicz-Jasiukowa. – Warszawa: Wyd-wo IHNOiT PAN, 1993. – 239 s.

5. Płonka-Syroka B. Koncepcja faktu naukowego Ludwika Flecka w odniesieniu do poglądów niemieckiej szkoły neoromantycznej, w: Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w., t. V.- red. J. Maternicki, L. Zaskilniak.- Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – s. 24-41.
6. Płonka-Syroka B. Społeczno-kulturowy model nauki Ludwika Flecka i biograficzny kontekst jego genezy, w: Polscy lekarze Żydzi w XIX i XX wieku. – red. Z. Podgórska-Klawe. – Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN-Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma w Warszawie, 2010. – s. 141-151.
7. Srogosz T. Między biologiczną egzystencją człowieka w dziejach a historią nauki.- Częstochowa: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, 2003. – 248 s.
8. Śródka A. Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU, PAN, cz. VI: Nauki medyczne, z. 1-2. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990-1991. – 414 s., 392 s.
9. Wiertelwska-Bielarz J. Ludwik Fleck, w: Polska szkoła filozofii medycyny. Przedstawiciele i wybrane teksty źródłowe. – red. M. Musielak, J. Zamojski. – Poznań: Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, 2010. – s. 192-213.
10. Wojtkiewicz-Rok W. Bolesław Popielski. Bibliografia 1928-1994.- Wrocław: Wyd-wo Erechtejon, 1995. – 46 s.
11. Wojtkiewicz-Rok W. Dzieje Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1894-1918. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992. – 170 s.
12. Wojtkiewicz-Rok W. Kierunki badań naukowych i kształcenia młodzieży w lwowskiej szkole ginekologiczno-położniczej w I poł. XX w. «Ginekologia Praktyczna». – 2000. – R. 8. – nr 5. – s. 36-37.
13. Wojtkiewicz-Rok W. Lata chwały i dni grozy. Studia nad dziejami Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. – Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek – Uniwersytet Medyczny im. Piastów Śląskich we Wrocławiu, 2012. – 315 s.
14. Wojtkiewicz-Rok W. Lwowski Tygodnik Lekarski 1906-1921, w: Dzieje Polskiego naukowego czasopiśmiennictwa medycznego i farmaceutycznego. Materiały XV Krajowego Zjazdu Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny i Farmacji Lublin 22-24 września 1988 r., cz. II. – Warszawa: Instytut Historii Nauki, Techniki i Oświaty PAN-Polskie Towarzystwo Historii i Farmacji, 1988. – s. 289-307.
15. Wojtkiewicz-Rok W. Medyczni studii v Lvovi v rokach 1894-1939 v spogadach likariev, «Acta Medica Leopoliensia. Lvivskij medicznej časopism». – 2007. – T. 13. – nr 1-2. – s. 129-136.
16. Wojtkiewicz-Rok W. Rola Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza w kształtowaniu polskiego modelu nauczania medycyny. Studia medyczne UJK w latach 1920-1939. – Wrocław: Wyd-wo Akademii Medycznej we Wrocławiu, 1996. – 365 s.
17. Wojtkiewicz-Rok W. Społeczno-polityczne zaangażowanie lekarzy lwowskich w pierwszej poł. XX w., «Medycyna Nowożytna. Studia nad Kulturą Medyczną». – 1999. – T. 6. – z. 2. – s. 99-106.
18. Wojtkiewicz-Rok W. Studia medyczne we Lwowie w latach 1894-1939 w świetle pamiętników lekarzy, «Archiwum Historii i Filozofii Medycyny». – 1998. – R. 61. – z. 1. – s. 71-86.
19. Wojtkiewicz-Rok W. Wydział Lekarski Uniwersytetu Lwowskiego w czasie I wojny światowej, «Archiwum Historii i Filozofii Medycyny». – 1988. – R. 51. – z. 1. – s. 71-79.
20. Wojtkiewicz-Rok W., Hajzik R. W trosce o zdrowie młodzieży akademickiej we Lwowie (1920-1939) i we Wrocławiu (1945-1948), Wrocław: Wyd-wo Akademii im. Piastów Śląskich we Wrocławiu, 2012. – 139 s.
21. Wrzesiński W. Lwów – Wrocław. Dwa miasta, dwa regiony, dwa uniwersytety, «Nauka». – 2009. – nr 4. – s. 143-156.
22. Wrzesiński W. Uniwersytet Wrocławski 1945-1995. – Wrocław: Wyd-wo Leopoldinum, 1995. – 538 s.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

*Історіографія
всесвітньої історії*



ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІДЕОЛОГІЧНИХ ОРІЄНТИРІВ У ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН У ПЕРЕДРЕВОЛЮЦІЙНІ РОКИ (1848)

Напередодні революції 1848 року західне слов'янство було втягнуте у процес модернізації національної ідеології. Але на тлі процесу самовизначення великих за чисельністю етнічних одиниць слов'янський духовний ренесанс відрізнявся етнорегіональною специфікою, що яскраво виявилось проявилось у пошуку власної національної ідеології. Становлення та розвиток національної світоглядної системи у західних слов'ян відбувалося в умовах конкуренції двох імперських протилежних імперських ідеологій – панславізму та австрославізму.

Ключові слова: нація, національна культура, ідеологія, товариство, імперія, панславизм.

Накануне революции 1848 года западные славяне были вовлечены в процесс модернизации национальной идеологии. Этот процесс характеризовался не только этнорегиональной спецификой, но также своеобразием становления и развития национальной идеологии. Формирование и развитие национальной идеологии у западных славян проходило в условиях конкуренции между двумя противоположными имперскими системами – панславизма и австрославизма.

Ключевые слова: панславизм, нация, национальная идеология, империя, регион, этнос, культура.

On the eve of the 1848 revolution the ethnic medium of the western Slavs underwent the process of modernizing its national ideology. Although this process was an all-European phenomenon and large ethnic units were undergoing self-determination, the spiritual renaissance of the western Slavs had specific regional and ethnic characteristics, thus attracting the political attention of the governments of great empires – the Austrian and the Russian.

The Pan-Slavic political vector in Russia's foreign policy was only being formed in 1830-1840s and had no substantial basis for practical implementation. Mykola I and his government were busy maintaining the existing European order within the Holy union. However, being a Slavonic country, the Russian government took into account the ethnic and national peculiarities in the political life of the Austrian Empire and the Prussian kingdom.

Another argument for consolidating Pan-Slavism as a political movement was an active scientific interest to the Slavs as an object of scientific research. The Russian government's interest to the Slavonic studies is testified to by Mykola I's permission of 20 January 1836. The emperor allowed to send Moscow students M. Ivanyshev and M. Kastorskyi on a mission to Berlin university. At the end of their mission they gave S. Uvarov, the Minister of national education of Russia information on the level of «Bohemian scientists and Hungarian Serbs».

Thus, the tsar regime did not welcome the Russian's participation in the Slavonic conference and in the general Slavonic movement initiated by the foreign leaders of the Slavonic renaissance. The further development of the European political actions testified to the fact that Russia performed the role of a gendarme in suppressing the national liberating struggle of the dependent peoples in the Austrian empire. It would be plausible to analyse archive documents showing the activity of the Slavonic charity organizations and the attitude of the Russian monarchy to them. For many years Russian charity and cultural organizations had maintained close contacts with European national and cultural societies, e.g. Slavonic Matytsas. Ukraine's archives have a significant amount of documents dealing with the activity of national and cultural societies. With the help of the fiscal system the Russian empire controlled the activity of the Slavonic societies.

Therefore, actualization of the Slavonic issue in the pre-revolution decade, the increased attention to it on the part of the western social and political elite showed ambiguity in the

Austrians' attitude to the national Slavonic ideology. Tsar Russia openly tried to control the process of spread of the Pan-Slavism ideology that the imperial officers thought dangerous for its liberal ideas. The European governments' dread of the presence of pan-motives in the Russian foreign policy can be considered well-grounded. In the Slavonic geopolitical sphere the Russian empire tried to maintain its all-Slavonic status and this fact evoked discussion for both pro-Austrians and liberal, conservative supporters of Austroslavism.

Keywords: pan-Slavism, nation, national ideology, empire, region, ethnicity, culture.

Національно-культурна діяльність західних слов'ян наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – одна з найбільш яскравих та насичених соціально-політичним змістом сторінок у минулому слов'янських народів Європи, співпала із грандіозною епохою генезису капіталізму як соціально-політичної та економічної системи. Актуальним дане дослідження є тому, що етновідроджувальні процеси XIX ст. проходили у західних слов'ян на широкому історичному тлі революційного піднесення, національного пробудження і державотворення цілого ряду європейських країн. Саме дослідження процесів відродження національних культур, дозволяє краще зрозуміти хід та перспективи соціально-політичного розвитку нашої країни. Метою дослідження є висвітлення перебігу, закономірностей і специфіки формування національних ідеологічних орієнтирів у західних слов'ян у передреволюційні роки. Об'єктом вивчення став національний рух західних слов'ян, а предметом наукового аналізу – національна ідеологія, що формувалася під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Для досягнення основної мети дослідження автор вважав необхідним вирішити низку таких наукових завдань: аргументовано, науково логічно і взаємопов'язано викласти чинники процесу формування національної ідеології у західних слов'ян та розкрити її основні риси.

Науковий етап дослідження слов'янської проблематики починається з 30-60-х років XIX ст., що було пов'язано з появою кафедр слов'янознавства. Особливе загострення уваги до проблем мови та літератури слов'ян, їх спорідненості стало результатом зростаючого інтересу Російської імперії до європейської геополітики. Загалом російську славистику XIX ст. можна охарактеризувати як слов'янофільську. Оцінку мовного та

літературного ренесансу ми знаходимо у працях А. Буділовича, О. Гільфердінга, спільній роботі О. Пипіна та В. Спасовича, яка містить основні факти з історії слов'янського національного відродження.

У радянській історіографії дослідження тема слов'янської спорідненості знайшло свій подальший науковий розвиток. Важливі кроки в осмисленні процесу розвитку національних ідеологій були зроблені вченими-славістами І. Удальцовим, В. Д'яковим, О. Мильниковим, В. Фрейдзоном. Радянські історики підійшли до розгляду проблеми, виходячи з методології формаційності суспільно-економічних процесів в історії. Починаючи з 70-80-х років XX ст., намітився відхід від марксистської методології, виникають нові підходи до вивчення слов'янської тематики. Найбільш активно у цій галузі працювали І. Чуркіна, І. Лещиловська, Л. Лаптева, М. Досталь, І. Достян та інші. Проблема пошуку національної ідеології знайшла своє відображення у сучасній українській історіографії. Вивчення та популяризацію славистичної тематики продовжили такі славісти, як В. Чорній, Л. Зашкільняк, М. Криль, М. Крикун.

У першій половині XIX ст., хоча етнічне середовище західного слов'янства було залучено до у процесу модернізації національної суспільно-політичної ідеології як загальноєвропейського явища; на тлі процесу самовизначення великих за чисельністю етнічних одиниць їх духовний ренесанс відрізнявся етнорегіональною специфікою. У цей історичний час перед імперією Габсбургів стояло завдання загального характеру – збереження старої політичної системи і консервація Австрійської монархії. Економічні труднощі періоду модернізації сприяли зростанню в імперії чисельності критично налаштованої категорії людей.

Селянство втрачало роботу та вливалось в ряди *«зростаючого числа найманих працівників. Життя цієї групи було жахливим... Але під тиском робітничого руху, який поступово міцнішав, держава змушена була видати низку законів, поліпшити становище пролетарів... Проте існування робітників у монархії ще довго залишалося безрадїсним...»* [1, с. 243].

Така системність суспільно-економічних та політичних факторів ставала благодатним гумусом для появи протестних настроїв. Розповсюдження буржуазно-ліберальної ідеології сприяло усвідомленню слов'янськими народами імперії необхідності визначити і окреслити своє місце у соціально-політичній системі поліетнічної монархії. Як пізніше констатував відомий російський славїст, за походженням чех Й. Й. Первольф, системні протиріччя та революційні настрої призвели до того, що *«Австрія похитнулася, національне питання, яке назрівало протягом кількох десятиліть, з усією силою прорвалось назовні: ідея народності стала найважливішим питанням нової Австрії»* [6, с. 491].

Ідеологізації суспільно-політичних настроїв та національних рухів сприяли як суспільно-економічні зміни, так і зростаючий освітній рівень населення. Головним досягненням цього часу стала поява можливості для народу засвоювати духовний продукт етнічної еліти. Його містили літературні та наукові видання і особливо періодика. Остання, правда, поки що не являла світу масових періодичних видань. Наприклад, К. Гавлічек змушений був констатувати, що його чеська патріотична газета *«Народні новини»* налічує лише трохи більше однієї тисячі передплатників. Тому переважна більшість чехів *«...не розуміє ... і не має слів для позначення більш складних речей...»*, віддає перевагу німецькій періодиці, що безумовно ускладнювало доправлення духовно-ідеологічного продукту до етнічного середовища [11, с. 68]. Зростаюча грамотність стала фактором появи національної ідеології та підставою для розгортання процесу суспільної радикалізації у середовищі західних слов'ян. Тенденція до зростання грамотності спостерігалася також у чехів, словаків і лужицьких

сербів [4, с. 17]. Таким чином, позитивна тенденція до зростання рівня освіченості західного слов'янства на фоні схожих процесів у інших європейських народів сприяла поширенню буржуазно-ліберальних і національних ідей.

У рамках Австрійської імперії протидія оніменченню і мадяризації послужила також підтримці ідей загальнослов'янського споріднення та взаємодопомоги, при наявності внутрішнього етнічного потенціалу для подальшого розвитку цих ідей у західних слов'ян. Важливим фактором також стало зростання зовнішньополітичної ваги Росії, що стимулювало поширення ідеології панславїзму. Російській панславїзм у цей період репрезентував систему поглядів незначної частини радикального дворянства, яке, і про це писав Пипін, намагалося підтримати *«бажання слов'ян створити для себе політичне існування»* [8, с. 52]. Іноді офіційний Петербург взагалі намагався відхреститися від слов'янської проблеми, а особливо від ідеології політичного все-слов'янства. Так, міністр народної освіти С. С. Уваров у секретному циркулярі 1847 р. окреслює офіційні рамки ставлення до слов'янської проблеми таким чином: *«Ми зобов'язані затвердити начало російського розуму, російської чесноти, російського почуття. Ось споконвічні народні витоки, і не слов'яно-російські, а суто російські»* [9, с. 349].

У плані дослідження генези національного орієнтуру у західних слов'ян можна виділити ідею загальнослов'янської спорідненості. Періоди її розвитку достатньо обґрунтовано представлені в працях словацького славїста В. Матули. Спираючись на творчість Я. Геркеля [12] та Л. Штура, він тридцяті роки XIX ст. відносить до періоду *«лінгвістичного панславїзму»* в ідеології західнослов'янських народів. Це період, освячений діяльністю Шафарика і Коллара, а у філософському плані – їх культурною концепцією все-слов'янства. Інтелектуали-будителі висловлювали ідею культурної спільності, але не були прихильниками національних змагань для окремо взятого слов'янського народу. Для прикладу достатньо

процитувати Коллара, завдяки якому у славістичну лексику міцно увійшов термін «слов'янська взаємність». Чеський діяч «взаємність» як ідеологічний фундамент для національного руху оцінив таким чином: «Якби усі ці окремі дрібні держави і племена з'єдналися в один народний союз, ... тоді всі явища відбувалися для них у незрівнянно більшому вигляді, справили б справжнє враження та відповідно потужніший вплив на Європу» [2, с. 335]. У Коллара, як і у багатьох інших націонал-патріотів Австрії, у їх національній ідеологічній програмі уживались філософія розвитку етнічності та усвідомлення кризового стану імперської політичної системи. Такі ідеологічні обставини пояснюються проблемою вибору світоглядної парадигми слов'янських лідерів: європейською або слов'янською цивілізацією. Для переважної більшості західного слов'янства європейська цивілізація асоціювалася з австрійською імперською ідеєю, але на тлі мультиетнічності поряд з австроідеєю існувала ідеологія пангерманізму, хоча останній на практиці існував скоріше як елемент культурної взаємності. Наприклад, Коллар дотримується думки, що «взаємність не полягає у політичному об'єднанні усіх слов'ян ... Взаємність можлива і там, де існує ... любов до нашого народу і мови, але разом з тим і вірність, покірність государям, навіть коли вони були б із іншого народу» [2, с. 17].

Таким чином, Коллар є прихильником лише «духовної», а не політичної ідеології слов'янської спільності, хоча його «літературну взаємність» представники шляхетського австрофільства намагалися представити у якості «панславістської загрози». Так, консерватор граф Л. Тун критично констатував: «...літературна взаємність Коллара більше сприяє іншій справі, ніж літературному об'єднанню» [13, с. 41]. Отже, визнання Коллара у якості маститого науковця вплинуло не тільки на становлення духовної моделі літературної всеслов'янської взаємності, а одночасно сприяло екстраполяції філософії культурної єдності у площину суспільно-національної ідеології. На фоні розвитку різних напрямлень суспільної думки офіційна

австрійська влада сприймала лінгвістичний панславізм як ідею гегемонії слов'янського світу.

Наступний період розвитку всеслов'янської ідеології у західному слов'янстві припадає на сорокові роки XIX ст. Сама ідеологія національного руху західного слов'янства продовжує поширюватися на етнічному ґрунті та підживлювати на тлі ідеології культурного панславізму. Наявність такої історичної тенденції відмітив О. Пипін. Дослідивши генезу панславістської ідеї, російський славіст визначає хронологічно розмежування культурного і політичного панславізму. Останній, на його думку, став реалією слов'янського руху у період, коли слов'янство від культурних організаційних форм перейшло до утвердження соціально-політичної ідеології, і в цей час «довелось мати справу із справжніми практичними завданнями» [8, с. 775]. Другий період розвитку загальнослов'янської ідеології закінчується поразкою у революції 1848 року та переходом до ідеології реакційного панславізму на початку п'ятдесятих років XIX ст. [15, с. 374].

Реакцією діячів західного слов'янського відродження на процес зростаючої активності європейських народів стала політизація національних вимог. Для підтвердження наведемо лист Коллара до Срезневського. Введення у науковий обіг цього документа стало можливим завдяки архівним дослідженням російського славіста Л. С. Кішкина [3, с. 283-288]. Лист Коллара, хоча і містив елементи панславістських ідей, але змістовно увага акцентувалася переважно на культурологічному аспекті всеслов'янства. Коллар наголосив на актуалізації слов'янської проблеми для поліетнічної Австрійської імперії та відтінив існуючий факт сподівань у словацькому соціумі, його налаштованість на пошук прихильного ставлення до реалізації їх етнічних прагнень з боку офіційного Відня. У листі до Срезневського Коллар пише: «Ми постійно між собою влаштуємо сварку, гриземся, розходимося у поглядах, як передрікав ще Добровський «Wir uneinigen Slawen» [3, с. 284].

Але як ідеолог національного руху Коллар обережно демонструє прихильність до філософії всеслов'янства. У наступному листі до Срезневського від 30 січня 1842 року Коллар пише: «...наші вороги у своїх наклепах не тільки проти словаків, але в тому числі і проти наших братів росіян, чорнять їх государя, лають й ображають ... Вони стверджують, що нібито вона завжди зневажала свободу (мається на увазі російська влада – автор) і усюди там «батоги і батоги», що використовувалися з варварським тиранством» [3, с. 284]. Далі автор просить маститого науковця-слависта Срезневського організувати підтримку російського посольства у Відні щодо захисту словацьких слов'ян від мадяризації. При цьому Коллар поміркований ідеолог національного руху і обережний «всеславіст». У листі він висловлює сподівання, що культурна програма словацького руху знайде підтримку з боку «прихильного і справедливого австрійського уряду» [3, с. 284]. Таким чином, ще Коллар втягував національних слов'янських ідеологів у політичне прокрустове ложе всеслов'янської і проавстрійської ідеології.

Нове покоління чеської і словацької інтелігенції за своїм характером вже не було лише романтичною частиною суспільства. Ідеологи нового напрямку по-своєму критикували ідею всеслов'янства, шукали шляхи досягнення компромісу із офіційною владою та наполягали на необхідності діалогу із ліберальною шляхтою. До представників національно-ліберального крила західних національних політиків у цей період входили Я. Коллар, В. Томек, Я. Малий, К. Гавлічек-Боровський, В. Ганка, Ф. Палацький, Я. Воцель, Ф. Браунер, Ф. Л. Челаковський. Зміст їх політичної програми знаходився у площині ідеологи австрославізму, який з точки зору політичної практики був ілюзорною ідеєю. Фундаментальні риси австрославізму були закладені ще у творчих доробках таких слов'янських просвітників, як Ф.-М. Пельцль, М.-А. Фойгт, В. М. Крамеріус, Й. Добровський. Максимальною вимогою австрославізму була ідея територіально-адміністративної автономії. Для порівняння зазначимо, що саме у цей час угорці вимагали реалізації

проекту угорської політичної нації. Остаточною метою для окремих австрославістів було встановлення федеративної конституційної монархії у межах поліетнічної імперської структури.

Другий напрям у національному слов'янському русі презентується як радикальний. Інтерпретації на тему ідеології соціально-політичного радикалізму у національному русі робилися К. Сабіною, Ф. Кампеликом, Е. Арнольдом, Й. Фрічем, Я. Кнедльганс-Ліблінським, В. Вавра-Гаштальським. Найавторитетнішим ідеологом-радикалом був Е. Арнольд, який намагався поєднувати національно-ліберальну ідеологію з соціально-політичними вимогами, що і надавало його поглядам радикально-демократичного забарвлення. Саму ідеологію панславізму, особливо її царофільський варіант у значенні зближення з Росією Арнольд не сприймав у якості ідеологічної аксіоми, аргументував це тим, що «наші російські брати страждають від деспотії» [10, с. 57]. Відповідно своє суспільно-політичне кредо щодо чеського національного руху Арнольд визначив так: «При моїх патріотичних поглядах розмова йде не просто про національність, а насамперед про свободу людей» [10, с. 469].

Значною активністю у передреволюційні роки відзначалася національно-патріотична діяльність Л. Штура. Хоча до політичного середовища Австрійської імперії Л. Штур привносив ідеологію всеслов'янства з мотивами панславізму в його російській інтерпретації. Цей аспект штурівської національної ідеології відзначив Пипін, який констатував факт схожості панславізму Штура із поглядами слов'янофілів. Пипін безпосередньо зазначив: «Із західнослов'янських публіцистів майже один Штур був обізнаний із слов'янським питанням, що було дуже близьким до змістовних понять наших слов'янофілів, він навіть повніше і чіткіше висловив свої плани слов'янського об'єднання». Далі Пипін робить висновок, що Штур, «справжній панславіст ..., причому панславіст з російської точки зору» [8, с. 294]. Але така характеристика Штура спирається скоріше на його ранні погляди періоду романтичного ставлення до філософії єдності. Необхідно

констатувати, що різні слов'янські національні ідеологи не заперечували спільності слов'янської етнічності, але із сумнівом ставилися до сценарію «слов'янської спільності». Наприклад, чех Гавлічек-Боровський у газеті «Празькі новини» відверто констатує: «слов'яни, тобто росіяни, поляки, чехи ... не становлять єдиного народу» [11, с. 57].

Ареною дебатів з проблеми визначення парадигми національної ідеології для австрійського слов'янства стає преса та інша друкована продукція. Наприклад, спроби використовувати періодику як засіб пропаганди проти «слов'янської стихії» вже реалізовували німці. Так, наприкінці 40-го року у штутгартському періодичному журналі «Німецький шокквартирник» з'явилася анонімна стаття «Слов'янські народи та їх становлення до Німеччини». Автор статі закликав німців консолідуватися з метою протидії експансії ідеології панславізму. Подібні погляди відносно необхідності збереження германського світу розділяли і австрійці. Наприклад, граф Лео фон Тун – консерватор у суспільно-політичному русі імперії – позиціонувався у якості активного противника панславізму. Пізніше він напише у одній зі своїх книг, у розділі «Заклопотаність з приводу небезпеки панславізму» [14, с. 71]: панславізм є загрозою для існування Австрійської монархії, а ідеологізація національного слов'янського руху на принципах панславізму спрямовує духовність слов'ян Австрії у бік «Сходу» і загрожує можливістю створення «слов'янської універсальної монархії» [14, с. 69-81].

Інформаційний фантом слов'янського питання у поєднанні із достовірною та недостовірною або свідомо неповною інформацією впливав на вибір ідеології та зміст суспільно-політичних установок. Це досить швидко зрозуміли ідеологи національних рухів, а між ними прихильники панзагальності та їх опоненти – австрофіли. Наприклад, у Російській імперії такі славісти, як Срезневський, Бодяньський, Прейс, опосередковано підігрівали «пан» побоювання політиків германського світу, виступили з пропозицією видання загальнослов'янського журналу. Метою періодичного видання декларувалися захист слов'ян та формування у слов'янському середовищі позитивного ставлення до Російської імперії. Ідею

інформаційно-пропагандистської експансії підтримав М. Погодін, який у 1840 році у звіті міністерству народної освіти констатував: «потрібен всеслов'янський журнал ... Слов'яни вважають, що такий журнал найкраще видавати у Москві, мені здається доцільніше у Варшаві, щоб цей журнал приносив і додаткову користь, впливаючи особливо на поляків. Редактором повинен бути тільки не поляк» [7, л. 30]. До речі, такий журнал «Денніца» був заснований П. Добровським. Журнал було розрахований на середовище західного слов'янства, а його видання особисто підтримував міністр С. Уваров. Із журналом Добровського співпрацювали такі слов'янські вчені, як Ганка, Коллар, Пуркіньє та інші. Таким чином, наука, інформаційна сфера «надали площадку» для здійснення конкурентної боротьби між різними національними ідеологіями.

В цілому формування таких національних ідеологічних орієнтирів, як національний рух у західних слов'ян, у цей період досить виразно демонстрував наявність процесу політичної мімікрії. На тлі ідеологізації суспільно-політичних європейських рухів формувалася ідеологічна палітра слов'янського національного руху, яка парадоксально поєднала загальноєвропейське зростання націоналізму, демократичні принципи із діалектикою «місцевого, земського патріотизму». Коріння традицій слов'янського земського патріотизму було закладене ще у середньовічній Європі. Сам феномен історико-культурних провінцій із філософією земського патріотизму сформувався на тлі певних етнорегіонів з центрами, визначеними межами, символами і яскраво вираженою самосвідомістю. У період активізації національних рухів об'єктивна регіональна ідентичність, що формується із політико-історичної, етноконфесійної та лінгвістичної складових, стала для слов'ян фактором національного відродження, та відповідно, причиною загострення відносин по-лінії «центр – провінція». Протиріччя між центром з його імперською ідеологією та регіоном з його земським патріотизмом лягли в основу принципів їхніх стосунків, які формувалися переважно на тлі протиборства двох ідеологій: у більшій мірі австрославізму і у меншій – панславізму.

Джерела та література

1. Воцелка К. История Австрии / Карл Воцелка. – М. : Весь Мир, 2007. – 504 с.
2. Коллар Я. О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими / Ян Коллар // Отечественные записки. – 1840. – Т. 8. – Отд. 2. – С. 1-24, 65-94.
3. Коллара Я., Срезневскому И. И. Письма (Опубликовал Л. С. Кишкин) / Ян Коллар // Slavia. – Seš. – Praha, 1965, – S. 283-288.
4. Кузьмин М. Н. Школа и образование в Чехословакии / Михаил Николаевич Кузьмин. – М. : Наука, 1971. – 261 с.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т. 4. – С. 476.
6. Первольф И. Австрийские славяне в 1848-1849 гг. / Иосиф Первольф // Вестник Европы. – 1879. – Кн. 4. – С. 485-505.
7. Погодин М. П. Письма министру народного просвещения 1840 г. / М. П. Погодин // Российский государственный исторический архив, ф. 1108 Погодин Михаил Петрович (1800-1875), историк, издатель журнала «Москвитянин» и газеты «Русский», оп. 2, № 1, л. 28-46.
8. Пыпин А. Н. Панславизм в прошлом и настоящем / Александр Николаевич Пыпин. – СПб., 1913. – 241 с.
9. Уваров С. С. Циркуляр министерства народного просвещения / С. С. Уваров // Русский архив, 1892. – Кн. 7. – С. 347-351.
10. Arnold E. Sebrané spisy / Emanuel Arnold. – Praha : Státní nakl. politické literatury, 1954. – 602 s.
11. Havlíček-Borovský Karel. Výklad hesla Národních Novin. Národní Noviny (1848-1850) / Karel Havlíček-Borovský. Politické spisy Karela Havlíčka-Borovského: k vydání upravil Dr. Zdeněk Václav Tobolka. – Praha : J. Laichter, 1849. – S. 66-73.
12. Herkel János. Elementa universalis linguae Slavicae e vivis dialectis eruta et sanis logicae principiis suffulta / János Herkel – Budae : Typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1826. – 164 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://books.google.ru/books>.
13. Thun-Hohenstein Leo. Die Stellung der Slowaken in Ungarn / Leo Graf von Thun-Hohenstein. – Praga, 1843. – 63 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://books.google.ru/books>.
14. Thun-Hohenstein Leopold Leo (Graf von). Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung. – Prag. Kronberger und Říwnač, 1842. – 91 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://books.google.ru/books>.
15. Štúr Ludovít. Listy / Ludovít Štúr / Edícia Korešpondencia a dokumenty Vladimír Matula. – Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1954. – Т. 2. – 538 s.

Рецензенти: Колісниченко А. І., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Бевзюк Є. В. 2013

Дата надходження статті до редколегії 25.03.2013 р.

АГРАРНА ПОЛІТИКА УРЯДІВ БІЛОГО РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ В ОЦІНЦІ БІЛОЕМІГРАНТСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проаналізовано білоемігрантську історіографію з історії аграрної політики урядів Білого руху Півдня Росії. Виокремлено періоди у розвитку білоемігрантської історіографії аграрної політики урядів Білого руху Півдня Росії. Розкрито характерні риси, властиві спадщині білих емігрантів у 1920-х та 1960-х – 1990-х роках. З'ясовано жанрове представництво творчого доробку представників білої еміграції. Виявлено фактори, що впливали на формування та еволюцію поглядів представників білої еміграції на аграрну політику урядів Білого руху Півдня Росії.

Ключові слова: Білий рух Півдня Росії, аграрна політика урядів Білого руху Півдня Росії, білоемігрантська історіографія, аграрна політика А. Денікіна, аграрна політика П. Врангеля.

Проанализирована белоэмигрантская историография по истории аграрной политики правительств Белого движения Юга России. Выделены периоды в развитии белоэмигрантской историографии аграрной политики правительств Белого движения Юга России. Раскрыты характерные черты, присущие наследию белых эмигрантов в 1920-х и 1960-х – 1990-х годах. Выяснено жанровое представительство творчества представителей белой эмиграции. Выявлены факторы, которые влияли на формирование и эволюцию взглядов представителей белой эмиграции на аграрную политику правительств Белого движения Юга России.

Ключевые слова: Белое движение Юга России, аграрная политика правительств Белого движения Юга России, белоэмигрантская историография, аграрная политика А. Деникина, аграрная политика П. Врангеля.

White émigré historians outlined our problem consists mainly of two genres: memoir and research and memoirs. The latter, in our opinion, there is more reason to be attributed to published sources. Therefore, we believe it is appropriate to analyze the research work of representatives of white emigration. The term «White emigre historians» we mean work as their own emigrants and their descendants who identify themselves with the Russian abroad, such as «Alexander V. Krivoshein. Fate russkogo reformer» K. Krivosheina. Instead, «History of Soviet state» N. Werth – descendant of Russian immigrants – believe property modern French historiography, as the researcher identifies with ideological and cultural space of modern France. In the development of White emigre historiography of Agrarian Policy White Guard governments Anton Denikin, Wrangel P. audited Ukrainian territory in the 1919-1920 biennium, taking into account proposed by us in the first section of the monograph criteria can be roughly distinguish two periods: a) 1920-ies b) 1960-1990. For the first period was characterized by intense accumulation representatives of white emigration historical knowledge of the research problem. Working hours of the 1920s as diverse genre for representation, and on methodological tools and impaired functions. Their authors were mostly direct participants revolutionary events, in some cases – professional historians (eg, work Golovin «Russian counter-revolution in the 1917-1918 biennium.» – General, before the revolution, Professor Nicholas Military Academy. Yet through thematic and chronological characteristics, it not been subject to analysis in this monograph).

Most work is inherent subjectivity in assessing extremes and judgments either heroic or excessive criticality. Obviously, the White emigre authors are not indifferent to the fate of the Fatherland. Valuable in these studies is that, first, they contain information zatushovuvana Soviet colleagues, and secondly, the available nuances not be found in the archives, but complementary, refine, and in some ways belie habits, to Third, by «living» language, they are much better for the «dry» kantselyarizmy convey the «spirit of the tumultuous revolutionary years», and fourthly, they represented moments in modern historiography (Ukrainian, Russian

and foreign) are represented as lines of historical research: Microhistory, anthropologism, the history of everyday life, social history and more.

Second period – 1960s – 1990s – much inferior to the first in number of publications. Its peculiarity lies in the fact that he represented practices authors who are the descendants of the first, second, etc. generation direct participants in the White movement, or the elderly. For the first – mostly Europeans for mentality – events 1917 – 1920's in Russia, unknown to them at best – no more than family history. Moreover, they are not so important and why their ancestors were outside the homeland. Second left is short, and creativity was far from necessary for writing serious studies. Scientific level of work «second wave» of white emigration is not inferior works of the 1920's.

Keywords: White movement in Southern Russia, the agrarian policy of the White movement in Southern Russia, White emigre historians, agricultural policy A. Denikin, agricultural policy Wrangel P.

На сучасному етапі розвитку історичних знань в Україні зростає роль і значення історіографії, історіографічних досліджень. Історіографія дозволяє виявити та зрозуміти сутність різних напрямів, що репрезентовані в історичній науці, зміну наукової проблематики історичних досліджень, зумовленість теорій історичного процесу, становлення та еволюцію історичних концепцій, історію введення до наукового обігу джерел та історіографічних пам'яток, трансформацію принципів та методів наукового пошуку.

У запропонованій статті автором проаналізовано білоемігрантську історіографію з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Об'єкт вивчення – аграрна політика урядів А. Денікіна та П. Врангеля. Предмет – білоемігрантська історіографія.

Білоемігрантську історіографію окресленою нами проблеми представлено переважно роботами двох жанрів: дослідницько-мемуарного і мемуарного. Останній, на наш погляд, є більше підстав зарахувати до опублікованих джерел. Тому вважаємо за доцільне проаналізувати саме дослідницькі роботи представників білої еміграції. Під терміном «білоемігрантська історіографія» ми розуміємо праці як власне емігрантів, так і їхніх нащадків, які ідентифікують себе з російським зарубіжжям. Наприклад, «Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора» К. Кривошеїна. Натомість «Историю Советского государства» Н. Верта – нащадка російських емігрантів – вважаємо надбанням новітньої французької історіографії, оскільки дослідник ідентифікує себе з

ідейно-культурним простором сучасної Франції.

У розвитку білоемігрантської історіографії з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля умовно можна виокремити два періоди: а) 1920-ті рр.; б) 1960-ті – 1990-ті рр.

Для першого періоду характерним було інтенсивне нагромадження представниками білої еміграції історичних знань із аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Напрацювання 1920-х років різнопланові як за жанровим представництвом, так і за методологічним інструментарієм та порушеною проблематикою. Їхніми авторами переважно були безпосередні учасники революційних подій, в окремих випадках – професійні історики. Більшості робіт властива суб'єктивність, крайнощі в оцінюванні та судженнях: або героїзація, або надмірна критичність. Очевидно, що білоемігрантські автори не байдужі до долі Вітчизни. Цінним у цих роботах є те, що, по-перше, у них міститься інформація, затушовувана радянськими колегами; по-друге, наявні нюанси, яких не почерпнути в архівах, але які доповнюють, уточнюють, а де в чому спростовують усталені погляди; по-третє, написані «живою» мовою, вони набагато повніше за «сухі» канцеляризми передають «дух буремних революційних років»; по-четверте, у них представлено моменти, що в новітніх історіографіях (українській, російській, зарубіжній) репрезентовані як напрями історичних досліджень: мікроісторія, антропологізм, історія буденності, соціальна історія тощо.

Другий період – 1960-ті – 1990-ті роки – значно поступається першому за чисельністю видань. Його особливість полягає в тому, що він представлений напрацюваннями авторів, котрі вже є нащадками в першому, другому і т. д. поколіннях безпосередніх учасників Білого руху, або літніми людьми. Для перших – переважно європейців за ментальністю – події 1917-1920 рр. у невідомій їм Росії у кращому разі – не більше, ніж сімейні історії. До того ж їм не так й актуально, чому їхні предки опинилися за межами Батьківщини. Других залишилося обмаль, та й творчий потенціал був далеким від необхідного для написання серйозних студій. Науковий рівень робіт «другої хвилі» білої еміграції не поступається працям 1920-х років.

Перші дослідницькі праці представників білої еміграції з'явилися відразу по завершенню революції та громадянської війни – на початку 1920-х років. Врангелівську аграрну реформу в контексті боротьби червоної півночі та білого півдня вивчав В. фон Дрейер [1]. Помітними в книзі є намагання її автора об'єктивно висвітлити цю постать. Водночас складно не звернути увагу на те, що для В. фон Дрейера П. Врангель – кумир, певною мірою ідеал політичного лідера [1, с. 91-96]. На цьому фоні дещо спрощено та схематично подано фігуру А. Денікіна, котрому приписують помилки за невдачі Добровольчої армії, доведення «благородної» місії Білого руху фактично до краху [1, с. 105-106].

Скрупульозно дослідник аналізує політичні та соціально-економічні погляди П. Врангеля, його бачення вирішення складної ситуації, в якій опинився Білий рух після Новоросійської катастрофи. Не обходить він увагою і характеристики найближчого оточення генерала, зокрема О. Кривошеїна [1, с. 108-110]. Наприклад, В. фон Дрейер з'ясував погляди Правителя Півдня Росії на аграрне питання [1, с. 106]. «Земельний закон, – пише В. фон Дрейер, – передбачав створення на селі міцного земельного порядку, щоб господар, який працює на землі, не страждав від зазіхань на його землю тепер і в майбутньому» [1, с. 110]. Водночас автор так

і не спромігся проаналізувати в комплексі сутність аграрної політики уряду П. Врангеля. Він обмежився лише їхньою описовістю, однак добросовісно це зробив. Цілком умотивованим є висновок, до якого дійшов дослідник у кінці роботи: «Незважаючи на високу енергійність Врангеля, державний розум Кривошеїна, вони не змогли відновити нормальних умов економічного життя Криму» [1, с. 115].

Крім того, в цій роботі є низка моментів, що потребують уточнення. Наприклад, існує розбіжність у хронології, задекларований автором у назві, та тій, про яку йдеться в тексті. У назві – «дворічна війна», у тексті – «кримська катастрофа кінця жовтня 1920 р. ... завершила весь цикл важкої трирічної громадянської війни» [1, с. 91]. Не можна однозначно погодитися з думкою дослідника про те, що «колосальна працездатність Кривошеїна швидко дала реальні результати. Вже 25 травня було оприлюднене урядове повідомлення з аграрного питання» [1, с. 110]. Таким чином автор натякає на безпосередню участь О. Кривошеїна в розробленні аграрного законодавства. Подібну неточність допускає і Дж. Мейвор. Насправді, у цей час Олександра Васильовича в Криму не було, а приїхав він уже тоді, коли П. Врангель затвердив проект аграрної реформи, до якого схвально поставився майбутній прем'єр Уряду Півдня Росії. Як рекомендацію, він висловив побажання, щоб проект було оголошено як «Наказ про землю». «Всі основні принципи реформи належать Врангелю особисто...», – відзначав згодом у монографії про батька К. Кривошеїна [2, с. 241].

Наукової значущості не втратила і робота Г. Немировича-Данченка, незважаючи на те, що вийшла друком у 1922 р. [3]. Серед її однозначних переваг – намагання автора об'єктивно оцінити історію Білого руху. Автор, зокрема, полемізує з представниками білої еміграції, котрі самі не брали участі в громадянській війні, однак від імені всієї російської громадськості критикують лідерів Білого руху за допущені ними помилки. Він також не є прихильником навішування політичних жупелів як А. Денікіну, так і П. Врангелю.

Г. Немирович-Данченко закликав біло-емігрантські кола зважено підійти до аналізу причин поразки Білого руху. Наприклад, не гіперболізувати політичний момент, а брати до уваги й інші чинники, скажімо, військові [3, с. 7]. Водночас він звертає увагу і на психологічний фактор: червоним у роки громадянської війни можна було застосовувати будь-які заходи заради перемоги, білим – ні, бо вони герої як у власних, так і в очах суспільства [4, с. 6-7]. У 1960-х роках ця теза Г. Немировича-Данченка була підхоплена і розвинена у роботах англійського та німецького істориків Д. Футмена, В. Розенберга, щоправда, як на нас, то навіть гіпертрофовано.

Цілком виправданим є відхід дослідника від усталеного трактування аграрної політики Уряду Півдня Росії як *«лівої політики правими руками»*. Він пише: *«...незначна територія Кримського півострова, його ізоляваність від решти світу, відсутність крупних політичних осередків й надзвичайна обмеженість можливостей, котрі мав Уряд Півдня Росії, виключали навіть саму думку про політичне забарвлення його діяльності»* [3, с. 5-6].

Як і В. фон Дрейер, Г. Немирович-Данченко достатньо місця у дослідженні відвів поглядам П. Врангеля на вирішення суспільно-політичних, соціально-економічних питань, аналізові найближчого оточення Правителя Півдня Росії. Відмінність цієї роботи від інших у тому, що її автор, розкриваючи сутність аграрних перетворень П. Врангеля, вдався й до ретроспективи – з'ясування витоків аграрного питання, а також до теоретичних міркувань щодо того, чим насправді є аграрна реформа [3, с. 44-45]. Дослідник позитивно оцінив *«Наказ про землю»*, вважаючи, що цей документ *«земельне питання ставив в усій його широті»*. Водночас він твердить, що селянство поставилося до нього байдуже, *«а головне – йому не повірило»* [3, с. 46, 113]. Хотілося б, щоб на користь цієї тези в роботі були наведені й певні аргументи, однак вони відсутні.

Не заперечуючи позитивних моментів у праці Г. Немировича-Данченка, зазначимо й

наявність у ній спірних або дискусійних, як на наш погляд. Невиправданим, з нашої точки зору, є судження автора про те, що С. Вітте є захисником общини [3, с. 45]. Відомо, що в 1902 р. з ініціативи С. Вітте було сформовано Особливу нараду з потреб сільськогосподарської промисловості, яка вперше на початку ХХ ст. на державному рівні розпочала аналіз соціально-економічного становища на селі, зокрема у сфері землекористування, та вироблення основ інтенсифікації галузі, насамперед за рахунок вивільнення общинної земельної власності у селянську індивідуальну (т.зв. відрубно-хуторську – автор).

Не повною мірою запропоноване Г. Немировичем-Данченко трактування результативності *«Декрету про землю»* відображає реальний стан справ. Він наголошує на тому, що цей документ призвів до кардинальної зміни свідомості селян і що більше, ніж дали селянам більшовики, жоден з урядів дати не міг [3, с. 109]. Цієї ж хибної, як на нас, думки дотримувалося й найближче оточення А. Денікіна. За підрахунками Р. Пайпса, унаслідок прискореного та посиленого *«Декретом»* чорного переділу землі селянство в середньому отримало не більше 0,4 дес. на їдця – у той час як розраховували на 5-15 дес. [4, с. 405]. Отже, селяни продовжували очікувати *«грунтового слова»* з аграрного питання з боку міцної влади.

По тексту трапляються певні неузгодженості. Наприклад, на одній сторінці можна прочитати два протилежні судження з приводу одного й того ж. На початку 46 с. автор пише, що аграрна реформа П. Врангеля через обмеженість території не заслуговує на згадку, а двома абзацами нижче – наскільки це прогресивний крок [3, с. 46].

Науковий інтерес становить дослідження М. Маргулієса [5], що хронологічно охоплює і денікінський, і врангелівський періоди історії Білого руху. У ньому наведено матеріал, який дозволяє, у сукупності з іншими фактами, вибудувати реальну картину, що мала місце на селі в 1919-1920 рр., об'єктивно розкрити ставлення як лідерів Білого руху, так і їхнього оточення до проведення аграрних перетворень. Цікавими,

наприклад, є дані про те, що проведенню аграрної реформи за А. Денікіна перешкождали «праві елементи в офіцерстві та оточенні» генерала [5, с. 168]. Такі погляди М. Маргулієса не втратили наукової значущості й на сучасному етапі розвитку історіографії з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля. У новітній російській історичній науці їх дотримуються, зокрема, Г. Трукан, Г. Веркеєнко та С. Мінаков, а також інші історики.

У «Год интервенции» представлені й свідчення селян про їхнє ставлення до аграрної політики Уряду Півдня Росії. Вони суттєво доповнюють сучасні уявлення про цю проблему [5, с. 243].

Водночас робота значно виграла б, якби М. Маргулієс був менш упередженим у своєму ставленні як до А. Денікіна, так і до П. Врангеля. Автор, на жаль, як й інші його колеги, звеличує Петра Миколайовича на фоні заниженої характеристики Антона Івановича [5, с. 110, 224]. Така негативна, на нашу думку, тенденція в білоемігрантській історіографії вплинула як на зарубіжне, так і на новітнє російське історіописання з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля.

Лаконічно, а водночас точно й влучно одну з причин невдач Добровольчої армії сформулював Л. Половцов [6]. *«Армія досягла колосальних успіхів. ...Здавалося, армію очікує величне майбутнє, однак у внутрішньому її житті відбувся кардинальний злам. Було призначено цивільний уряд і армія з добровольців перетворилася в урядовців, – за набором, за примусом. Талановитий вождь генерал Денікін утопився в невідомій йому пучині цивільних справ»,* – писав він [6, с. 218]. Подібну думку висловив і Н. Верт. Він писав: *«На чолі білої армії були професійні військові, однак недалекоглядні політики»* [7, с. 147].

Прірва між добровольцями та населенням – фактор поразки Білого руху, переконаний Д. Пасманик. Розчарований боротьбою, він звинувачує «темних селян» у тому, що вони не зуміли зрозуміти «світlich ідей», запропонованих їм лідерами білих [8, с. 134-135]. Світогляд представників влади (білогвардій-

ської – автор), котрий ніяк не міг збагнути революційної реальності, призвів, на його переконання, до катастрофи Білий рух. Біла влада, – пише дослідник, – забула, що вона бореться з партією, яка сама не рахується із загальновизнаними нормами, а тому програла.

У таких і подібних висловлюваннях автора, безумовно, є смисл та логіка, що відображають як суб'єктивний, так і об'єктивний вимір проблеми. Його позиція близька й до думок лідерів українського національно-демократичного руху, які в еміграції занотовували, що багато в чому Українська революція зазнала поразки через *«темність, несвідомість»* селян, котрі не бачили нічого іншого, крім землі, т.зв. *«земельний сепаратизм»*.

Лідер кадетів П. Мілюков, розмірковуючи з приводу революції в Росії, аграрну політику уряду А. Денікіна визначав як *«втрачені можливості своєчасних рішень»*, а органи влади на місцях Уряду Півдня Росії критикував за те, що вони «ліву» аграрну політику П. Врангеля перетворили на *«праву»* [9, с. 206, 222]. Саме це і стало, на його думку, основними причинами невдач Білого руху. Не менш критичним в оцінках аграрної реформи Уряду Півдня Росії був М. Устрялов – екс-міністр пропаганди в уряді О. Колчака. П. Врангелю він закидав відсутність демократії, демократичних реформ [10, с. 18].

Контраргументи П. Мілюкову та М. Устрялову висловив С. Мельгунов. Він доводив, що невдачі у внутрішній політиці урядів А. Денікіна, П. Врангеля зумовлені об'єктивними факторами суспільно-політичного та соціально-економічного характеру. *«Розбурхану стихію народних пристрастей взагалі було нелегко спрямувати в річище державного життя»,* – писав він [11, с. 16-17]. У цьому зв'язку пригадуються слова, написані А. Денікіним, які, вочевидь, і повторив С. Мельгунов, що *«безвладдя і безпокараність містили в собі спокусливі та вигідні перспективи..., а влада, будь-яка, обмежувала й вимагала хліба та рекрутів»* [12, с. 105].

Аграрної тематики у своїй роботі не оминув Б. Штейфон, зокрема, динаміки відносин селянства та Добровольчої армії

[13]. У цьому ракурсі заслуговують на увагу моменти, присвячені внутрішньому життю революційного українського села. Наприклад, автор, на підставі власних спостережень, спогадів знайомих, характеризує представників білої влади на місцях. Подана ним інформація різко контрастує з тією, що міститься в роботах радянських істориків та в спогадах радянських партизан і підпільників, вона дозволяє зрозуміти т. зв. зворотний бік медалі, а відповідно, мати цілісне бачення питання. *«На селі, – відзначав дослідник, – з'являлися колишні старости, завжди це були розумні, хазяйновиті мужики, із властивими для них мужицькими хитрощами, однак із розвиненим державним інстинктом»* [13, с. 66].

До однозначних переваг цієї праці належить спроба її автора з'ясувати відносини між добровольцями та селянством, фактори, що їх зумовлювали. Так, він подає дані про настрої селян, доводячи, що *«село очікувало на владу..., тверду та справедливу. В уявленні населення ми повинні були бути саме такою владою»*. Таким чином він стверджує, що у селянства України був високий ступінь сподівань на нову владу. Таку ж позицію представлено і у дисертації новітнього російського історика В. Цветкова.

З політології відомо, що чим вищий ступінь сподівань, тим вищий і ступінь розчарування. Так воно й сталося. Стосовно цього Б. Штейфон писав: *«Насправді ... влади не було. Якщо вона й існувала, то, як правило, уздовж залізниці. Позбавлене мануфактури, цукру, гасу та всього того, що могла дати лише сильна влада, село охолело до Добровольчої армії, однаково відвернулося і від білих, і від червоних»* [13, с. 66-67].

Заслуговують на увагу й сюжети стосовно реквізицій. Б. Штейфон наводить приклад із досвіду Белозерського полку, в якому він служив у роки революції. На відміну від командирів козацьких полків та загонів гірських народів, він суворо боровся з намаганнями молодших офіцерів, солдатів здійснювати самопостачання, а фактично грабунок місцевих жителів. Вдячні селяни околиць Чернігова за те, що влада їх не ображає, надіслали «подарунок» – валку

возів із так необхідним продовольством [13, с. 124-125]. Подібні матеріали містяться й в архівосховищах ЦДАГОУ, що дозволяє говорити про об'єктивність суджень цього автора, невигаданість наведених ним прикладів.

Моральний стан Добровольчої армії під час відступу, характеристика П. Врангеля, його оточення та аграрного законодавства Уряду Півдня Росії – питання, висвітлені П. Долгоруковим [14]. Автор пояснює, що війна як аморальне явище позначається й на психології тих, хто бере в ній безпосередню участь [14, с. 152-153]. Аналогічну тезу висловив П. Сорокін – американський соціолог російського походження. Він відзначав, що *«революції не стільки соціалізують, скільки біологізують людей»* [15, с. 270].

Отже, П. Долгоруков пропонує новий підхід до розуміння багатьох явищ громадянської війни, пов'язаних із поведінкою її учасників, не властивою людям мирного часу. Він не заперечує, що і білі, і червоні чинили терор. Однак автор «Великої розрухи» намагається розрізнити ці два види терору, виявивши особливості їхньої природи: *«У Добровольчої армії не було терору як системи, це зло переслідувалося вищим командуванням, тоді як у більшовиків ... терор перетворювався в систему, на якій ґрунтувалася більшовицька влада...»* [14, с. 144, 151-153].

Позитивно, що П. Долгоруков, на відміну від своїх колег, порівнюючи постаті А. Денікіна, П. Врангеля, робить це коректно, виокремлюючи ті чи інші грані їхньої особистості: він уникає возвеличення одного за рахунок применшення іншого. Подібно він поводить під час аналізу особового складу Уряду Півдня Росії [14, с. 175-178]. Цінним у роботі є не лише міркування автора стосовно змісту «Наказу про землю», загалом щодо реформи, а й об'єктивне відтворення «із середини» такої важливої складової в її реалізації, як організація та проведення роз'яснювальної роботи серед населення. Наведені щодо цього факти дозволяють переконливо говорити, що більшість селян на контрольованих Російською армією територіях була обізнана з основними положеннями запланованих П. Врангелем нововведень на

селі [14, с. 181-184]. Принаймні одне із завдань реформи – ідеологічне – було вирішене. Подібний висновок фігурує й у дисертації новітнього українського дослідника Є. Анкудінова.

Соціально-економічні, суспільно-політичні аспекти аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля розкрив В. Матасов [16]. Безпосередньо автор зупинився на аналізі стану тилу. На його переконання, дезорганізований тил як для білих, так і для червоних був чинником не лише їхніх перемог, а й поразок. Це ж стосується й аграрного питання. Зволікання з його вирішенням до скликання Установчих Зборів підірвало в очах селянства престиж влади А. Денікіна [16, с. 127-129].

В. Матасов по-новому трактує причини такого явища, як дезертирство. Селяни боялися репресій з боку органів радянської влади, – пише дослідник, – а тому масово залишали лави Добровольчої армії [16, с. 128]. На думку В. Матасова, саме проселянський зміст аграрної реформи П. Врангеля, рішучість та високі темпи її проведення – фактори, що зумовили відсутність селянського руху опору в тилу Російської армії [16, с. 141].

Відзначаючи позитивні сторони творчого доробку цього автора, вважаємо за доцільне зупинитися й на дискусійних, на наш погляд, позиціях. Так, складно погодитися з думкою В. Матасова, що в Україні у роки *«російського лихоліття виокремилися три сили: загальноросійські білі, загальноросійські червоні та марксистсько-самостійницькі»* [16, с. 120]. По-перше, дослідник ігнорує Українську революцію як самостійний комплекс подій, відмінний від російських. По-друге, Україна для нього – лише Наддніпрянина. По-третє, висловлена ним схема поділу недосконала, оскільки не враховує західноукраїнських революційних подій, становлення державності на Західній Україні, не зрозуміло, до якої з трьох сил зараховувати Гетьманат. В окремих місцях дослідження В. Матасов удається до публіцистичності, політичного таврування опонентів, що зменшує наукову вартісність роботи [16, с. 128].

Постать О. Кривошеїна на тлі епохи представлено у роботі його сина – К. Кривошеїна [2]. У контексті нашої теми викликають зацікавленість розділи, в яких відображено діяльність О. Кривошеїна у врангелівський період історії Білого руху, зокрема, під час вироблення та реалізації аграрної реформи. Текст насичений цікавими нюансами, котрих немає в архівних та опублікованих джерелах, фактами, що серйозно доповнюють знання з аграрної політики Уряду Півдня Росії [2, с. 241]. У книзі представлено ґрунтовний порівняльний аналіз врангелівської та столипінської аграрної реформ. Від попередніх зіставлень (доби революції, радянського періоду) він різниться тим, що К. Кривошеїн виявив як спільні, так і відмінні риси в обох проектах, підкресливши, що перший був прогресивнішим, оскільки передбачав наділення землею безземельних селян, скасовував общинний лад. Ключовим словом у розумінні сутності врангелівської аграрної реформи, на думку цього автора, є «господар», тобто вона була орієнтованою на одноосібних власників та тих селян, що прагнули ними стати [2, с. 242, 245].

По́за увагою дослідника не опинилися й питання ставлення до реформи селян, її результативність. Однозначне схвалення, на думку К. Кривошеїна, реформа отримала в орендаторів, що отримали землю в приватну власність. Розміри селянського землеволодіння в повітах, в яких здійснили перерозподіл землі, коливалися від 30 до 100 дес., а в окремих випадках становили 150 дес. [2, с. 246].

Водночас К. Кривошеїн не розкрив усього комплексу заходів, передбачених аграрною політикою Уряду Півдня Росії. Так, нез'ясованими є питання товарообміну на селі, розрахунків селян за землю, надходження до державних запасів зернових, інтенсифікації сільського господарства тощо.

Отже, білоемігрантська історіографія – самостійний напрям у вивченні аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Її методологічні підходи до висвітлення проблеми зумовлені тим, що більшість авторів – безпосередні учасники подій, про

котрі вони писали. Тому можемо спостерігати у цих роботах риси, більш характерні для мемуарів: описовість, суб'єктивність тощо. Водночас наукова новизна та застосування аналітики, обґрунтування висновків дозволяють твердити, що це наукові праці. Здебільшого представники білоемігрантської історіографії аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля висвітлювали побіжно, в контексті суспільно-політичних або військових подій. Спеціальні праці, присвячені цій проблематиці, поки що відсутні. Цінність наявних робіт полягає насамперед у тому, що вони представляють події з позиції білих, що дозволяє, з урахуванням досягнень радянської, сучасних української та російської, зарубіжної історіографії, мати цілісну картину стану наукового вивчення проблеми, що нас цікавить.

Якщо роботи радянських істориків позначені *«єдиноможливим тлумаченням подій, зумовленим єдиноправильними ідеологіч-*

ними настановами партії», то білоемігрантських – належністю автора до тієї чи іншої політичної течії, що входила до складу Білого руху за революції та громадянської війни. Тому це вимагає від дослідника білоемігрантської науково-історичної спадщини критичного підходу, перевірки фактів і явищ.

За змістовністю, ідеологічною спрямованістю в білоемігрантській літературі умовно можна виокремити такі напрями: 1) «романтичний» – роботи, в яких героїзується Білий рух, його лідери, аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля; 2) «критичний» – дослідження, в яких уряди А. Денікіна, П. Врангеля звинувачуються у непродуманості аграрної політики; 3) «об'єктивний» – праці, в яких превалює академізм, аргументованість суджень, оригінальність висвітлення, багато моментів, присутніх у них, можна зустріти у наукових виданнях «радянологів» та в сучасних зарубіжній, російській й українській історіографіях.

Джерела та література

1. Фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918-1920 гг. / В. Фон Дрейер. – Берлин, 1921. – 155 с.
2. Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора / К. Кривошеин. – М., 1993. – 263 с.
3. Немирович-Данченко Г. В Крыму при Врангеле / Г. Немирович-Данченко. – Берлин, 1922. – 119 с.
4. Пайпс Р. Русская революция. В 2 ч. Ч. 2 / Р. Пайпс. – М., 1994. – 720 с.
5. Маргулиес М. Год интервенции / М. Маргулиес. – Берлин, 1923. – Кн. 3. Сентябрь 1919 – декабрь 1920. – 320 с.
6. Половцов Л. Рыцари Тернового Венца / Л. Половцов. – Прага : б. и., б. г. – 219 с.
7. Верт Н. История Советского государства. 1900-1991 / Н. Верт. – М., 1999. – 480 с.
8. Пасманик Д. Революционные годы в Крыму / Д. Пасманик. – Париж, 1926. – 213 с.
9. Милюков П. Россия на переломе / П. Милюков. – Париж, 1927. – кн. 2. – 281 с.
10. Устрялов Н. Под знаком революции / Н. Устрялов. – Харбин, 1927. – 416 с.
11. Мельгунов С. Гражданская война в освещении П. Н. Милюкова / С. Мельгунов. – Париж, 1929. – 91 с.
12. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – С. 88-111.
13. Штейфон Б. Кризис добровольчества / Б. Штейфон. – Белград, 1928. – 131 с.
14. Долгоруков П. Великая разруха / П. Долгоруков. – Мадрид, 1964. – 459 с.
15. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – 543 с.
16. Матасов В. Белое движение на Юге России / В. Матасов. – Montreal, 1990. – 212 с.

Рецензенти: Колісниченко А. І., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКА НОМЕНКЛАТУРА УРСР середини 80-х – початку 90-х років ХХ ст. В РЕЦЕПЦІЇ ДІАСПОРНИХ ТА ЗАХІДНИХ УЧЕНИХ

Проаналізовано наукові студії зарубіжних учених, предметом яких стала партійно-радянська номенклатура другої половини 80-х років ХХ ст. Визначено основні етапи та ключові тенденції історіографічного осмислення проблеми, виділено найбільш ґрунтовні праці, зроблено висновки про високу концептуальну цінність досліджень зарубіжних науковців та констатовано слабкість їх фактологічного наповнення й ігнорування проблем республіканської номенклатури.

Ключові слова: діаспорна та західна історіографія, партійно-радянська номенклатура, УРСР, перебудова, реформи, тоталітарна теорія.

Проанализированы научные исследования зарубежных ученых, предметом которых стала партийно-советская номенклатура второй половины 80-х годов ХХ в. Определены основные этапы и ключевые тенденции историографического осмысления проблемы, выделены наиболее основательные работы, сделано вывод о высокой концептуальной ценности исследований зарубежных ученых и констатирована слабость их фактологического наполнения, игнорирование проблем республиканской номенклатуры.

Ключевые слова: диаспорная и западная историография, партийно-советская номенклатура, УССР, перестройка, реформы, тоталитарная теория.

The aim of the article is to examine the research findings of foreign history scholars on the Soviet nomenclature and its contribution to the reforms implemented in the second half of 1980s. To achieve the aim the following research questions are to be answered: 1) What are the main stages in the historiographical analysis of the problem? 2) What are the general tendencies to evaluate the Soviet Party nomenclature of the USSR (the Ukrainian Soviet Socialist Republic) at each stage? 3) What are the most significant findings on the problem under study?

The chronological principle is applied to the classification of the research works. It enables to define two stages in the study of the problem: the first covers the period from 1985 to 1991; the second covers all the post-Soviet epoch. The problem of nomenclature does not become a primary object of the research conducted at the end of 1980-s – the beginning of 1990-s by the Diaspora scholars who only touch upon it in the historical context. The majority of researchers (I. Koropetskiy, O. Krutcha, M. Prokop, Z. Sokoljuk) focus on the factors behind delaying the reforms in the Soviet Union and the Ukrainian Republic. One of the key factors behind it is that the nomenclature does not support the ideas of transformation and resists change. The most interesting in this group of research works is the monograph of A. Kaminskiy. The use of different resources enables him to give an in-depth analysis of the process of transformations in Ukraine on the one hand, and to successfully combine acrid journalistic style with the theoretical analysis on the other hand.

For the western historiography the study of the Soviet Union ruling clique is problematic due to the limited access to the resources up to 1990s. The scholars mainly focus on the nomenclature in the relation to the Soviet political system and its readiness for reforms. The discussion on this issue is held between the proponents (Z. Bzhezinskiy, A. Besanson) and the opponents (S. Koen, A. Sakwa) of the totalitarian theory. In general, western scholars of that period are interested in the pan-Union ruling clique and its transformation during Perestroika.

The second stage of development of the historiography on the problem covers all the post-Soviet epoch and is characterized by the variety of methodological approaches to nomenclature study and gradual transition from criticizing nomenclature to its thorough analysis. Diaspora scholars address the problem of the USSR nomenclature only partially, focusing mainly on its

relationship with informal associations. These very aspects are touched upon in the works of D. Kvitkovskiy and R. Szporluk. One of the most well-known researchers who investigates the Soviet and post-Soviet Ukraine is a famous British political scientist T. Kuzio. He pays special attention to the metamorphoses which happen to the Soviet Party nomenclature before the proclamation of independence.

The collapse of the Soviet Union arouses a great interest among Western scholars who get new opportunities to study the problem which used to be a «taboo». However, West European and American scholars mainly focus on the problem of the pan-Union leadership, its transformations under the reformation of the political system and reconsideration of the essential features of the party leaders (D. Lane, M. Levin, K. C. Farmer, E. Mawdsley).

We recognize the high conceptual value of the research conducted by the foreign scholars though some serious drawbacks are to be pointed out. Firstly, their research findings lack factual substantiation. Secondly, they often ignore the problem of the Soviet Party nomenclature in the Republics. The analysis of the problem shows that the excessive emotionality characteristic of the researchers in 1980s and 1990s gives way to a thorough theoretical analysis of the phenomenon nowadays.

Keywords: *Diaspora and western historiography, the Soviet Party nomenclature, the USSR, Perestroika, reforms, the totalitarian theory.*

Проблема партійно-радянської номенклатури є важливою складовою дослідження суспільно-політичних трансформацій Української РСР у 1985-1991 рр., адже саме від неї залежали хід, темпи та особливості реалізації курсу на перебудову у республіці. Горбачовська політична реформа викликала значний інтерес серед зарубіжних науковців. Відсутність ідеологічного тиску обумовлювала більш інтенсивне та розмаїте інтелектуальне осмислення питань партійно-державного керівництва СРСР у порівнянні з радянськими колегами. Проте солідний науковий доробок, присвячений добі перебудови, торкається питань номенклатури УРСР лише побіжно. Метою статті є аналіз наукових студій зарубіжних учених, предметом яких стала номенклатура та її роль в реформах другої половини 80-х років ХХ ст. Реалізація поставленої мети вимагає виконання наступних завдань: 1) визначити основні етапи історіографічного осмислення проблеми; 2) з'ясувати ключові тенденції в оцінках партійно-радянської номенклатури УРСР на кожному з етапів; 3) виділити найбільш вагомий дослідження та досягнення у науковому осмисленні питання.

Історію наукової розробки зарубіжними дослідниками цієї проблеми доцільно поділити на два періоди, що суттєво відрізняються рівнем доступу науковців до джерел та інформації, пов'язаної з особливостями формування та функціонування керівних

партійно-радянських кадрів СРСР та УРСР. Перший період охоплює 1985-1991 рр., тобто хронологічно співпадає з епохою перетворень М. Горбачова. Прикметною ознакою наукових праць написаних у ці роки була публіцистичність та слабкість джерельної бази досліджень. Другий період у розвитку історіографії проблеми охоплює пострадянську добу і характеризується значним посиленням джерельного аналізу в працях закордонних вчених та поступовим переходом від тотальної критики номенклатури до відносно виваженого аналізу.

Впродовж першого періоду, з огляду на те, що фактично до 1989 р. тема правлячого прошарку в Радянському Союзі знаходилася під «табу», доступ західних дослідників до інформації про партійно-радянське керівництво був фактично відсутній. Це змушувало їх користуватися непрямими даними, зокрема, ієрархія посад аналізувалася на основі офіційних фотографій президій з'їздів або пленумів, розстановки політичних діячів на мавзолеї Леніна під час урочистих заходів тощо [44, с. 12-13]. Початок перебудови зумовив підвищення уваги представників діаспорної історіографії до суспільно-політичних трансформацій в УРСР та партійно-радянської номенклатури в умовах реалізації перебудовних реформ. Значний вплив на уявлення західних дослідників та громадськості в цілому про керівний прошарок радянського суспільства справила

праця М. Восленського «Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза» [35], яка стала продовженням ідей М. Джиласа [36] і здобула надзвичайну популярність у Європі та поза її межами. Проте діаспорні історики другої половини 80-х – початку 90-х років ХХ ст. не здійснили подібного до праці М. Восленського дослідження української партійно-радянської номенклатури. До проблемного поля їх розвідок в основному потрапляли загальні питання реформування радянської політичної системи та вплив цих перетворень на Україну. Відсутність доступу до партійної та державної документації як важливого джерела дослідження суспільно-політичного розвитку УРСР зумовила здебільшого публіцистичний характер діаспорних праць. Переважна більшість статей, присвячених Україні, була опублікована на сторінках літературно-публіцистичного видання «Сучасність».

Незважаючи на те, що номенклатура не стала окремим об'єктом досліджень діаспорних вчених, а згадувалася лише побіжно, численні статті, замітки та есе, написані у другій половині 80-х – початку 90-х років ХХ ст. дають можливість з'ясувати їх уявлення та ставлення до партійно-радянського керівництва УРСР. Так, професор Темпльського університету в Філадельфії І. Коропецький не сприймав номенклатуру УРСР та національну інтелігенцію як непримиренних супротивників і вважав за доцільне об'єднання їх зусиль задля оборони українських інтересів, передусім – культурних. Саме така «коаліція», на його думку, могла бути успішною [40, с. 84].

Значна частина представників діаспорної історіографії зосереджувала увагу на факторах, що гальмують реформи в СРСР та республіці. Зокрема, доктор Українського вільного університету в Мюнхені З. Соколюк, аналізуючи хід політичної реформи в СРСР, зауважував, що вона не вдалася М. Горбачову, оскільки не знайшла схвалення партійної верхівки, а запровадження виборності керівних кадрів у владних структурах він розцінював як намагання, з одного боку, створити видимість більшої демократії, а з іншого – атмосферу «певного

напруження» серед номенклатури з метою стимулювання в її середовищі більш відданої праці для партії і держави [53, с. 85-87]. І. Коропецький, розмірковуючи над причинами «мізерних наслідків» реформ, також звернув увагу на опір їх проведенню з боку бюрократії [39, с. 59]. М. Прокоп зазначав, що органи влади «принципово вороже ставляться до всякої перебудови, бо бояться, що вона може захитати їхні номенклатурні посади чи просто позбавити праці» [52, с. 392-395]. Він піддав критиці й самі реформи М. Горбачова, вважаючи їх поверховими і спрямованими на те, щоб не зачепити життєві інтереси тисяч «номенклатурних бюрократів» [52, с. 262-263].

Цікавою видається оцінка ситуації, що склалася у середині номенклатури УРСР, зроблена О. Кручею. У 1989 р. він констатував, що, по-перше, функціонери ЦК КПУ дедалі більше усвідомлюють, що «без їхнього втручання, на стихійній хвилі зміцнився фундамент їхніх національних впливів, що в майбутньому має забезпечити їм більшу незалежність від вельможних росіян»; по-друге, виникає конфліктна ситуація між двома поколіннями партійно-радянської номенклатури, сутність якої полягає у невдоволенні молодішої генерації керівних кадрів засиллям геронтократів та прагненні зайняти місця своїх шефів і, по-третє, «молода українська політеліта може дозволити собі навіть захоплення потоком викривальної інформації проти дикунських злочинів сталіністів», оскільки «з п'ятих, шостих, сьомих і далі крісел легше і безпечніше капризувати, ослухуючись Москви» [43, с. 109-110].

Канадський політолог українського походження Д. Марплз звернув увагу читачів «Сучасності» на втрату політичної ініціативи партійною номенклатурою УРСР. Він зазначав: «В той час, як український партійний апарат не змінив по суті способу думання, інші сектори українського життя прийняли натяк з Москви, висловивши радикально іншу точку зору» [48, с. 80].

Найбільший інтерес серед діаспорних праць кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. становить узагальнююча монографія А. Камін-

ського «На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні». Саме з моменту її виходу у світ розпочався науковий етап вивчення проблеми суспільно-політичної трансформації 1985-1991 рр., оскільки у ній були органічно поєднані гостра публіцистичність та науковий аналіз [34, с. 5]. Використання джерел різного походження (офіційних документів та опозиційних матеріалів) дало йому змогу детально проаналізувати хід та наслідки перебудови в Україні, особливості діяльності опозиційних організацій та хід виборів 1989 та 1990 рр. Автор піддав різкій критиці консервативно налаштовану номенклатуру на чолі з В. Щербицьким та В. Івашком, що продовжувала слугувати інтересам Москви і зробив висновок про косметичний характер демократизації партії та неминучість краху половинчастого реформаційного курсу М. Горбачова [37]. Не обминули увагою діаспорні дослідники й постать В. Щербицького. Про його особистісні риси, вектори діяльності, симпатії та антипатії йдеться у працях Я. Білінського, Б. Кравченка, Р. Сольчаника, О. Субтельного та Р. Шпор люка [2; 10; 23-26].

Таким чином, представників діаспорної історіографії цікавили переважно проблеми вирішення національного питання, діяльності опозиційних громадських об'єднань та суверенізації УРСР. Партійно-радянська номенклатура фактично залишалася поза їхньою увагою і згадувалася здебільшого у зв'язку з повільними темпами реалізації реформ в УРСР та критикою радянської політичної системи.

Проблема партійно-радянської номенклатури у роки перебудови піднімалася й у західній історіографії. Більшість дослідників фокусували увагу на номенклатурі у рамках дискусії про можливість чи неможливість реформування радянської політичної системи. Відповідно західних науковців цікавила загальносоюзна, а не республіканська правляча верхівка та її трансформації в умовах перебудови. Теоретико-методологічну основу досліджень західноєвропейських та американських істориків становила переважно тоталітарна теорія, біля витоків якої стояли Х. Арндт,

З. Бжезінський, К. Фрідріх. Тож номенклатура розглядалася як тоталітарна еліта, якій були характерні монолітність, корпоративізм, патрон-клієнтелізм та беззаперечна покора волі партійно-державного лідера.

Як зазначив дослідник англо-американської советологічної історіографії Г. Первий, спершу західні дослідники історії Радянського Союзу скептично сприйняли курс на перебудову, враховуючи радянський досвід низки невдалих реформ післявоєнного періоду. Але поступово, коли перебудова почала набирати оберти, переходячи з економічної сфери в політичну, ставлення багатьох зарубіжних науковців до курсу реформ М. Горбачова ставало все більш прихильним, зростала впевненість у незворотності реформ [51, с. 12].

Аналізуючи причини провалів нововведень М. Горбачова, представники тоталітарного напрямку в західній історіографії взагалі ставили під сумнів можливість реформування радянської політичної системи. Наприклад, на сторінках англійського журналу «Економіст» була висловлена думка, що *«радянська система виробляє сорт людей, який не підходить для революції Горбачова»* [32, с. 109]. З. Бжезінський одним із перших передрік крах комуністичної системи, головними причинами якого, на його думку, були внутрішні чинники. Він назвав XIX Всесоюзну партконференцію критичним моментом в історії СРСР, оскільки вона дала імпульс політичній реформі та вивела з під тотального контролю політичної «надбудови» громадський «базис», що, зрештою, підірвало радянський лад [33, с. 96-101]. Подібну думку висловлював і французький радянолог А. Безансон, який стверджував, що неможливо навіть уявити, що *«радянська система може реформувати себе у щось принципово нове, не припинивши при цьому бути радянською системою»* [1, с. 202]. Отже, єдиним можливим шляхом здійснення реформи політичної системи СРСР представники тоталітарного напрямку вважали повну ліквідацію політичних структур та припинення соціалістичного експерименту взагалі.

До праць, які давали схвальні оцінки перебудові, можна віднести монографії С. Уайта «Gorbachev in power» та М. Урбана «More power to the Soviets. The Democratic revolution in the USSR» [30; 28], але у них не приділено достатньої уваги власне партійно-радянській номенклатурі. Натомість прихильники не тоталітарних концепцій вважали за можливе вдаль реформування існуючої системи [51, с. 13]. Зокрема, американський історик С. Коен стверджував, що не лише політичну систему Радянського Союзу можна було реформувати, але й комуністична номенклатура могла цілком пристосуватися до нових суспільно-політичних умов (що вона і зробила після розвалу СРСР). На його думку, це було очевидним вже у роки перебудови, особливо з огляду на те, що частина номенклатурників опинилася в авангарді перебудови [41]. Аналогічну позицію зайняв і британський політолог Р. Саква, який пояснював труднощі проведення реформ у СРСР та процесу демократизації протиріччями в комуністичній теорії, на яку продовжував спиратися М. Горбачов [20, с. 224-243; 21, с. 357].

Більшість американських політологів (М. Крамер, Л. Морроу) критично оцінювали реформу політичної системи СРСР, вважаючи, що М. Горбачов прагнув врятувати пануючий режим, а не радикально демонтувати систему [50, с. 107; 42, с. 97]. Н. Робінзон доходить висновку, що перебудова призвела до розколу номенклатурної верхівки. В епіцентрі конфлікту опинилися М. Горбачов та Б. Єльцин, а партія стала жертвою їхнього протистояння, у ході якого втратила своє місце у політичній структурі СРСР [19].

На завершальному етапі розпаду Радянського Союзу західні дослідники почали надавати значно більшої уваги вивченню правлячої верхівки СРСР. У 1991 р. Інститут соціології РАН підготував збірку наукових праць «Политические процессы в условиях перестройки» під редакцією О. Криштановської. У ній результати досліджень вищої партійної номенклатури опублікували такі західні науковці як Д. Лейн [46, с. 34-57] та Е. Моделі [49, с. 16-32]. Якщо перший дослідник зосередився на проблемі пере-

осмислення соціальної стратифікації радянського суспільства та місця у ній вищої партноменклатури, то другий – здійснив ґрунтовний аналіз динаміки соціального складу ЦК КПРС протягом 1939-1990 рр. На відміну від багатьох інших західних та діаспорних дослідників партійно-радянського керівництва та політичної системи СРСР, ці праці вигідно відрізнялися багатою джерельною базою, зокрема, залученням матеріалів російських архівів.

Другий період розвитку зарубіжної історіографії проблем партійно-радянської номенклатури років перебудови розпочався зі здобуттям Україною незалежності. Діаспорні дослідники суспільно-політичних перетворень в УРСР середини 80-х – початку 90-х років ХХ ст. не змінили акцентів у своїх дослідженнях: головним об'єктом їхньої уваги залишилися процеси, пов'язані з оформленням опозиції та вектори її діяльності. Проблема партійно-радянської номенклатури УРСР розглядалася лише фрагментарно, під кутом зору взаємин з неформальними об'єднаннями та рухами, їх боротьби з консервативним партапаратом за національну ідею. Саме ці аспекти зачіпаються у працях таких дослідників, як Д. Квітковський та Р. Шпор люк [38; 54].

Одним з найбільш плідних дослідників України пізньорадянської та пострадянської доби є відомий британський політолог Т. Кузьо [11]. На фоні досліджень суспільно-політичних трансформацій в УРСР кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. у дослідженні «Ukraine. The Unfinished Revolution» науковець приділив значну увагу виборам до ВР УРСР 1990 р., позиції комуністів у парламенті та метаморфозам, які відбувалися з партійно-радянською номенклатурою напередодні проголошення незалежності. У наступній праці, написаній у співавторстві з Е. Уілсоном, Т. Кузьо проаналізував зміни акцентів у курсі Компартії України років В. Щербинського та еволюцію поглядів партійно-радянської номенклатури на діяльність опозиції та можливості співпраці з нею [31]. Науковці дійшли висновку, що незалежність України – це «спільний проект» українських національно-демократичних сил та прагматичної

частини номенклатури, яка «викрала» цей процес і успішно завершили його. Тому Т. Кузьо та Е. Уїлсон закликали об'єктивно оцінювати роль опозиції у проголошенні Акту про незалежність України, уникати крайнощів – надмірної її романтизації чи дискредитації.

Комплексні дослідження з історії України, що належать діаспорним історикам також не відзначилися ґрунтовним аналізом проблем номенклатури. Показовою у цьому плані є «Історія України» П.-Р. Магочія. Аналізуючи поступ України до незалежності, він обмежився лише короткими характеристиками перших осіб республіки. Так, В. Щербицький охарактеризований як опонент М. Горбачова, який заперечував найменшу необхідність змін у республіці, а Л. Кравчук – як комуніст, який швидко адаптувався до настроїв народу [47, с. 572, 577]. Варто зауважити, що біографічні студії, присвячені першим особам УРСР років перебудови, у порівнянні з попереднім періодом майже зійшли нанівець.

Численні праці, що присвячені державному будівництву незалежної України [3; 6; 7; 17] лише констатують той факт, що український політикум важко позбувається «старих звичок». Проте їх автори не вдаються до вивчення номенклатури як попередниці сучасної політичної еліти.

Розпад Радянського Союзу з одного боку означав повну перемогу «тоталітаристів» у дискусії, що розгорнулася серед західних радянологів у другій половині 80-х років ХХ ст., а з іншого – викликав справжній бум досліджень західних науковців, перед якими відкрилися нові можливості вивчення теми, що донедавна знаходилася під «табу». Мова йде, у першу чергу, про відкриття доступу до архівних матеріалів, брак якого завжди відчували радянологи. Однак західноєвропейські та американські вчені фокусуються переважно на проблемі всесоюзного керівництва та його трансформаціях в умовах реформування політичної системи.

У 90-ті роки ХХ ст. розпочалося переосмислення сутнісних характеристик «партійної верхівки» західними дослідниками. Так, якщо у попередні роки значна частина

дослідників була схильна вважати партійно-державну номенклатуру радянським варіантом політичної еліти з необмеженою владою, закритою системою рекрутування, монолітністю та високим ступенем консолідації (А. Мейер та Т.Х. Рігбі [16, с. 545; 18]), то після 1991 р. погляди на внутрішню організацію номенклатури змінилися. Зокрема, Д. Лейн поставив під сумнів монолітність партійної еліти та обґрунтував позицію, що в СРСР існувала не єдина партійно-радянська еліта, а цілий ряд сегментарних еліт, які мали свої сфери впливу та лобіювали свої інтереси. Номенклатура не відзначалася єдністю, не мала єдиних інтересів і спільної самосвідомості. Водночас взаємодія цих елітарних груп тривалий час забезпечувала стабільність системи, допоки марксистсько-ленінська ідеологія не зазнала поразки. Саме у цих умовах першість отримує молода генерація еліти, яка висунула зі свого середовища М. Горбачова [12, с. 15-16]. Подібну думку висловив і М. Левін, за висновками якого кожне кадрове призначення після смерті Й. Сталіна було результатом не просто клопотання, а переговорів і торгу. Сама номенклатура ЦК перетворилася на об'єкт зіткнень інтересів і виразником співвідношення різних лобі [45, с. 75]. Загалом М. Левін розглядає номенклатуру як одну зі складових масштабного процесу бюрократизації СРСР. Проте дослідник недостатньо приділив уваги останньому етапу розвитку Радянського Союзу, зосередившись переважно на 40-х – 60-х роках ХХ ст.

Поряд з працями теоретико-концептуального характеру в 90-х роках ХХ ст. з'явилися дослідження, що ґрунтувалися на значному масиві джерел. Так, аналізуючи дві хвилі оновлення номенклатури – сталінську та горбачовську, К. Фармер [8] спирався на власну базу даних, що нараховувала близько 1 500 біографій вищого керівного складу КПРС. Змінам у компартійній еліті 80-х – початку 90-х років ХХ ст. присвятив декілька статей британський учений Е. Моудслі [13; 15]. В одній з найфундаментальніших монографій, написаній у співавторстві з С. Уайтом, розкрито зміни у кадровій політиці та становищі партійної номенклатури

на кожному етапі розвитку Радянського Союзу, ґрунтовно проаналізували склад вищих партійних органів, а також представили результат використання розробленої ними методики аналізу соціально-демографічного складу членів ЦК КПРС та визначили типи кар'єрного зростання партійних керівників тощо [14].

Проблеми партійно-радянської номенклатури торкається значна кількість дослідників трансформацій радянської політичної системи другої половини 80-х – початку 90-х років ХХ ст. Серед них варто назвати М. А. Вейгла, Р. В. Даніельса, Л. Купера, Дж. Пакульські, Р. Сакву, М. Урбана, Дж. Хіглі [4; 5; 9; 22; 28; 29]. Зосередившись у своїх працях переважно на загальносоюзних процесах, особливостям перетворень у середині української правлячої верхівки та вивченню біографій перших осіб УРСР вони значної уваги не приділили.

Загалом, визнаючи високу концептуальну цінність досліджень зарубіжних науковців, мусимо констатувати наявність декількох суттєвих недоліків: по-перше, слабкість їх фактологічного наповнення, що було наслідком недостатності використання архівних документів і, по-друге, майже цілковите ігнорування проблем республіканської партійно-радянської номенклатури. З одного боку, такий стан речей видається закономірним, оскільки громадсько-політична ініціатива в УРСР перейшла з рук партійного керівництва до лідерів неформальних організацій, які сприймалися на Заході як нова політична еліта і викликали більший дослідницький інтерес, аніж «лузери» з номенклатури, які пленталася у хвості перебудови. Але з іншого боку, факт реконверсії колишньої номенклатури в політичну та економічну системи незалежної України красномовно засвідчив її недооціненість західними та діаспорними дослідниками.

Джерела та література

1. Besanson A. Breaking the Spell. – «Can the Soviet System Survive Reform? Seven Colloquies about the State of Soviet Socialism Seventy Years after the Bolshevik Revolution» / Ed. by G. R. Urban. – L., 1989. – 383 p.
2. Bilinsky Y. Shcherbytskyi, Ukraine, and Kremlin Politics // Problems of Communism. – July-August, 1983. – 32, № 4. – P. 1-20.
3. Contemporary Ukraine: dynamics of post-Soviet transformation / Ed. by T. Kuzio. – Armonk, N.Y; London, 1998. – 290 p.
4. Cooper L. Power and Politics in the Soviet Union. The Crumbling of an Empire. – L., 1992. – 160 p.
5. Daniels R. V. Russia's Transformation. Snapshots of a crumbling system. – Oxford, N.Y., 1998. – 245 p.
6. D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design. – Armonk, NY: M.E. Sharpe, 2007. – 299 p.
7. D'Anieri P., Kravchuk R., Kuzio T. Politics and society in Ukraine. – Boulder, Colo; Oxford, 1999. – 344 p.
8. Farmer Kenneth C. The Soviet administrative elite / Kenneth C. Farmer. – NY: Praeger Publishers, 1992. – 296 p.
9. Higley J., Pakulski J. Elite Transformation in Central and Eastern Europe // Australian Journal of Political Science. – 1995. – Vol. 30. – P. 415-435.
10. Krawchenko B. Social Changes and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – London, 1985. – 333 p.
11. Kuzio T. Ukraine. The Unfinished Revolution. Institute for european defence and strategic studies // European security study. – 1992. – № 16. – P. 6-41.
12. Lane D. Soviet Elites? Monolithic or Polyarchic? // Russia in Flux. The Political and Social Consequences of Reform / Edited by D. Lane. – Edward Elgar, Aldershot, 1992. – P. 15-16.
13. Mawdsley E. The 1990 CPSU Central Committee in the perspective of the 1980s // Soviet Studies. – Vol. 43. – № 5. – 1991. – P. 895-912.
14. Mawdsley E., White S. The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev : the Central Committee and its members (1917-1991) / Evan Mawdsley, Stephen White. – Oxford: Oxford univ. press, 2000. – 323 p.
15. Mawdsley, E. Portrait of a Changing Elite: CPSU Central Committee Full Members, 1939-1990 // In S. White, ed. New Directions in Soviet History. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – P. 191-206.
16. Meyer A.G. The Soviet Political System / Random House. – N.Y., 1965. – 400 p.
17. Motyl A. Dilemmas of independence: Ukraine after totalitarianism. – New York: Council on Foreign relations press, 1993. – 217 p.
18. Rigby T.H. Gorbachev and Mono-organisational Socialism // The Changing Soviet System. – Edward Elgar, Aldershot, 1990. – 248 p.
19. Robinson N. «The Party is sacred to me»: Gorbachev and the place of the party in soviet reform, 1985-1990 // Discussion Paper Series. Russian and Soviet Studies Centre, University of Essex. – June. – 1991. – № 10. – P. 1-2.

20. Sakwa R. Commune Democracy and Gorbachev's Reforms Political Studies. – Volume 37, Issue 2. – June 1989. – P. 224-243.
21. Sakwa R. Gorbachev and His Reforms, 1985-1990. Englewood Cliffs (N.J.), 1991. – P. 357.
22. Sakwa R. Russian Politics and Society / R. Sakwa. – 3rd ed. – London, Routledge, 2002. – 501 p.
23. Solchanyk R. Shcherbitskyi: A Long Time Going // Soviet analyst (London). – 1987. – March 25. – P. 5-7.
24. Subtelny O. Ukraine: A History. – Toronto – Buffalo – London, 1988. – 666 p.
25. Szporluk R. Ukraine: A Brief History. – Detroit, 1982. – 144 p.
26. Ukraine after Shelest / Ed. by B. Krawchenko. – Edmonton, 1983. – 119 p.
27. Urban M. More power to the Soviets. The Democratic revolution in the USSR. – Brookfield Vermont, 1990. – 167 p.
28. Urban M. Stages of Political Identity Formation in Late Soviet and Post-Soviet Russia // Identities in Transition: Eastern Europe and Russia after the collapse of communism. – University of California at Berkeley, 1996. – P. 140-144.
29. Weigle Marcia A. Russia's liberal project. State-society relations in the transition from communism. – Pennsylvania State University Press, 2000. – 508 p.
30. White S. Gorbachev in power. – Cambridge University Press, 1990. – 268 p.
31. Wilson A., Kuzio T. Ukraine: Perestroika to Independence. – Edmonton – Toronto. – CIUS, 1994. – 260 p.
32. Безбородов А. Б. Процессы перестройки глазами советологов / А. Б. Безбородов // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 7.
33. Бжезинский З. Большой провал: Рождение и смерть коммунизма в XX веке / Збигнев Бжезинский; [Transl. by Larissa Gershtein] New York: Liberty, 1989. – 242 с.
34. Бойко О. Д. Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. – К. : ІПІЕНД, 2002. – 306 с.
35. Восленский М. С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. – М. : «Советская Россия», «Октябрь», 1991. – 624 с.
36. Джилас М. Лицо тоталитаризма. – М. : «Новости», 1992. – 539 с.
37. Каменський А. На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні / А. Камінський. – Мюнхен : Укр. вільний університет, 1990. – 624 с.
38. Квітковський Д. Боротьба за українську ідею: Збірник публіцистичних творів / Упоряд. і ред. В. Верига. – Дейтрот–Нью-Йорк–Торонто, 1993. – 604 с.
39. Коропець кий І. Економічна спільнота та національна суверенність / І. Коропецький // Сучасність. – 1989. – Ч. 10. – С. 57-65.
40. Коропець кий І. Проблема української мови та управління економікою / І. Коропецький // Сучасність. – 1988. – Ч. 12. – С. 76-84.
41. Коэн С. Можно ли было реформировать советскую систему / Стивен Коэн / Пер. с англ. И. Давидян // Свободная мысль. – 2005. – XXI. – № 1 [Електронний документ]. – Режим доступу до статті: http://scepssis.ru/library/id_163.html
42. Крамер М. В стиле Горбачева / Майкл Крамер // СССР глазами советологов. – М., 1990.
43. Круча О. Нова хвиля українізації: чинники і перспективи / О. Круча // Сучасність. – 1989. – Ч. 3. – С. 109-110.
44. Крыштановская О. В. Трансформация российской элиты (1981-2003 гг.): дисс. ... д-ра социологических наук: 23.00.02 / О. В. Крыштановская. – М., 2003. – 439 с.
45. Левин М. Номенклатура – arcanum imperii / Моше Левин // Свободная мысль. – 1997. – № 4. – С. 69-78.
46. Лейн Д. Политическая власть и стратификация в советском обществе / Девид Лейн // Политические процессы в условиях перестройки. Вып. 2. / Под ред. О. В. Крыштановской. – М. : ИСАИ, 1991. – С. 34-57.
47. Магочій П.-Р. Історія України / Павло-Роберт Магочій. – К. : Критика, 2007. – 638 с.
48. Марплз Д. Україна за Горбачова / Девід Марплз // Сучасність. – 1989. – Ч. 2. – С. 78-85.
49. Модели Э. Портрет изменяющейся элиты: члены ЦК КПСС с 1939 по 1990 г. // Политические процессы в условиях перестройки. Вып. 2. / Под ред. О. В. Крыштановской. – М. : ИСАИ, 1991. – С. 16-32.
50. Морроу Л. Властелин перемен / Ланс Морроу // СССР глазами советологов. – М., 1990. – 128 с.
51. Первый Г. Англо-американська советологічна історіографія політичних процесів в Радянському Союзі (60-90-ті роки): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 16 с.
52. Прокоп М. Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки / М. Прокоп. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1993. – 646 с.
53. Соколюк З. Радянська державна система і горбачовські реформи / З. Соколюк // Сучасність. – 1988. – Ч. 3. – С. 85-87.
54. Шпорлюк Р. Імперія та нації: З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі Шпорлюк / Пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука / Роман Шпорлюк. – К. : Дух і Літера, 2000. – 354 с.

Рецензенти: Колісніченко А. І., д.і.н., проф.
Сінкевич С. Г., д.і.н., проф.

РАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР ЧАСІВ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ» В АМЕРИКАНСЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ

Здійснено спробу узагальнити основні факти, що стосуються радянського простору в американських підручниках з історії. Виявлені основні підходи щодо висвітлення СРСР в роки «холодної війни», та згадки про Україну того періоду.

Ключові слова: радянський простір, «холодна війна», «образ ворога», ідеологія.

Осуществлена попытка обобщить основные факты, касающиеся советского пространства в американских учебниках по истории. Выявлены основные подходы относительно освещения СССР в годы «холодной войны», и упоминания про Украину того периода.

Ключевые слова: советское пространство, «холодная война», «образ врага», идеология.

The main purpose of this article is to make some generalizations about the image of the Soviet space during the «Cold War» on the pages of American history books.

In American history textbooks, which were written and published during the global confrontation, many pages were devoted to the coverage of the Soviet Union and its relations with the United States. It was a period of struggle between the two superpowers for the spheres of influence in the world for global domination. Coverage of the history of the «enemy» country was subordinate to major purposes of state propaganda. Of course, this led to one-sided view on the opposite superpower.

On the pages of American textbooks Soviet Union was described as the main opponent of the American nation and the capitalist countries, such definitions as «enemy», «aggressor», «stranger», «invader» were mostly used. Soviet Union and its leaders were accused of inciting the «Cold war», in a breakaway from allied relations after the Second World War, because of Soviet leaders' suspicion and distrust to the West. The inflaming of the global confrontation was associated especially with Stalin – «Soviet despot». The different dates of the beginning of the Cold war are stated in American history textbooks. But all their variants are connected with the actions of the Soviet Union such as the division of Germany and the Berlin blockade, the expansion of Soviet influence towards the Central and South-Eastern Europe and the establishment of the national-democratic governments, testing the atomic bomb. The image of the Soviet Union as a country with imperial aspirations was formed in the minds of Americans who was taught by these books. Such definitions as «Soviet empire», «totalitarian dictatorship» were wide spread in the textbooks.

The Soviet Union was mostly seen as the one country and its parts – Soviet republics were not mentioned in the most cases. However there are few textbooks in which attention was paid to the problems of the concrete republics, including Belarus, Uzbekistan and Ukraine. For example, Ukraine was mentioned more often – if to compare with other republics because it was the largest in terms of population after Russia, and was one of the largest by area. The main problems highlighted in this case were connected with a problem of Ukrainian national identity, aspirations for independence, Ukraine's participation in the UN.

Thus, we can conclude that reviewed American textbooks had a lot of information about the Soviet Union, its foreign policy and about the US-SU relations. Further investigations in this field require more deep analysis of the American History educational books according to the level of education (school and university), as well as the comparison of modern and old textbooks.

Keywords: Soviet space, Cold war, the enemy image, ideology.

В останні роки підручники як об'єкт історії – один з найважливіших факторів дослідження привертають увагу багатьох формувannya історичної свідомості як учених в історичній, суспільствознавчій та суспільної складової. Історична свідомість навіть психологічній галузях. Підручники з забезпечує поширення почуття єдності

народу, його сприйняття самого себе як єдиного цілого на основі історичної уяви про спільне походження та минуле. З іншого боку, підручники формують уяву про інші народи, їх взаємовідносини та істотно впливають на закладення основ світобачення. В якості об'єкта дослідження підручники та навчальні посібники з історії тієї чи іншої епохи дають нам можливість зрозуміти специфіку формування історичної свідомості того чи іншого народу, виявити корені ставлення до тих чи інших проблем не тільки минулого, а й сучасного.

Епоха «холодної війни» зараз є одним з найбільше досліджуваних періодів історії. З огляду на те, що переважна більшість сучасного дорослого населення – це люди, які отримували освіту в роки біполярного протистояння, можна стверджувати, що їх погляди на сучасні країни світу та їх взаємовідносини формувалися саме тоді. В умовах «холодної війни» ставлення до протилежного «табору» було вагомою складовою формування текстів підручників як у СРСР, так і у США. На початку XXI ст. ми можемо спостерігати прояви деяких стереотипів щодо представників іншої країни, які певною мірою закладалися при вивченні курсів з історії. Тому тема, обрана для дослідження в рамках даної публікації може вважатися актуальною.

Метою даною статі є спроба здійснити певні узагальнення щодо зображення радянського простору часів «холодної війни» на сторінках американських підручників з історії. Під поняттям «радянський простір» розуміється сукупність п'ятнадцяти радянських соціалістичних республік, які входили до складу Радянського Союзу. При роботі над даною темою були проаналізовані підручники часів «холодної війни» та деякі сучасні видання. Даний огляд не претендує на те, аби узагальнити усі навчальні видання, що були створені у США упродовж епохи біполярного протистояння. Тим не менш – оглянуті посібники дали змогу виділити певні спільні риси та тенденції висвітлення країн радянського простору в американській навчальній літературі другої половини XX ст.

Слід відзначити, що ідеологічні проблеми «холодної війни», форми, методи та механізми психологічного протистояння у той період, та зокрема підтримки у масовій свідомості «образу» протилежної сторони вже значною мірою висвітлені як у вітчизняній, так і у зарубіжній літературі. Але дослідження у такому контексті підручників з історії поки привертає увагу дуже обмеженої кількості дослідників. Так, серед зарубіжних розробок можна відмітити роботу опубліковану ще у 1978 р. М. Херза «Як викладається історія холодної війни» [7]. Автор порівняв підручники з історії для середньої школи, опубліковані у 1970-х роках, на предмет висвітлення основних питань та подій, пов'язаних із «холодною війною». У 1995 р. вийшли дві роботи: ґрунтовна праця Дж. Лоуена «Брехня, яку мені розповідає мій вчитель» та стаття С. Уолкера «Витоки холодної війни в американських підручниках історії», опублікована у Журналі американської історії. Книга Дж. Лоуена присвячена розкриттю фактів, які як правило не включені до традиційного викладання історії США, та критиці тенденційних та односторонніх підходів щодо інтерпретації американської історії [8]. С. Уолкер порівняв інтерпретації витоків «холодної війни» у кількох американських шкільних підручників з історії [12].

Останнім часом проблеми викладення історії та її розкриття на шпальтах підручників, особливо з вітчизняної історії, гостро дискутуються на пострадянському просторі. Певною мірою обговорюються і проблеми висвітлення історії Радянського Союзу та країн пострадянського простору в американських підручниках. Тим не менш, ґрунтовних наукових досліджень у цьому контексті поки не створено, а ті окремі публікації, які зустрічаються – здебільшого мають публіцистичний характер [2; 3]. У вітчизняній історіографії дане питання ще не привернуло значної уваги, хоча вже є перші спроби проаналізувати як на сторінках сучасних українських та російських підручників з всесвітньої історії пояснюються проблеми глобального протистояння [1; 4].

При роботі над даною статтею були використані такі підручники та узагальнюючі роботи з всесвітньої історії, як «Всесвітня історія легким шляхом: від 1500 р. до сучасності» [5], «Історія світу» [12], «Коротка історія світу» [14], «Всесвітня історія: вигідне видання» [15], з історії США – «Нариси з історії США» [10], з історії Європи – «Європа з 1939» [9], а також довідкові видання – «Словник сучасної політики: політичні терміни та посилання у теперішній час» [11], «Довідник із всесвітньої історії: концепції та проблеми» [6] тощо.

Інформація про Радянський Союз частіше за все подається у таких розділах, як «Холодна війна», «Холодна війна II: співіснування або конфронтація», «Розділений світ» [12]. У деяких підручниках з всесвітньої історії проблеми Радянського Союзу висвітлюються у розділах або параграфах, присвячених Європі, які так і називаються – «Європа», «Післявоєнна Європа» [14]. А у роботі А. Мея «Європа з 1939» історія Радянського Союзу розкривається в окремих розділах, присвячених СРСР – «Росія після війни», «Новий Радянський Союз?», «Радянські сателіти», «Комуністичний наступ» тощо [9].

Аналіз американських підручників часів «холодної війни» дає змогу дійти висновку що республіки, які входили до складу СРСР на початок Другої світової війни, у США частіше сприймалися як єдине ціле, як унітарна держава. У більшості підручників ця держава рідко фігурує під назвою СРСР. Частіше зустрічається найменування Росія, або у деяких випадках – Радянська Росія. У переважній більшості підручників ані Україна, ані будь-які інші республіки у складі СРСР не згадуються.

Тим не менш, зустрічаються поодинокі випадки, наприклад підручник «Європа з 1939», в якому СРСР фігурує як конгломерат республік. Так, при розкритті історії радянської держави згадуються Українська та інші республіки. При цьому, більший акцент робиться саме на Українську республіку, як найбільшу за чисельністю населення. У цьому ж підручнику у параграфі під назвою «Національні меншини»

відмічається, що Україна увійшла до складу Росії ще у 1654 р., а протягом Другої світової війни до СРСР були приєднані всі інші українські території. До того ж відмічено, що у 1954 р. Крим було передано Україні. Згадується, що історично Україна була важливим хлібним «кошиком» Росії та центром важкої індустрії. У книзі згадуються патріотично налаштовані українці, які мешкали у США та у Канаді, та які вважали становище України у складі СРСР як «пригніченої національності під чужоземним домінуванням». Вони були джерелом постійної агітації за свободу та незалежність України [9, с. 217].

На відміну від сприйняття радянської держави як єдиного цілого часів «холодної війни», автори сучасних американських підручників зображують радянський простір як федеративний союз республік, хоча й з обмеженими правами, підтвердженням чого є постійне використання назви – СРСР, Радянський Союз [5; 10; 15].

В основу періодизації та викладення історії СРСР частіш за все покладено принцип правління генеральних секретарів КПРС, які у підручниках фігурують під назвою – «перший секретар партії», «генеральний секретар комуністичної партії», «лідер СРСР». Щодо назви КПРС, то американськими авторами частіш за все використовувалася назва – «Комуністична партія», і тільки у деяких випадках – «Комуністична партія Радянського Союзу». Багато уваги приділялося періодам перебування у влади Й. Сталіна та М. Хрущова. Особливо акцент робився на особі Й. Сталіна та його ролі у розпалюванні глобального протистояння. Він зображується тираном, диктатором. Наскрізь у текстах містяться такі вирази як «сталінська диктатура», «тоталітарна диктатура». Автори підручників вважають, що потепління у міжнародній ситуації було можливим лише після смерті Й. Сталіна. Так, Р. Анстед у підручнику «Історія світу» відмічав, що М. Хрущов здавався більш м'яким та налаштованим на співробітництво, ніж Й. Сталін, він говорив про «мирне співіснування» із Заходом та почав виїжджати за кордон, хоч це все ж таки була «поверхнева відлига» [12, с. 499].

У цілому, лише окремі підручники звертають увагу на внутрішні проблеми Радянського Союзу, особливості його внутрішньої політики. А. Мей висвітлює на сторінках своєї праці проблеми індустріалізації, аграрного сектору, національного пригнічення у СРСР. Так, торкаючись проблем радянських республік, зокрема Української, автор підкреслює, що національна історія та література були піддані русифікації; що з 1945 р. розпочалася кампанія проти «буржуазного націоналізму»; навчання відбувалося російською мовою; більшість населення була малознайома з українською мовою [9, с. 217]. До того ж у параграфі «Сільське господарство» відзначається, що надзвичайна посуха призвела у 1946 р. до голоду та бунтів, особливо у постраждалих від військових дій Україні [9, с. 190]. Згадуються й інші регіони. Так, торкаючись азійської частини «Росії», республіки якої підпадали під вплив мусульманства, автор підкреслює, що вони сприймалися як «ахіллесова п'ята» СРСР, бо мусульманську інтелігенцію не вдавалося повністю асимілювати. Автор відзначає, що у них були сильними впливи революційних рухів та емоцій нещодавно вивільнених багатьох колоній та територій Азії та Африки. І лише молоді мусульмани поступово приймали радянський зразок з урахуванням національної специфіки [9, с. 217-218].

Деякі підручники торкаються питань культурного розвитку, мистецтва, науки, літератури, розкриваючи їх у тому числі і у СРСР. При цьому багато уваги приділяється дисидентському руху. Висвітлюється діяльність та доля видатних діячів СРСР, здебільшого російських: таких як Б. Пастернак, О. Солженіцин, В. Некрасов тощо [9, с. 713-717]. Але при згадуванні про діяльність та досягнення дисидентів, про подібний рух в Українській чи інших республіках не згадується.

Характерною рисою усіх підручників є акцентування саме на зовнішній політиці та міжнародних подіях. Розкриваючи зовнішню політику Радянського Союзу, основні проблеми, яким присвячується увага, – це намагання СРСР розширити свою владу на

якомога більшу кількість держав; плани здійснити революцію в усіх країнах; німецьке питання; проблеми відносин СРСР з Югославією; Карибська криза; проблема гонки озброєнь; протистояння у космічній сфері; боротьба за вплив на Середньому та на Далекому Сході.

У всіх підручниках з всесвітньої історії окремі розділи присвячені саме «холодній війні», глобальному протистоянню між двома наддержавами, двома світами – капіталістичним та соціалістичним. Надаються визначення даного терміну. Так, в одному підручнику вказано, що в основі «холодної війни» лежали ідеологічне, економічне, політичне, стратегічне протистояння; тактика включала використання військових сил, економічного тиску, ідеологічної, психологічної та пропагандистської війни, політичні заходи та їхні різні комбінації [6, с. 197]. В іншому підручнику відзначено, що це була крайня ворожість між наддержавами, пов'язана з гонкою озброєнь, дипломатичними конфліктами та навіть військовими діями [11, с. 49]. У цілому, визначення «холодної війни» у американських підручниках років протистояння суттєво не відрізняються від сучасних видань.

У підручниках немає сталого, єдиного погляду на рік, коли було розпочате біполярне протистояння. Так, деякі автори дотримуються думки, що «холодна війна» була розпочата у 1946 р., пов'язуючи початок з промовою У. Черчилля у м. Фултон [6, с. 195], деякі називаються 1947 р., починаючи відлік з Берлінської блокади [11, с. 49]. Інколи зустрічається дата – 1948 р., що пов'язано з поширенням комуністичного режиму на країни Східної Європи. Так, наприклад, у «Короткій історії світу» зазначається, що саме у цей рік Й. Сталін та його однодумці вирішили перейти до «агресивної ворожості» [14, с. 345]. На сьогодні майже у всіх підручниках стверджується, що відлік «холодної війни» слід вести від фултонської промови У. Черчилля.

При дослідженні причин «холодної війни» автори навчальних видань, що були створені у роки глобального протистояння, одностайно проголошують, що винуватий у її розв'язанні

Радянський Союз: *«Москва поглибила зростаючий розділ між союзниками військового часу на два табори»* [9, с. 180]. Так, основними причинами називали підозру, недовіру до США, до капіталістичних країн, експансіоністську політику СРСР, намагання поширити свою владу на якомога більшу кількість країн, особливо у Східній Європі. У США у цьому вбачали загрозу їхнім власним національним інтересам: *«Сполучені Штати зараз продовжують заявляти, що радянська гегемонія у послабленій Європі представляла загрозу не тільки для Західної Європи, але й небезпеку національній безпеці США»* [6, с. 197].

У деяких випадках усю вину перекладали на Й. Сталіна та радянських лідерів у розпаленні глобального протистояння. Так, у підручнику Р. Анстеда відзначалось, що Й. Сталін не міг повірити, що не було ніякої загрози нападу з боку Заходу і як «довічний комуніст» він вважав капіталізм неефективною системою, яка завжди вирішує свої проблеми за допомогою розпалення війн [12, с. 488].

Таке однобічне звинувачення СРСР та його лідерів у розв'язанні «холодної війни» сьогодні вже не є поширеним. Сучасні американські автори, на відміну від тогочасних, намагаються подавати інформацію більш менш об'єктивно, а тому відмічається, що у розв'язанні «холодної війни» були винуваті обидві наддержави, що основною проблемою була розбіжність поглядів на майбутню світобудову, взаємна недовіра, боротьба за сфери впливу. І, все ж таки, основна ідея багатьох американських підручників: проголошення політики «стримування комунізму» та намагання поширити свій вплив у Азії – це виключно відповідь на дії СРСР, а саме його розширення територій за рахунок приєднання країн Східної Європи до соціалістичного табору.

В усіх підручниках, які аналізуються у даній статті, увага звертається на процес створення ООН, роль країн-учасниць у її заснуванні та структуру організації. Радянський Союз згадується усіма авторами як країна-засновник та постійний представник Генеральної Асамблеї – інколи він згадується як СРСР, але частіше як Росія.

При цьому слід зазначити, що у більшості підручників Україна як радянська республіка, яка отримала право голосу із самого початку функціонування ООН, взагалі не згадується. Серед країн-засновниць та постійних членів Генеральної Асамблеї ООН відмічаються США, Британія, Франція, Росія та Китай. Лише у поодиноких випадках у підручниках згадується Українська та Білоруська республіки як ті, що отримали право голосування: *«В якості поступок Кремлю було вирішено, що Радянський Союз отримає два додаткові голоси в Генеральній Асамблеї для республік України та Білорусі, які жахливо постраждали у війні»* [9, с. 164].

У деяких випадках, розкриваючи основні погляди на створення ООН, її основні функції та завдання, наголошують на відмінності бачення Радянським Союзом її головного завдання, висвітлюючи його виключно як стримування Німеччини. Так, А. Мей у своїй роботі «Європа з 1939» відмічав: *«З точки зору Кремля, найвищим завданням міжнародної організації має бути «упередження нової агресії з боку Німеччини»* [9, с. 164].

У всіх підручниках акцентована увага на розкриті відносин між СРСР та його державами-союзниками (сателітами) у регіоні Центральної та Південно-Східної Європи, в яких після Другої світової війни було силою насаджено комуністичний режим: Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Албанія. Ці країни у підручниках найчастіше називалися сателітами. Основні проблеми, яким приділяється увага у цьому напрямку: встановлення соціалістичного режиму у країнах Східної Європи, впровадження там радянської моделі суспільства, невдоволення місцевого населення та революції. Усі посібники розкривають механізм встановлення комуністичних режимів у країнах Східної Європи. А саме, створення комуністичних, соціалістичних робітничих партій та намагання знищити опонентів за допомогою сили: *«Декого з обвинувачуваних відправили на смерть, інших зігнали у табори примусової праці, а інші, будучи на свободі, залишались під строгим наглядом поліції»* [9, с. 233].

Також розкривається механізм розбудови комуністичної моделі держави у країнах-сателітах: жорстка поспішність розвитку важкої індустрії, колективізація. У тому числі аналізується і шкільна освіта. Автори зазначають, що у країнах Східної Європи поширювалася комуністична доктрина через усі можливі засоби впливу на масову свідомість: пресу, школу, телебачення та радіо. Впроваджувалася радянська система освіти, яка передбачала обов'язкове вивчення російської мови, марксистської теорії матеріалізму, атеїзму. Церква була оголошена головним опозиціонером для комуністичної влади. Усі творці у галузі мистецтва, літератури, музики, архітектури мали імітувати радянські зразки.

Окремо акцентується увага на такій проблемі, як відносини СРСР з Югославією. В американських підручниках розкривається бажання Й. Сталіна встановити свою владу і в Югославії, але це не вдалося зробити, бо лідер Югославії більше схилявся до політичної лінії Леніна, аніж до «*бюрократичної тиранії Сталіна*» [14, с. 346]. Тому зазначалося, що у Югославії було встановлено специфічний режим, відмінний від СРСР.

Наступною сторінкою, що розкривається у взаємовідносинах СРСР з сателітами, була проблема невдоволень та революційних подій у Польщі, Чехословаччині та Угорщині, придушення цих повстань, в результаті яких відбулися величезні людські втрати. У деяких виданнях зустрічаються ілюстрації з розваленими пам'ятниками Й. Сталіну.

Багато уваги на шпальтах американських навчальних видань з історії приділяється взаємовідносинам СРСР та США. Так, особливе значення належало висвітленню проблеми гонки озброєнь, змаганням у космічній сфері. Головною причиною, яка сприяла нарощуванню кількості зброї та створенню її нових видів, називали саме дії Радянського Союзу у цій сфері. Усі підручники згадують про створення та перше випробування атомної бомби у СРСР у 1949 р., випробування міжконтинентальних балістичних ракет, запуск радянського

супутника у 1957 р. [9, с. 536]. Цими фактами автори доводили, що в історії була започаткована «Космічна ера». Цікаво, що в одному з підручників відзначалося що запуск першого радянського супутника у 1957 р. був вражаючим для американців, і наслідки та значення цієї дії могли бути жахливими. Як запевняв Анстед: «*Подібні ракети могли би нести атомні боеголовки, які б могли впасти на американські міста, без попередження*» [12, с. 499]. Також згадується і перша жінка, яка полетіла у космос – Валентина Терешкова.

З приходом до влади у СРСР М. Хрущова у всіх виданнях відмічається, що розпочався новий етап у міжнародних відносинах, період «відлиги». Автори у підручниках акцентують увагу на тому, що генеральний секретар проголосив ідею «мирного співіснування» і що він, на відміну від Й. Сталіна почав виїздити за межі Радянського Союзу для зустрічей з лідерами інших країн. Але при цьому, дуже часто відмічається, що «відлига» була поверхневою, що не дивлячись на пропагування ідей миру, СРСР все одно дотримувався своєї мети: розширювати свій вплив, надаючи підтримку країнам Азії, Середнього Сходу та Латинської Америки, які намагалися протистояти впливу США [12, с. 499].

Таким чином, в американських підручниках з історії, написаних та опублікованих у роки глобального протистояння, багато сторінок присвячено висвітленню Радянського Союзу та його взаємовідносинам з США. Це був період боротьби двох наддержав за сфери впливу у світі, за глобальне панування. А тому висвітлення історії країни-супротивника підпорядковувалося основним пропагандистським цілям держави. Звісно, що це призводило до одностороннього, певною мірою, погляду на протилежну наддержаву.

На шпальтах американських підручників Радянський Союз висвітлювався основним супротивником американської нації та капіталістичних країн, ворогом, агресором, чужинцем, загарбником. Саме СРСР та його лідерів звинувачували у розпаленні «холодної

війни», у відході від союзницьких відносин після завершення Другої світової війни, пов'язуючи це з підозрами, недовірою радянського керівництва до країн Заходу. Особливо розв'язання глобальної конфронтації пов'язували з особою Й. Сталіна – «радянського деспота». І хоча підручники надають різні дати початку «холодної війни», але усі вони пов'язані з діями Радянського Союзу: розподіл Німеччини та берлінська блокада, розширення впливу СРСР у країнах Центральної та Південно-Східної Європи та встановлення у них народно-демократичних урядів, випробовування бомби. Образ Радянського Союзу, який мав сформуватися у свідомості американців, які навчалися за такими підручниками – це країна з імперськими устремліннями, про що свідчить використання по відношенню до СРСР назви «Радянська імперія», «тоталітарна диктатура».

В результаті аналізу навчальних видань виявлено, що Радянський Союз частіш за все сприймався як єдина країна, і у більшості випадків республіки, що входили до складу СРСР, не згадуються. Втім, зустрічаються

підручники, в яких увага приділяється і проблемам окремих республік, в тому числі Білорусії, Узбекистану, України. При цьому найбільше з інших республік, які утворювали Радянський Союз, висвітлюються питання стосовно саме Української республіки, як найбільшої за кількістю населення після центру, та однією з найбільших за територією. Основні проблеми, що висвітлюються у цьому випадку – це проблеми національного самовизначення українців, їх бажання та стремління до незалежності. Вагомим є згадування Української республіки як суб'єкта міжнародних відносин – отримання права голосу в ООН.

Таким чином, проведений огляд американських підручників дав змогу узагальнити ту інформацію, яка подавалася про країни радянського простору у роки «холодної війни». Дана проблематика потребує продовження наукових розробок, які можуть бути спрямовані на подальше вивчення американських навчальних видань за рівнями освіти: шкільної та університетської, а також поглибити порівняння сучасних та старих підручників.

Джерела та література

1. Беляева А. О. Завершальний етап «холодної війни» в українських та російських шкільних підручниках з історії // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни»: 20 років потому : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (2-4 листопада 2011 р.). – Запоріжжя : Інтер-М., 2011. – С. 244-247.
2. Елков И. Ученые и педагоги из СНГ, ЕС, США: как школьникам преподают историю Второй Мировой войны / Интернет: <http://world-war.ru/uchenye-i-pedagogi-iz-sngesssha-kak-shkolnikam-prepodayut-istoriyu-vtoroj-mirovoj-voynu/>. – Дата доступа: 12.03.2013.
3. История как оружие международной политики / Интернет: <http://www.rusnation.org/sfk/0605/0605-04.shtml>. – Дата доступа: 12.03.2013.
4. Тішин О. В. Розпад СРСР у сучасних підручниках всесвітньої історії для вищої школи України та Росії: порівняльний аналіз // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни»: 20 років потому : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (2-4 листопада 2011 р.). – Запоріжжя : Інтер-М., 2011. – С. 240-243.
5. Frazee C. A. World History the Easy Way: A.D. 1500 to the Present. – N.Y. : Barron's Educational Series, 1997. – 592 p.
6. Handbook of world history: Concepts and issues / Ed. by J. Dunner. – N.Y. : Philosophical library, 1967. – 1011 p.
7. Herz M. F. How the Cold War is Taught: Six American History Textbooks Examined. – Washington : Ethics and Public Policy Center, 1978. – 82 p.
8. Loewen J. W. Lies My Teacher Told Me: Everything Your American History Textbook Got Wrong / James W. Loewen. – The New Press, 1995. – 464 p.
9. May, Arthur J. Europe since 1939. – N.Y. etc.: Holt, Rinehart & Winston, 1966. – 787 p.
10. Outline of U.S. History / By G. Clack, M. S. Nelly, A. Hamby. – Nova Science, 2005. – 369 p.
11. Robertson D. A dictionary of modern politics: Political terms and references in current use. – Lnd. : Europa publ. lth., 1985. – 341 p.

12. Unstead R. J. A history of the world. – Lnd. : A. & C. Black, 1983. – 559 p.
13. Walker J. S., The origins of the Cold War in United States history textbooks, The Journal of American History. – vol. 81. – no. 4. – 1995. – P. 1652-1661.
14. Wells H. A short history of the world. – Lnd. : Penguin books, 1967. – 364 p.
15. World history: Advantage edition / By Jiu-Hwa Lo Upshur, Janice J. Terry, James P. Holoka, Richard D. Goff, George H. Cassar. – Wadsworth Publishing, 2011. – 1089 p.

Рецензенти: Колісніченко А. І., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Некрасова В. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 24.03.2013 р.

LWOWSKA SZKOŁA BADAŃ NAD EPOKĄ STANISŁAWOWSKĄ W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Analiza osiągnięć dokonanych przez lwowskiego środowiska historycznego w okresie międzywojennym, kierując się głębokim przekonaniem o jego znaczenie. Została założona we Lwowie Towarzystwa Historycznego, który obejmował całe terytorium dawnej Polski i Litwy. Główny nacisk kładziony jest na badania era Stanisława Poniatowskiego, który jest wynikiem zainteresowań naukowych autora.

Słowa kluczowe: lwowskie historyczne środowisko, polska historiografia, Stanisław Poniatowski

Автор здійснив аналіз досягнень львівського історичного середовища в міжвоєнний період, керуючись глибоким переконанням про його виняткове значення. Саме у Львові було засноване Історичне товариство, яке охопило всю територію колишньої Речі Посполитої. Основна увага зосереджена на дослідженнях епохи Станіслава Понятовського, яка є наслідком наукових зацікавлень автора.

Ключові слова: Львівське історичне середовище, польська історіографія, Станіслав Понятовський.

Analysis of the achievements made by Lviv historical environment in the interwar period, guided by a deep conviction of its paramount importance. Historical Society in Lviv was founded, which covered the entire territory of the former Polish-Lithuanian Commonwealth. The main focus is on research era Stanislaw Poniatowski, which is the result of scientific interests of the author.

Keywords: Lviv historical environment, Polish historiography, Stanislaw Poniatowski.

Podjęmując analizę dokonań lwowskiego środowiska historycznego w okresie międzywojennym kierowałem się głębokim przekonaniem o jego wyjątkowym znaczeniu, traktując nawet to twierdzenie jako oczywiste [1]. Dokonałem jednak zdecydowanego zawężenia tematu do epoki stanisławowskiej, co wynikało z konieczności dostosowania się do wymaganej objętości artykułu, a głównie z moich zainteresowań badawczych, skupiających się właśnie na czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Oczywiście można tu było iść śladem wybitnych historiografów i starać się o zarysowanie możliwie szerokiego tła porównawczego, czy sięgnąć nawet do epoki Oświecenia [2]. Dbając o zwięzłość i tematyczną dyscyplinę zdecydowałem się jednak na możliwie zwięzłą charakterystykę lwowskiej szkoły badań nad epoką stanisławowską, stawiając oczywiście podstawowe pytanie: czy takowa szkoła faktycznie istniała w

okresie międzywojennym? [3] Wiąże się z tym kwestia stosunku lwowskiego środowiska historycznego wobec zasadniczego wówczas sporu o określenie przyczyn upadku Rzeczypospolitej [4], toczącego się od lat osiemdziesiątych XIX wieku pomiędzy pesymistyczną szkołą krakowską a optymistyczną szkołą warszawską [5]. Zawężenie chronologicznego zakresu rozważań nad lwowskim środowiskiem jedynie do badaczy epoki stanisławowskiej spowodowało konieczność skupienia uwagi tylko na kręgu badaczy polskich, gdyż jeszcze wówczas historycy ukraińscy, związani ze Lwowem, interesowali się głównie wcześniejszymi epokami, raczej pomijając w swoich dociekaniach epokę stanisławowską [6].

Mówiąc o środowisku historycznym, czy o lwowskiej szkole badań nad epoką stanisławowską w okresie międzywojennych, musimy oczywiście sięgnąć do genezy, czyli do

XIX w., gdy na mapie naukowej pojawił się Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Wówczas nie było tam jeszcze warunków do podejmowania pogłębionych badań, stąd wiele prac miało charakter popularyzatorski. Wynikało to z charakteru tej uczelni, w której początkowo językiem wykładowym był niemiecki, w którym przez pierwsze lata swoje wykłady prowadził Ksawery Liske. Zdecydowana większość historyków lwowskich swoje studia historyczne zaczynała zresztą na uniwersytetach niemieckich lub w Krakowie.

Od samego początku jednak środowisko lwowskich historyków zaznaczyło swoją odrębność na mapie naukowej Polski, szczególnie wyraźnie odcinając się od pesymistycznej wizji szkoły krakowskiej, co jest o tyle dziwne, że do Lwowa w 1880 roku przybył ksiądz Walerian Kalinka [7]. O tej odmienności spojrzenia na dzieje ojczyzny zdecydowała postawa pierwszych wielkich historyków lwowskich, zaczynając od Ksawerego Liske, który podejmował polemiki z przedstawicielami szkoły krakowskiej (Józefem Szujkim, Michałem Bobrzyńskim, Walerianem Kalinką), kwestionując możliwość formułowania generalnych sądów, czy odrzucając zasadność kwestionowania sensu dążeń niepodległościowych, chociażby w formie pracy organicznej. Odrzucał też pojawiające się próby negocjowania polskich rozwiązań ustrojowych z XVI i XVII wieku, które jakoby miały w bezpośredni sposób wpływać na sytuację u schyłku Rzeczypospolitej. Dostrzegał też – całkowicie pominięty przez Bobrzyńskiego – ogrom postępu cywilizacyjnego i gospodarczego, jaki dokonał się w czasach stanisławowskich. Dążąc do umocnienia roli środowiska lwowskiego i umożliwienia szerszej wymiany poglądów i propagowania wiedzy historycznej doprowadził on do założenia w 1886 roku Towarzystwa Historycznego, które swoim zasięgiem objęło całość ziem dawnej Rzeczypospolitej, a następnie w 1887 roku «Kwartalnika Historycznego» [8]. Wzmocniło to niewątpliwie rolę lwowskiego środowiska historycznego.

Na rozwój i charakter badań nad wiekiem XVIII i nad epoką stanisławowską zasadniczy wpływ wywarł jednak Henryk Schmitt [9]. Był on nie tylko najwybitniejszym lwowskim historykiem, wywodzącym się z republikańskiej

szkoły lelewelowskiej [10]. Był on też konsekwentnym przeciwnikiem też pesymistycznej szkoły krakowskiej, jako zbieżnych z propagandowymi ujęciami historyków niemieckich i rosyjskich (Heinrich Treitschke, Siegfried Hüppe, Aleksander Hielferding, Fedor Umaniec) według których Polska upadła na skutek wewnętrznego rozpadu, zacofania, czy braku instynktu państwowego [11]. Jednocześnie ten uczony był dla liczego grona swoich uczniów wzorem patriotyzmu, pracowitości, rzetelności i wytrwałości. Odwołując się do Joachima Lelewela, przyczyn upadku Rzeczypospolitej dopatrywał się w przejęciu władzy przez arystokrację i w odejściu od zasad wolności i równości, wyrażanych w systemie gminowładztwa. Był też chyba pierwszym historykiem, który nie dążył do rozpoczynania badań od najdawniejszych dziejów Polski, a starał się o przedstawienia ostatniego okresu jej niepodległego bytu, czym tak zdecydowanie różnił się od Karola Szajnochy. W odróżnieniu od współczesnych mu badaczy zmierzał do ukazywania zjawisk w skali makro, unikając zajmowania się przedstawianiem pojedynczych postaci, przez co starał się ukazywać dzieje całego narodu i państwa, a nie jego władców. Jednocześnie w swoim programie badawczym dążył do wykazania pozytywów w dziejach ojczyzny, by w ten sposób budzić ducha narodowego. Z tego też względu swoją uwagę skupił właśnie na końcowym okresie istnienia Rzeczypospolitej, chociaż pierwsze prace poświęcone były jeszcze przełomowi XVI i XVII wieku. Przy całym dydaktyzmie tego programu badawczego był jednocześnie historykiem dążącym do weryfikowania i opierania swoich wywodów na bogatej bazie źródłowej i znajomości literatury historycznej. Nie poddawał się też ogólnym trendom interpretowania przeszłości i dlatego potrafił zająć krytyczne stanowisko wobec reform Sejmu Czteroletniego, uznając za niesłuszne odejście od dawnych zasad na rzecz bezkrytycznego przyjmowania wzorów obcych. Jednocześnie podkreślał sukcesy w walce z zacofaniem, a zwłaszcza skalę poświęcenia, jakie społeczeństwo gotowe było ponieść dla utrzymania niepodległości. Nic też dziwnego, że był skutecznie zwalczany przez Józefa Szujskiego i Waleriana Kalinkę, gloryfikującego

postać ostatniego władcy. Był natomiast bardzo lubiany przez studentów, którzy przejmowali jego ideały i kontynuowali badania nad historią epoki stanisławowskiej [12].

W jakimś stopniu podobna była droga kariery naukowej Ludwika Kubali, powstańca z 1863 roku, zwalczanego przez środowisko krakowskich stańczyków. Tylko swoje początkowe badania poświęcił okresowi stanisławowskiemu, wskazując tu potrzebę przedstawienia roli mieszczaństwa w Rzeczypospolitej, czy szerzej rozwoju gospodarczego ziem polskich. Oznaczało to nawiązanie do zainteresowań szkoły warszawskiej, a zwłaszcza późniejszych prac Tadeusza Korzona [13]. Ostatecznie jednak zajął się problemami z zakresu historii prawa, zawsze jednak pozostając w opozycji do krytycznych ocen – również wobec złotej wolności szlacheckiej – ferowanych przez szkołę krakowską. Wprowadził też do metodyki badań naukowych dążenie do możliwie pełnego gromadzenia materiałów źródłowych i poddawanie ich krytycznej ocenie.

Odmierna była droga naukowa Bronisława Dembińskiego, który bez niepodległościowych (spiskowych i powstańczych) obciążeń zmierzał drogą rozwoju naukowego i przez 24 lata kierował we Lwowie badaniami nad historią powszechną XVIII wieku [14]. W kręgu jego zainteresowań badawczych znalazła się głównie polityka Katarzyny II, jako współdecydującej o przemianach politycznych w Europie. Jednocześnie starał się o ukazanie miejsca Polski stanisławowskiej w tych złożonych układach międzynarodowych. Jego wpływ na pokolenie przyszłych badaczy był ogromny. Zapoczątkował on bowiem dzieło wydawania źródeł do historii powszechnej i Polski w XVIII wieku [15]. Ten dorobek źródłoznawczy zaowocował wydaniem szczególnie ważnej monografii *Polska na przełomie* [16]. Książka ta stanowiła wyjątkowo bogato udokumentowaną analizę polityki – tajnej i jawnej – mocarstw zaborczych wobec Polski w czasie obrad Sejmu Czteroletniego. Zasadniczą jej tezą było uznanie polityki Prus, jako obliczonej na izolację Polski i uzyskanie jej kosztem nowych nabytków terytorialnych. W swoich poszukiwaniach źródłowych Dembiński odszedł od ideowych i metodologicznych założeń Henryka Schmitta.

Pogłębiając dążność do maksymalnie krytycznego i szerokiego wykorzystania źródeł zrezygnował jednak z badania zjawisk szerszych – społecznych i narodowych – całą uwagę koncentrując na działaniach jednostek, jako decydujących o ostatecznym kierunku przemian politycznych. Nowością było podejmowanie analizy poczynań dyplomatów i agentów niższej rangi, których działalności przypisywał dużą rangę. Jednocześnie swoje hipotezy i wnioski starał się odpowiednio dokumentować zarówno w samej pracy, jak i w publikowanych równoległe wydawnictwach źródłowych. Uznawał wagę badań szczegółowych, które nie mogą być podporządkowane ogólnym założeniom, kierując się tu założeniami pozytywistycznej metodologii niemieckiej. Dzięki tej niechęci do uprawianej w innych ośrodkach historiozofii zdołał jednak stworzyć prace, które pod względem faktograficznym pozostają aktualne do dzisiaj. Było to zresztą charakterystyczne dla całej lwowskiej szkoły badań nad epoką stanisławowską na przełomie wieków [17].

Antagonistą naukowym Bronisława Dembińskiego, przynajmniej w ocenie postawy Prus, był Szymon Askenazy [18]. Swoją karierę naukową rozpoczął w Warszawie pod kierunkiem Tadeusza Korzona i właśnie stamtąd przeniósł na grunt lwowski ideały szkoły warszawskiej, które połączył z doświadczeniami wyniesionymi z uniwersytetu w Getyndze, gdzie uzyskał doktorat. Od początku wykazywał ogromną aktywność naukową, która przyniosła mu już w 1897 roku habilitację we Lwowie. Wkrótce też wydał fundamentalną dla jego dorobku monografię *Przymierze polsko – pruskie* oraz zbiór studiów *Dwa stulecia. XVIII i XIX* [19]. Jego optymistyczna ocena szans polityki zagranicznej Sejmu Czteroletniego w oparciu o przymierze z Prusami spotkała się z ostrą krytyką Bronisława Dembińskiego. Warto tu jednak zauważyć, że pomimo dzielących ich różnic w poglądach na szanse polityki zagranicznej Sejmu Czteroletniego uprawiali historię w dość podobny sposób. Obydwu interesowały głównie zabiegi i rozgrywki dyplomatyczne, a na wydarzenia historyczne patrzyli przez pryzmat działań jednostek, których poczynania rzutowały na losy całego narodu. Pomimo problemów z uzyskaniem

uniwersyteckiej katedry, czy sporów naukowych, Askenazy wykazywał stale ogromną aktywność wydawniczą. Pomocna tu była jego ogromna łatwość pisania, która powodowała, że opartą na bogatym materiale źródłowym książkę o księciu Józefie Poniatowskim napisał w ciągu zaledwie trzech tygodni, dając przy tym popis stylistycznych umiejętności [20]. Książka ta była jednak już zapowiedzią skierowania zainteresowań Askenazego ku historii XIX wieku. Wydał jednak jeszcze *Akta powstania Kościuszki*, czym łączył się z lwowską tradycją wydawania źródeł [21]. Jednak w 1914 roku opuścił Lwów na zawsze, przenosząc się po wojnie do Warszawy, chociaż nie dostał tam zatrudnienia na uniwersytecie. Ważną cechą lwowskiego okresu w życiu Szymona Askenazego było jego stałe zaangażowanie polityczne. Wynikało to z silnego, stale podkreślanego związku z Polską, jak też ogólnych poglądów na rolę historyka, który prócz umiejętnego prowadzenia badań źródłowych miał też wykazywać talent pisarski i być dobrym obywatelem i patriotą, jak też wykazywać w swoich pracach bezstronność sędziego [22]. Dla Askenazego celem badań, a zwłaszcza prac naukowych miała być edukacji historyczna, czemu służył zarówno przystępny i obrazowy język wykładu, jak też ograniczanie ilości przypisów i odsyłaczy. Pisząc w czasach odradzającego się ruchu niepodległościowego tym ostrzej występował przeciw koncepcjom szkoły krakowskiej, podkreślając ogólne – a nie tylko polskie – rozprzężenie w osiemnastowiecznej Europie. Dlatego źródeł rozbiorów doszukiwał się nie w narodowych przywarach i błędnych rozwiązaniach ustrojowych a tylko w polityce europejskiej.

Szymon Askenazy wywarł ogromny wpływ na myślenie historyczne nurtu niepodległościowego u progu XX wieku, a także na późniejszych badaczy. Imponująca wręcz jest lista jego uczniów, wśród których znaleźli się tak wybitni badacze XVIII wieku i epoki stanisławowskiej, jak: Władysław Konopczyński, Adam Mieczysław Skałkowski, Kazimierz Rudnicki, Maciej Loret, Natalia Gąsiorowska, Włodzimierz Dzwonkowski, Emil Kipa [23].

W jakimś stopniu ten wpływ Askenazego widać w kierunku badań jego następcy – Adama

Mieczysława Skałkowskiego, podejmującego czasem zagadnienia ze schyłku epoki stanisławowskiej [24]. Niestety – podobnie do Askenazego – główne zainteresowania skierował do historii XIX wieku, a głównie epoce napoleońskiej, a prócz tego podejmował tematy z historii powszechnej, zaczynając od starożytności po nieomal współczesność i dlatego trudno go uwzględnić w tym artykule. Różnił się też zdecydowanie od swoich lwowskich mistrzów stosunkiem do szkoły krakowskiej, do której się chętnie odwoływał i podobnie doceniał zasługi Stanisława Augusta, jak też występował przeciw zbyt niemu podkreślanemu dokonaniom rodzimych bohaterów [25]. Również Adam Szelągowski, który przejął katedrę po Szymonie Askenazym, nie związał się poważniej swoimi badaniami z omawianą tu epoką stanisławowską [26]. Przy tym swoimi decyzjami personalnymi utrudnił awans naukowy Czesława Nankego, który zmuszony został do zmiany zainteresowań badawczych i odszedł od problematyki stanisławowskiej.

Obok tego grona badaczy dziejów politycznych specjalne miejsca wśród znawców epoki stanisławowskiej zajmował Franciszek Bujak [27]. Trudno zresztą powiedzieć by był on znawcą epoki stanisławowskiej ponieważ swoimi zainteresowaniami obejmował właściwie cały okres historii Polski, rozpatrywanej jednak głównie przez pryzmat szeroko rozumianych dziejów gospodarczych, demograficznych i społecznych. Stworzył we Lwowie ośrodek badawczy, konkurujący z dokonaniem zespołu skupionego wokół Jana Rutkowskiego. Wpłynął też na metody i kierunki badań w następnej już epoce rozwoju nauk historycznych po 1945 roku.

Ostatnim właściwie badaczem epoki stanisławowskiej we Lwowie w latach międzywojennych był Czesław Nanke [28], uczeń Bronisława Dembińskiego i Władysława Abrahama. Początkowo interesował się dziejami politycznymi Rzeczypospolitej, skupiając się jednak na jej stosunkach wewnętrznych. Później jednak, pod wpływem Władysława Abrahama podjął badania źródłowe nad dziejami kościoła. Rozpoczęły się one od wyjazdu do Watykanu (w czasie tej ekspedycji jego kolegą był Maciej Loret) w latach 1910-1912. Również w

późniejszych latach uczestniczył w źródłoznawczych wyjazdach do archiwów kościelnych Watykanu i hiszpańskiego Toledo, gdzie poszukiwał jednak źródeł do okresów wcześniejszych niż stanisławowski. Pomimo szybkiego ukończenia rozprawy habilitacyjnej nie mógł dokończyć przewodu (do 1925 roku) wobec trudności, stwarzanych przez Adama Szelągowskiego. W rezultacie nie skupił się na dziejach epoki stanisławowskiej, podejmując zadanie opracowywania podręczników i wyborów źródeł historycznych dla szkół średnich. Pozostawał jednak stale pracownikiem Uniwersytetu Jana Kazimierza, prowadząc też na nim tajne zajęcia w czasie wojny (1941-1944). Czesław Nanke jednak na zawsze pozostanie cenionym znawcą czasów stanisławowskich, a jego praca o trudnościach w przyjmowaniu przez prowincję szlachecką Konstytucji 3 Maja jest stale cytowana [29].

W tym miejscu nie sposób nie zauważyć, że nawet w tamtych czasach, z pozoru tak spokojnych, pełnych taktu i umiaru dochodziło do zjawisk nagannych. Oczywiście, że w środowisku naukowym, zwłaszcza w trakcie debat i polemik obowiązywała pełna kurtuazja wypowiedzi. Jednocześnie jednak pod tą uprzejmością kryły się silne emocje, które utrudniały rozwój kadry naukowej, czy wręcz ją wstrzymywały na całe lata i zmuszały nawet do zaniechania badań (w przypadku Czesława Nankego) [30].

Kończąc ten przegląd najważniejszych znawców epoki stanisławowskiej ze szkoły

lwowskiej należy skonstatować fakt praktycznego zaprzestania szerszych badań po 1918 roku. Okazało się, że dynamiczny rozwój tego kierunku badań i dyskusji nad epoką stanisławowską, a nawet może pojawiania się odrębnych szkół badawczych (Dembińskiego i Askenazego), został przerwany z chwilą odzyskania niepodległości. Wielcy antagoniści i ich uczniowie opuścili Lwów, przenosząc się do tworzących się dopiero ośrodków naukowych II Rzeczypospolitej (uniwersytety i Wolnej Wszechnicy). Oznaczało to rozproszenie badaczy i przerwanie dotychczasowych więzów, chociaż jednocześnie prowadziło to do upowszechnienia lwowskiej tradycji w tych nowych ośrodkach. Opuszczone katedry nauk historycznych przejęła nowa generacja uczonych, wśród których zabrakło kontynuatorów badań nad wiekiem XVIII i epoką stanisławowską [31]. Jednocześnie we Lwowie podjęte zostały nowe kierunki badań historycznych, chociaż formalnie związane z epoką nowożytną i czasami stanisławowskimi. Wiodąca stała się historia Kościoła [32], dzieje Europy Wschodniej [33], rozwój miast [34], historia kultury [35], dzieje pedagogiki [36], czy wreszcie historia prawa polskiego i powszechnego [37]. Czasy stanisławowskie zaś pozostały jedynie tematem wykładów. Nie można więc w żadnym razie mówić o istnieniu w okresie międzywojennym lwowskiej szkoły badań nad epoką stanisławowską, tym bardziej w skali zbliżonej do stanu z początków XX wieku.

Bibliografia

1. «Blisko jedna trzecia wybitnych badaczy stanowiących elitę polskiego środowiska historycznego w latach 1870 – 1938, związana była ze Lwowem», J. Maternicki, *Program badawczy «Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.»*, [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. I pod red. J. Maternickiego, Rzeszów 2004, s. 17.
2. A. F. Grabski, *Myśl historyczna polskiego oświecenia*, Warszawa 1976; idem, *Orientacje polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1972; idem, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000.
3. Nie jest to pytanie nowe, ponieważ stawiał je już Jerzy Maternicki, wskazując na rzeczywiste powstanie takich szkół w Krakowie i Warszawie w okresie lat 1860-1880, skupiających się wokół Michała Bobrzyńskiego, Józefa Szujskiego i Waleriana Kalinki z jednej i wokół Tadeusza Korzona i Władysława Smoleńskiego z drugiej strony. Wobec toczących się między nimi polemik rzadziej wypowiadali się historycy lwowscy, chociaż już w 1879 roku Ksawery Liske krytykował historiozoficzną koncepcję Bobrzyńskiego. Z kolei jednak Oswald Balzer podzielił stanowisko Bobrzyńskiego w ocenie Konstytucji 3 Maja. W sumie więc trudno mówić o jednolitej lwowskiej szkole historycznej nawet w XIX wieku, a jedynie o lwowskim środowisku historycznym, J. Maternicki, *Polskie szkoły historyczne we Lwowie w XIX w.*, [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. III pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka, Rzeszów 2005, s. 31-39, 44. Por. Є. Г. Сінкевич, *Краківська історична школа в польській історіографії*, Вид 2, ЧДУ ім. П. Могили, Миколаїв 2010, s. 30-31; K. Śreniowska, *W sprawie*

- kryteriów podziału szkół historycznych doby pozytywizmu na ziemiach polskich, «Historyka. Studia Metodologiczne» 1977, t. VII, s. 95.
4. Por.: A. F. Grabski, M. H. Serajski, *Historiografia polska w latach 1863 – 1899*, [w:] *Historia nauki polskiej*, pod red. B. Suchodolskiego, t. IV, cz. III, red. Z. Skubała-Tokarska, Wrocław 1987, s. 578-613; A. F. Grabski, *Warszawska szkoła historyczna. Problemy i kontrowersje*, [w:] idem, *Orientacje polskiej myśli historycznej*; idem, *Warszawska szkoła historyczna. Próba charakterystyki*, [w:] *Polska myśl filozoficzna i społeczna*, t. II, red. B. Skarga, Warszawa 1975, s. 456-534; K. Grzybowski, *Szkoła historyczna krakowska*, [w:] ibidem, t. II, s. 535-592; H. Słoczyński, *Z dziejów czarnej legendy krakowskiej historiografii konserwatywnej*, «Kwartalnik Historyczny» 1995, nr 3-4, s. 209-244; **Spór o historyczną szkołę krakowską**, red. C. Bobińska, J. Wyrozumski, Kraków 1972.
 5. Charakter tych sporów doskonale oddaje recenzja fundamentalnej pracy Waleriana Kalinki, pióra Tadeusza Korzona, *Początki Sejmu Wielkiego*, «Ateneum» 1881, t. VI, t. I, z. 2, s. 351.
 6. Spośród nowożytników ukraińskich, kończących jednak swoje badania na XVII wieku, wymienić tu należy chociażby Oleksandra Barwińskiego i jego ucznia Mychajło Hruszewskiego, I. Czarnowół, *Oleksandr Barwiński w kontekście rozwoju nauki historycznej w Galicji*, [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. II pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka, Rzeszów 2004, s. 257-271; W. Pedycz, *Lwowska szkoła historyczna Michajła Hruszewskiego (źródła i historiografia)*, [w:] ibidem, s. 240-256.
 7. J. Mrówczyński, *Walerian Kalinka. Życie i działalność*, Poznań 1973; W. Smoleński, *Stanowisko Waleriana Kalinki w historiografii polskiej*, Warszawa 1887.
 8. W tych działaniach organizacyjnych wspierany był przez Oswalda Balzera i Ludwika Finkla, V. Julkowska, *Ksawery Liske (1838 – 1891)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka, Rzeszów 2007, s. 183-200.
 9. S. Kieniewicz, *Schmitt Henryk Leonard*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* [dalej: PSB], t. XXXV, s. 559-563.
 10. W. Górczyński, *Podręcznikowe zarysy dziejów Polski Henryka Schmitta*, [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. II, s. 70-81; M. H. Serajski, *Joachim Lelewel i jego szkoła*, [w:] *Polska myśl filozoficzna i społeczna. Tom pierwszy 1831 – 1863*, red. A. Walicki, Warszawa 1973, s. 73 i n.; idem, *Naród i państwo w polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1977, s. 133-138. Podstawowe dla czasów stanisławowskich dzieło to, H. Schmitt, *Dzieje Polski XVIII i XIX wieku osnowane przeważnie na nie wydanych dotąd źródłach*, t. I-III, Kraków 1866-1867; idem, *Dzieje panowania Stanisława Augusta*, t. I-III, Lwów 1868-1880.
 11. Tezom tym przeciwstawiał wyniki swoich badań Tadeusz Korzon, które jednak nie zawsze zyskiwały uznanie części historyków lwowskich, wywodzących się z Krakowa i uniwersytetów niemieckich, A. Wierzbicki, *Oswald Balzer (1858 – 1933)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej...*, s. 259-262.
 12. W. Górczyński, *Henryk Schmitt (1817-1883)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej...*, s. 84-85, 88-100; idem, *Prace monograficzne Henryka Schmitta*, [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. IV pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka, Lwów-Rzeszów 2006, s. 122-145. Dla myśli historiozoficznej Schmitta, pomijając wspomniane już *Dzieje Polski XVIII i XIX wieku* i *Dzieje panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, szczególne znaczenie ma praca *Narodowość polska, jej podstawy, rozwój dziejowy, przeobrażenia i zboczenia oraz stosunek do chwili obecnej*, Lwów 1862.
 13. L. Kubala, *Handel i przemysł za czasów Stanisława Augusta*, s. 162-163. Por.: Z. Romek, *Ludwik Kubala (1838-1918)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej...*, s. 161-180.
 14. Bronisław Dembiński pochodził z Pomorza i do Lwowa przybył dopiero w 1892 roku, przejmując po zmarłym Ksawerym Lisce katedrę historii powszechnej. W 1916 przeniósł się do Warszawy, a w 1923 roku do Poznania, M. Serwański, *Bronisław Dembiński 1858-1939*, [w:] *Wybitni historycy wielkopolscy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1989, s. 171-181.
 15. Wydał memoriał Scypiona Piattolego, korespondencję króla Stanisława Augusta z księciem Józefem, a zwłaszcza *Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski*, t. I (*Polityka Rosji i Prus wobec Polski od początków Sejmu Czteroletniego do ogłoszenia Konstytucji Trzeciego Maja 1788-1791*), wyd. B. Dembiński, Lwów 1902.
 16. B. Dembiński, *Polska na przełomie*, Warszawa-Lwów-Poznań 1913.
 17. T. Pawelec, *Bronisław Dembiński (1858-1939)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej...*, s. 278-283.
 18. H. Barycz, *Szymon Askenazy wśród przeciwności i niepowodzeń życiowych i naukowych*, [w:] idem, *Na przełomie dwóch stuleci. Z dziejów polskiej humanistyki w dobie Młodej Polski*, Wrocław 1977, s. 237-318; E. Guściora-Szeloch, *Żydz i ich rola w dziejach Polski w pracach Szymona Askenazego*, [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. I, s. 253-263; B. Pawłowski, *Szymon Askenazy ur. 28 XII 1866 – zm. 22 VI 1935*, «Kwartalnik Historyczny» 1935, R. XLIX, s. 540-559; J. Willaume, *Szymon Askenazy, historyk dwu stuleci*, [w:] *Księga Pamiątkowa dziesięciolecia Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie 1944-1954*, Lublin 1955, s. 229-250; A. Zahorski, *Szymon Askenazy (1865-1935)*, [w:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, Warszawa 1986, s. 181-197.
 19. S. Askenazy, *Przymierze polsko – pruskie*, Lwów 1900; idem, *Dwa stulecia. XVIII i XIX. Badania i przyczynki*, t. I-II, Warszawa-Kraków 1901).
 20. J. Maternicki, *Szymon Askenazy (1865-1935)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej...*, s. 327.

21. *Akta powstania Kościuszki*, wyd. S. Askenazy i W. Dzwonkowski, Warszawa 1918.
22. J. Maternicki, *Szymon Askenazy...*, s. 330-331.
23. J. Maternicki, *Szymon Askenazy...*, s. 335-337.
24. A. M. Skalkowski, *Antoni Trębicki i jego pamiętnik o insurekcji R. 1794*, Lwów-Poznań 1931; idem, *Hr. Skórzewska a dwór Fryderyka II*, Poznań 1934.
25. Krytykował za apoteozę Napoleona nawet swojego mistrza Szymona Askenazego, D. Łukasiewicz, *Skalkowski Adam Mieczysław*, [w:] *PSB*, t. XXXVII, s. 649-653.
26. J. Maternicki, *Adam Szelągowski (1873-1961)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej...*, s. 359-376; idem, *Szelągowski Adam*, [w:] *PSB*, t. XLVII, s. 616-619. Był jednak autorem wielu prac z zakresu historii powszechnej, chociaż omawianego tego okresu dotyczyła tylko jednak, A. Szelągowski, *Rewolucja francuska 1789-1793*, Lwów 1934.
27. Z. Budzyński, *Franciszek Bujak (1875-1953)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej...*, s. 421-440.
28. H. Barycz, «Fragmety pamiętnikarskie» Czesława Nankego, «Roczniki Biblioteki PAN w Krakowie», R. XXVII, 1982, s. 223-250; J. Pisulińska, *Czesław Nanke (1883-1950)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej...*, s. 525-536.
29. Cz. Nanke, *Szlachta wołyńska wobec Konstytucji Trzeciego Maja*, Lwów 1907, ss. 93.
30. Długotrwały spór o ocenę możliwości sojuszu z Prusami w czasach Sejmu Czteroletniego, zakończył się przekreśleniem przez Bronisława Dembińskiego szans Szymona Askenazego na przejście katedry historii Polski po Tadeuszu Wojciechowskim, T. Pawelec, *op. cit.*, s. 278.
31. Prócz Adama Szelągowskiego byli to: Ludwik Kolankowski, Teofil Modelski, Konstanty Chyliński, Kazimierz Hartley, Karol Małczyński, J. Draus, *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918-1946. Portret kresowej uczelni*, Kraków 2007, s. 33-34.
32. Tu wielka rola Władysława Abrahama, Macieja Loreta i Kazimierza Rudnickiego, J. Pisulińska, *Władysław Abraham (1860-1941)*, [w:] [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej...*, s. 309-320; M. Loret, *Życie polskie w Rzymie w XVIII w.*, Rzym [1930]; K. Rudnicki, *Biskup Kajetan Sołtyk 1715-1788*, Kraków – Warszawa 1906.
33. K. Lepszy, *Kazimierz Tyszkowski (1894-1940)*, «Kwartalnik Historyczny», R. LIII, 1939-1945, s. 611-619.
34. J. Ptaśnik, *Miasta w Polsce*, Lwów 1922; idem, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Kraków 1934.
35. E. Kipa, *Ks. Hugo Kollątaj*, Lwów 1912; T. Mańkowski, *O poglądach na sztukę w czasach Stanisława Augusta*, Lwów 1929; J. Ptaśnik, *Kultura wieków średnich w Polsce*, Warszawa 1925.
36. Tu pracował Bogdan Suchodolski i swoją karierę naukową (do habilitacji) zaczynał Łukasz Kurdybacha, J. Draus, *op. cit.*, s. 34, 106.
37. We Lwowie powstała wówczas, na bazie dorobku Stanisława Kutrzeby i Oswalda Balzera, szkoła prawa polskiego Ludwika Erlicha i jego wychowanków: Stanisława Huberta, Kazimierza Grzybowskiego, z której wyszedł też Jan Adamus, por.: S. Hubert, *Rozbiory i odrodzenie Rzeczypospolitej. Zagadnienie prawa międzynarodowego*, Lwów 1937. S. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. I, Lwów 1925; S. Kutrzeba, *Unia Polski z Litwą*, Lwów 1911.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ РОСІЇ (1905-1918 рр.) В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проаналізовано ставлення Конституційно-демократичної партії до українського питання упродовж 1905-1918 рр. у сучасній російській історіографії. Сучасна російська історична наука відводить вагоме місце у своїх дослідженнях Конституційно-демократичній партії. Окремі аспекти позиції кадетів з українського питання висвітлювалися через призму вивчення історії Партії народної свободи, політичної ситуації в Росії, становища буржуазії, функціонування Державної думи Росії, історії російських революцій і Першої світової війни, діяльності Тимчасового та українських урядів.

Ключові слова: українське питання, Конституційно-демократична партія, культурно-національна автономія.

Проанализировано отношение Конституционно-демократической партии к украинскому вопросу в течение 1905-1918 гг. в современной российской историографии. Современная российская историческая наука отводит важное место в своих исследованиях Конституционно-демократической партии. Отдельные аспекты позиции кадетов с украинского вопроса освещались через призму изучения истории Партии народной свободы, политической ситуации в России, положения буржуазии, функционирования Государственной думы России, истории российских революций и Первой мировой войны, деятельности Временного и украинского правительств.

Ключевые слова: украинский вопрос, Конституционно-демократическая партия, культурно-национальная автономия.

Analyzed the attitude of the Constitutional Democratic Party to the Ukrainian question during 1905-1918 in modern historiography. Beginning of 90's of the twentieth century opened a new stage in the study of Ukrainian question in the Constitutional Democratic parties of Russia during 1905-1918. Modern Russian historical science assigns an important place in their studies of the Constitutional Democratic Party. You can even talk about apologetics liberalism by Russian historians.

Decades routine, dogmatically-biased approach to Russian cadets as enemies, counterrevolutionaries natural phenomenon spawned the scientific interest to the Party of People's Freedom, which in the Russian Federation is also due to the activities of political parties that consider themselves as a successors to the tradition liberalism, and as a successors of the Constitutional Democrats.

The impetus for the intensification of the study the history of Russian cadets was expanding sources, the research activities, publications such materials of the congresses and of the conferences, and the party's Central Committee protocols.

Important to study issues the Ukrainian question in the activity of the Constitutional Democratic Party of Russian are the work of the famous historian V. Shelohayeva and I. Mihutinoyi.

The unquestioned authority of study the liberalism among Russian historians at present still V. Shelohayev. V. Shelohayev appreciates the experience of Cadets in the deciding the national question, because he believes that liberal version of the national question was the best, because it created the conditions for maintaining the unity of multi-ethnic Russian state, which historically has been designed to compromise and understanding between different nationalities, represented a real chance to avoid a violent resolution of the national question, and hence the collapse of the Russian Empire.

I. Mihutina traced the position of Russian cadets in the Ukrainian question until February 1917. Scientist identifies the causes and factors, the nature and form of the Ukrainian question in the Constitutional Democratic Party. But, very modestly evaluates the opportunities of the Ukrainian national movement.

At the end of XX – XXI centuries the number of studies on the establishment of scientific biographies of leading figures of the Constitutional Democratic Party of Russia, who were

engaged in national issues in general and Ukrainian particular (P. Miliukov, P. Struve, F. Rodichyev, F. Kokoshkin, I. Luchytsky, V. Vernadsky) was increased.

Some aspects of cadet positions on the Ukrainian question investigated through the prism of studying the history of the Party of People's Freedom, the political situation in Russia, the position of the bourgeoisie, the functioning of the State Duma of Russia, the history of the Russian revolution and World War I, the activity of Interim and Ukrainian governments.

Keywords: *Ukrainian question, the Constitutional Democratic Party, cultural-national autonomy.*

Здобуття Україною незалежності та побудова власної концепції самостійної зовнішньої політики активізували тематику значення українського фактора в геополітиці, ретроспективного відображення ролі України на міжнародній арені, сприйняття українського питання суспільствами сусідніх держав, які розглядаються як стратегічні партнери. Вагомим аспектом у контексті цих проблем є вивчення політики російських партій в українському питанні. Партійні концепції пропонували широкий спектр варіантів вирішення національної проблеми українців. Але важливе місце серед цих проектів займала позиція Конституційно-демократичної партії Росії. Особливої актуальності набуває ця проблема у зв'язку з тісними контактами кадетів з українськими ліберальними партіями, значною численністю партії в Україні, участю кадетів в уряді П. Скоропадського.

Історичний досвід урегулювання національних конфліктів, узгодження інтересів різних національних груп, партійна практика національної політики сприятимуть пошуку оптимальних підходів до вирішення національних проблем у сучасних умовах.

Висвітлення позиції Партії народної свободи з українського питання в російській історіографії здійснюється вітчизняними дослідниками, що вивчають діяльність кадетів в Україні, історію українських ліберальних партій (С. Іваницька, С. Донченко), а російськими – в контексті національної політики лібералізму [2; 12; 16].

Мета статті – проаналізувати вивчення в сучасній російській історіографії українського питання в діяльності Конституційно-демократичної партії Росії (1905-1918 рр.)

Початок 90-х років ХХ ст. відкрив новий етап у вивченні українського питання в діяльності Конституційно-демократичної партії Росії упродовж 1905-1918 рр. Сучасна російська історіографія відводить вагоме місце у своїх дослідженнях Конституційно-

демократичній партії. Можна навіть говорити про апологетику лібералізму з боку російських істориків. Кадетська модель суспільної трансформації Росії розглядається як утрачений варіант оновлення держави, що був найбільш прийнятним та оптимальним для неї. Десятиліття шаблонних, догматично-тенденційних підходів до російських кадетів як ворогів народу, контрреволюціонерів породили явище природного наукового інтересу до Партії народної свободи, яке в Російській Федерації зумовлене ще й діяльністю політичних сил, що вважають себе продовжувачами традицій лібералізму, наступниками конституційних демократів.

Російськими істориками й філософами О. Гнатюком, О. Гоголевським, В. Лентовичем, І. Осиповим була здійснена спроба осмислення історії лібералізму, зародження та еволюції його основних засад, періодизації, висвітлення проблеми складання національних вимог у програмних документах земського руху й про-кадетських організаціях [10; 11; 21; 27].

Колективна монографія російських істориків «Национальный вопрос в Государственных Думах России: Опыт законотворчества», присвячена досвіду вирішення національного питання Державними думами Росії, хоч і розглядає позиції парламентських фракцій щодо національної проблеми в Росії протягом функціонування дум чотирьох скликань, але українське питання в діяльності кадетської групи й парламенту в цілому подається досить загально, оглядово, більше уваги приділяється іншим проблемам поліетнічної імперії – польській, єврейській, мусульманській [14].

Російські дослідники Д. Бондаренко й Н. Крестовська вказують на замовчування «українського фактора» у революції 1917 р., вважають його причиною відставки кадетів [4, с. 86]. Вони кидають виклик радянській і російській історіографії, для яких домінантною стала думка, що заперечує

причинно-наслідковий зв'язок між липневим договором, підписаним делегаціями Тимчасового уряду й Ради, і кризою в Петрограді. Однак для їх досліджень притаманне дещо упереджене ставлення до досягнень Української революції, зокрема вони вважають Центральну Раду (ЦР) тільки місцевим органом, а не загальноукраїнським.

Незаперечним авторитетом вивчення лібералізму серед російських істориків на сучасному етапі залишається В. Шелохаєв. Він уперше ввів у науковий обіг значний масив архівних документів, які висвітлюють ставлення Конституційно-демократичної партії до українського руху. Статті В. Шелохаєва про становище російських лібералів під час Першої світової війни містять не тільки характеристику організаційної структури партії кадетів, але й розкривають ставлення конституційних демократів до війни в цілому, зокрема до територіальних придбань Росії (Галичини, Польщі) [34; 36]. Дослідження В. Шелохаєва про розробку кадетами національного питання в роки Першої світової війни стало продовженням вивчення ним ліберальної концепції національного питання в Росії 1905-1914 рр. [35]. Важливість його розвідки в тому, що він визначив фактори, які впливали на формування позицій кадетів з національних проблем, проаналізував партійну й думську діяльність кадетів щодо польського, єврейського, литовського, вірменського та українського питань. Причиною ігнорування ними українських вимог науковець називає події в Галичині й позицію уряду і націоналістів щодо західних українців [35, с. 357]. В. Шелохаєв позитивно оцінює досвід кадетів у сфері вирішення національного питання, оскільки вважає, що *«ліберальний варіант національного питання був найбільш оптимальним, тому що створював умови для збереження єдності поліетнічної Російської держави, яка історично склалася, «був розрахований на компроміс і взаєморозуміння між різними національностями, представляв реальний шанс уникнути насильного вирішення національного питання, а отже, і розпаду Російської імперії»* [35, с. 365]. Пропозиції, які висловлювали російські ліберали про національно-культурну автономію з наданням усіх громадянських і політичних прав незалежно від національності й конфесії, він вважає *«найбільш розумним, здоровим і*

раціональним підходом до вирішення національного питання» [31, с. 83].

Історик В. Кувшинов, відмовившись від класових шаблонів, із нових методологічних позицій вивчає історію партії. Учений у своїх сучасних дослідженнях приділяє значну увагу еволюції національного питання в діяльності кадетів, ставленню до українського питання, німецькій орієнтації Мілюкова, співробітництву кадетів України з німцями [18-19].

Особливий інтерес для вивчення позиції російських кадетів з українського питання становить фундаментальне дослідження *«Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: энциклопедия»*, у якій вміщено не тільки статтю про Конституційно-демократичну партію (організацію, виникнення, чисельність, соціальний склад, програмові вимоги і тактику, еволюцію стратегії), але й подано статті про відомих кадетів, теоретиків національного питання [29].

1990-ті роки ознаменувалися проведенням низки міжнародних наукових конференцій, присвячених вивченню історії національних політичних партій Росії, розвитку політичної думки Росії, ювілею П. Мілюкова. Значна кількість доповідей і виступів висвітлює національно-державні проекти російських політичних партій, у тому числі й Партії народної свободи, позиції ліберальних діячів щодо українського питання [33; 38; 39]. Дослідники розглядали національне питання як лакмусовий папірець для визначення ступеня зрілості, функціональної доцільності і соціальної ефективності партій.

Праці, присвячені політичній історії Росії початку XX ст., аналізують теоретичні засади національної програми Партії народної свободи [15; 30]. Серед досліджень, які вивчають трансформації Російської імперії і роль у цих процесах партій, слід виокремити публікації Ф. Гайди [9], В. Булдакова [6], В. Патентова [28].

Існує ряд досліджень російських істориків персоналістичного характеру, які розкривають ставлення окремих видатних діячів партії до українського питання, у тому числі В. Вернадського [7-8; 40], П. Струве [3], П. Мілюкова [1], В. Маклакова [5], П. Долгорукова [17], Ф. Кокошкіна [37]. Російські історики, вивчаючи біографії найвідоміших представників кадетів – П. Мілюкова, П. Струве, визначають їх погляди на

розв'язання українського питання [13; 22-23; 32]. Зокрема, суперечка П. Струве з українського питання російським істориком Б. Балуєвим інтерпретується як «жорстка полеміка з ідеологами українського сепартизму та їх «адвокатами» з ліворадикального середовища» [3, с. 123].

І. Міхутіна в статті «Українське питання і російські політичні партії напередодні Першої світової війни» визначає, що кадети підійшли до формування позиції в національному питанні не так декларативно та абстрактно як ліві партії. Наголошує на непримиренності між різними розуміннями шляхів вирішення українського питання лідерами українського руху й кадетами, оскільки перші пропонували концепцію автономістично-федеративну, варіант національно-територіальної автономії, а другі – культурно-національне самовизначення [25].

Монографія І. Міхутіної про українське питання Росії на початку ХХ ст. написана на основі великої архівної бази та історичної літератури, у тому числі автор використала праці українських істориків, що притаманне небагатьом російським дослідникам. Вона відслідковувала позицію кадетів в українському питанні до лютого 1917 р. Науковець визначає причини й фактори, зміст і форму українського питання для Конституційно-демократичної партії. Однак дуже скромно оцінює можливості українського національного руху [24].

У комплексному монографічному дослідженні провідних російських науковців «Моделі общественного переустройства России. ХХ век» зроблена масштабна спроба системного аналізу основних моделей і субмоделей перебудови Росії, зокрема, ліберальної. Вони проаналізували теоретичні, ідеологічні, програмні та стратегічні поло-

ження, форми й механізми реалізації моделей [26].

Автори відзначають, що теоретичні й програмні установки ліберальних партій з національного питання не завжди збігалися з їх реальною політичною позицією [26, с. 266]. Для кадетів, які підтримували традиційні зв'язки з різними політичними напрямками й течіями українського національного руху й мали розгалужену мережу партійних організацій в Україні, українське питання виявилось непростим. З одного боку, праве крило на чолі зі П. Струве взагалі вважало його «шкідливою інтелігентською вигадкою», закликала оголосити боротьбу проти українського партикуляризму. З іншого боку, Союз автономістів-федералістів, очолюваний членом ЦК О. Ледницьким, ставився співчутливо до вимог українських лібералів. У свою чергу, центральне керівництво кадетської партії намагалося найти рівнодіючу в українському питанні, яка, однак, проходила все ж ближче до правого, ніж до лівого крила партії [26, с. 271].

Таким чином, у сучасній російській історіографії з нових позицій розглядається ставлення кадетів до українського питання. Проте не було створено узагальнюючої праці, яка б розкривала всі аспекти ставлення кадетів до національних вимог українського народу упродовж 1905-1918 рр. Окремі аспекти позиції кадетів з національного питання висвітлювалися через призму вивчення історії Партії народної свободи, політичної ситуації в Росії на початку ХХ ст., становища буржуазії, функціонування Державної думи Росії, історії російських революцій і Першої світової війни, діяльності Тимчасового та українських урядів.

Джерела та література

1. Архипов И. Л. Либерал в революции: штрихи к политико-психологическому портрету П. Н. Милюкова / И. Л. Архипов // П. Н. Милюков: историк, политик, дипломат: материалы междунар. науч. конф. (Москва, 26-27 мая 1999 г.). – М., 2000. – С. 474-486.
2. Бавкунова В. Г. Отечественные либеральные партии начала XX века: Национальный аспект: автореф. дис. ... кандидата исторических наук: – 07.00.02 «Отечественная история» / В. Г. Бавкунова. – Брянск, 2003. – 22 с.
3. Балуев Б. П. П. Б. Струве как историк (к постановке проблемы) / Б. П. Балуев // Отечественная история. – 2001. – № 2. – С. 117-133.
4. Бондаренко Д. Я. Переговоры Временного правительства и Украинской Центральной Рады весной и летом 1917 года / Д. Я. Бондаренко, Н. Н. Крестовская // Отечественная история. – 2002. – № 2. – С. 83-96.
5. Будницкий О. В. Василий Алексеевич Маклаков / О. В. Будницкий // Российские либералы: сб. статей / [под ред. Б. С. Итенберга, В. В. Шелохаева]. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 492-533.
6. Булдаков В. П. Кризис империи и революционный национализм начала XX в. в России / В. П. Булдаков // Вопросы истории. – 2000. – № 1. – С. 29-45.

7. Волков В. П. Владимир Иванович Вернадский / В. П. Волков // Российские либералы : сб. статей / [под ред. Б. С. Итенберга, В. В. Шелохаева]. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 418-440.
8. Волков В. П. Кадет Вернадский / В. П. Волков // Нева. – 1992. – № 11-12. – С. 307-320.
9. Гайда Ф. А. Либеральная оппозиция на путях к власти (1914 – весна 1917 г.) / Ф. А. Гайда. – М. : РОССПЭН, 2003. – 432 с.
10. Гнатюк О. Л. Русская политическая мысль начала XX века: Н. И. Кареев, П. Б. Струве, И. А. Ильин / О. Л. Гнатюк. – СПб., 1994. – 128 с.
11. Гоголевский А. В. Очерки истории русского либерализма XIX – начала XX века. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1996. – 156 с.
12. Егоров А. Н. Отечественная историография российского либерализма начала XX века : дисс. ... доктора исторических наук : 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / А. Егоров. – Череповец, 2010. – 879 с.
13. Золотова М. Петр Бернгардович Струве / М. Золотова // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 55-72.
14. Зорин В. Ю. Национальный вопрос в Государственных Думах России: опыт законотворчества / В. Ю. Зорин, Д. А. Аманжолова, С. В. Кулешов. – М., 1999. – 520 с.
15. История политических партий России. – М. : Высш. шк., 1994. – 447 с.
16. Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта в контексті націєтворення на початку XX століття: актуальні питання дослідження / С. Г. Іваницька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXVIII. – С. 474-478.
17. Канищева Н. И. Павел Николаевич Долгоруков / Н. И. Канищева // Российские либералы : сб. статей / [под ред. Б. С. Итенберга, В. В. Шелохаева]. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 534-562.
18. Кувшинов В. А. Кадеты в России и в эмиграции / В. А. Кувшинов // Новая и новейшая история. – 1995. – № 4. – С. 44-63.
19. Кувшинов В. А. Кадеты в России и за рубежом (1905-1943 гг.) / В. А. Кувшинов. – М., 1997. – 160 с.
20. Леонова Л. С. «Творческое искание правды...»: общественно-политические взгляды В. Вернадского / Л. С. Леонова // Свободная мысль. – 1995. – № 5. – С. 100-112.
21. Леонтович В. В. История либерализма в России. 1762-1914 / В. В. Леонтович. – М., 1995. – 550 с.
22. Малинова О. Ю. Две концепции «либерального национализма»: П. Б. Струве и П. Н. Милуков / О. Ю. Малинова // П. Н. Милуков: историк, политик, дипломат : материалы междунар. науч. конф., (Москва, 26-27 мая 1999 г.). – М., 2000. – С. 462-473.
23. Медушевский А. И. П. Н. Милуков: ученый и политик / А. И. Медушевский // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 20-41.
24. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / И. В. Михутина. – М., 2003. – 288 с.
25. Михутина И. Украинский вопрос и русские политические партии накануне первой мировой войны / И. В. Михутина // Режим доступа : [htt. www. litopys. narod. ru/](http://www.litopys.narod.ru/).
26. Модели общественного переустройства России. XX век / [отв. ред. В. В. Шелохаев]. – М. : РОССПЭН, 2004. – 608 с.
27. Осипов И. Д. Философия русского либерализма (XIX – начало XX в.) / И. Д. Осипов. – СПб.: Изд-во Петербургского ун-та, 1996. – 192 с.
28. Патентов В. А. Кадетские фракции в I и II Государственных Думах : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 «Отечественная история» / В. А. Патентов. – М., 1993. – 23 с.
29. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. – М., 1996. – 872 с.
30. Политические партии России: история и современность. – М., 2000. – 631 с.
31. Русский либерализм: судьбы и перспективы («Круглый стол») // Общественные науки и современность. – 2005. – № 6. – С. 80-89.
32. Рябова Т. И. П. Б. Струве: идеал «Великой России» / Т. И. Рябова // Либеральный консерватизм: история и современность. – М., 2001. – С. 346-361.
33. Стародубова А. Л. Особенности национально-государственного строительства в либеральной модели 1917 г. / А. Л. Стародубова // Либеральный консерватизм: история и современность. – М., 2001. – С. 272-282.
34. Шелохаев В. В. Либералы и массы в годы первой мировой войны / В. В. Шелохаев // Вопросы истории. – 1996. – № 7. – С. 130-136.
35. Шелохаев В. В. Разработка кадетами национального вопроса в годы первой мировой войны / В. В. Шелохаев // Первая мировая война: пролог XX века. – М. : Наука, 1998. – С. 355-366.
36. Шелохаев В. В. Российские либералы в годы первой мировой войны / В. В. Шелохаев // Вопросы истории. – 1993. – № 8. – С. 27-39.
37. Шелохаев В. В. Федор Федорович Кокошкин / В. В. Шелохаев // Российские либералы : сб. статей / [под ред. Б. С. Итенберга, В. В. Шелохаева]. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 316-354.
38. Шелохаев В. В. Феномен многопартийности в России / В. В. Шелохаев // История национальных политических партий России : материалы междунар. конф. (Москва, 21-22 мая 1996 г.). – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 11-22.
39. Щербина А. П. Имперское сознание и либеральное движение в России в начале XX века / А. П. Щербина // Либеральный консерватизм: история и современность – М., 2001. – С. 225-233.

Рецензенти: Колісніченко А. І., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

*Історія
міжнародних відносин
в історіографії*



ПОЛЬСЬКИЙ МІФ ПРО «СХІДНІ КРЕСИ» В ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Проаналізовано міф «східні околиці», який існує в польській традиції. Цей міф є расистським. Він спрямований проти українців, білорусів, литовців, росіян.

Ключові слова: Польща, Україна, кордону.

Autor poddał analizie mit «Kresów Wschodnich», który istnieje w polskiej tradycji. Mit ten ma charakter rasistowski. Jest skierowany przeciwko Ukraińcom, Białorusinom, Litwinom, Rosjanom.

Słowa kluczowe: Polska, Ukraina, granica.

After the fall of the communist system, in Polish publications of a journalistic and scientific character became widespread to use the term «eastern borderlands» («Kresy Wschodnie») for the former lands of the II Rzeczpospolita, which after World War II became part of the Soviet Union. Nowadays they belong to Ukraine, Belarus and Lithuania. In Polish, the term was used already in the 16th century. At that time, it was used for steppe region between Rzeczpospolita and Crimean Khanate. During the II Rzeczpospolita (between the two world wars), the Polish nationalists have used the term «eastern borderlands», to identify eastern territories of multinational country. Moreover, Lviv was not considered as a part of «eastern borderlands» during interwar period. Polish politicians, who sought an agreement with the Ukrainians, avoided use of the term «eastern borderlands». The concept of «borderlands» appears not only in Polish language. It comes from tradition of the colonial conquest. It means the transition area between countries, without precisely marked border line. «Borderlands» is a wild country, with no functioning government, police or judiciary. State authorities are represented only by the military. Using the term «eastern borderlands» to describe the former eastern territories of the II Rzeczpospolita is not true. On these areas border lines were precisely marked. State administration, police and judiciary operated. In some cities (Vilnius, Lviv) there were universities. The term «eastern borderlands» is offensive to the inhabitants of these lands: Ukrainians, Belarusians, Lithuanians, Jews, but also Poles. Makes them savages, living in a world of lawlessness and continuous struggle. However, use of the term «borderlands» is not always associated with the actual occurrence of this phenomenon. This term also includes a strong ideological content. It is a belief in the superiority of their race, conviction of right to hold authority over the ethnically strangers. «Borderland Poles» («kresowiacy») are descendants of foreign invaders, who have conquered the land using military. They are aware of being a minority in society. However, believe that they have exclusive right to decide about fate of «native» population, which they consider to be lower in terms of civilization. They want to make a «symbolic annexation» of the country, which has already been conquered militarily. Using the Polish term «eastern borderlands» is very offensive to Ukrainians. This term includes a huge load of contempt and a sense of racial superiority, just as the term «anti-Semitism» against the Jews. The dialogue between the «Borderland Pole» and Ukrainian is impossible, as a dialogue between a Jew and anti-Semite. After World War II the term «anti-Semitism» has become politically incorrect in Poland. «Eastern borderlands» are still «correct».

Keywords: Poland, Ukraine, the border.

Після падіння комуністичного режиму в Центральній Європі в дев'яності роки в польських засобах масової інформації (як публіцистичного, так і наукового характеру) стало все частіше з'являтися поняття т.зв. «Східних Кресів» (пол. *Kresy Wschodnie*, буквально – *східні рубежі*, прим. перекладача) на позначення колишніх східних теренів міжвоєнної Речі Посполитої, що після Другої світової війни опинилися в

складі СРСР (тепер це частина України, Білорусі та Литви).

Фактично відбулося своєрідне відродження цього терміна.

За часів середньовічної Речі Посполитої терміном «Креси» називали Дике поле та степи, які простягнулися між польськими землями й Кримським ханством. Після розділів Польщі суспільство країни іноді використовувало термін «Східні Креси» стосовно земель колишньої Речі Посполитої, включених безпосередньо до складу Росії (щоб відрізнити їх від Царства Польського, яке зберегло певну автономію, але перебувало під владою царів). Однак частіше у цьому випадку вживався термін «Забрані землі» (пол. *Ziemie Zabrane*). До складу цих територій не зараховували Галичини, що опинилася в межах Австрії.

У період II Речі Посполитої (між двома світовими війнами – прим. перекладача) спостерігається тенденція включати в поняття «Східних Кресів» східної частини багатонаціональної держави. У той час цим поняттям в основному послуговувалися польські націоналістичні середовища. Представники політичних партій, які допускали можливість діалогу з тодішніми нацменшинами (наприклад, «пілсудчики») уникали поняття «Східні Креси» – бо його виразно не сприймали ані українці, ані білорусі, ані литовці.

Схожий термін «східних окраїн» також використовували німці в дев'ятнадцятому і на початку двадцятого століття (нім. *Ostmark*), ним позначали землі колишньої Речі Посполитої, які були приєднані до Пруссії (передусім регіон Великої Польщі). Цю назву, зокрема, використовувала націоналістична організація – Німецьке об'єднання східних околиць (нім. *Der Deutsche Ostmarkenverein*), – яку поляки називали «Гаката» (пол. «*Hakata*»). Це товариство носило явний антипольський характер, його метою була германізація польського народу. Польське суспільство, безперечно, теж рішуче не сприймало поняття «Ostmark».

Факт походження зі «Східних Кресів» у міжвоєнній Польщі абсолютно не був приводом для гордості. У польського народу

існував негативний стереотип людей із «Кресів»: їм приписувалися такі якості, як-от брак успішності в житті, невігластво, дурість, примітивність. Цей стереотип популяризувала література, а також радіо й кіно. Зпоміж найбільш популярних радіопрограм міжвоєнної Польщі був сатиричний цикл, присвячений пригодам двох друзів, відомих як «Щепцьо» й «Тонцьо» (пол. *Szczepcio i Tońcio*, буквально – Степанко й Антось, прим. перекладача), вони з'являлися також у фільмах. У ці ролі втілювалися відомі актори Генрик Фогельфягер та Казимеж Вайда.

Схоже, для мешканців центральної і західної Польщі саме Щепцьо й Тонцьо були віддзеркаленням людей із «Кресів». Вони – двоє невдах, бездомних волоцюг, пов'язаних із бешкетним світом львівських вуличних гульвіс (так званих батярів). Вони жили за рахунок жебрацтва та тимчасових робіт, що не вимагали високої кваліфікації. При цьому були страшенно дурні. Канвою згаданого радіоциклу були розмови двох друзів, що демонстрували їхні наївність і примітивізм. Щепцьо й Тонцьо вживали досить дивний сленг: ця була хоч і польська мова, проте «збагачена» великою кількістю українських, німецьких і угорських слів та українським акцентом.

Тому не дивно, що польське населення «Кресів» з трохи вищими прагненнями в житті не намагалося бути подібним до Щепця й Тонця. Я особисто мав контакт з представниками польської інтелігенції, коріння яких було у Львові. Як згадують, вони часто жили в своєрідному «подвійному» світові: на вулицях, із друзями використовували сленг батярів, але в родині суворо дотримувалися правила спілкування польською літературною мовою. За будь-яке вуличне слівце вдома можна було отримати солідного «прочухана» від батьків.

Негативний стереотип людей з «Кресів» пережив Другу світову війну. Його можна побачити у фільм Сильвестера Хенчинського 1967 року під назвою «Самі свої» (пол. «*Sami swoi*»). Два головні герої – Каргуль і Павляк – після Другої світової війни прибули на Нижню Сілезію десь із «Кресів»: насправді це колишні Щепцьо й Тонцьо, але старші та

сильно деморалізовані досвідом війни. Фільм вважається комедією, але насправді йому більше пасує категорія жахів. Обидва персонажі – дуже мстиві, примітивні, відсталі в цивілізаційному розумінні, а також жадібні. Їх єднає дивний, токсичний зв'язок, що є сумішшю ненависті й прихильності.

Проте, щоб побачити насмішки над «людьми з Кресів» з боку мешканців інших регіонів Польщі (в основному, регіону Великої Польщі), не треба дивитися фільми. У сімдесятих роках минулого століття я був на екскурсії Західним Помор'ям. Наш автобус проїжджав різні місця. Загалом були цілком красиві села. Однак в одному з сіл було щось не те – старі німецькі будинки були занедбані, а навколо панував безлад. Коли один із учасників екскурсії запитав – а чому село виглядає так погано? – екскурсивод пожартував: «А бо тут живуть самі свої!». Автобус вибухнув гучним сміхом, хоча деякі учасники екскурсії зробили трохи «кислі» обличчя. З плином часу негативний стереотип людей із «Кресів» злегка збляк.

Сьогодні з'явився феномен самовизначення певних кіл польського населення – вони називають себе «кресов'янами» (пол. «kresowiaczy»). Проте якщо ще в міжвоєнний період «людьми з Кресів» називали всіх жителів східних регіонів держави – і поляків, і українців, і білорусів, і литовців, – то тепер «кресов'яни» рішуче не відносять до своїх рядів українців. У період II Речі Посполитої «людей з Кресів» легко було розпізнати, навіть якщо вони були поляками. Їх відрізняв своєрідний акцент, специфічне слововживання, одяг і поведінка. Тож які фактори сьогодні стають вирішальними в тому, що людина стає «кресов'янином»? Як зрозуміти сучасну концепцію «Кресів»?

Для пояснення цієї проблеми я звернувся до роботи Збігнева Рикеля «Основи політичної географії» (Z. Rykiel, *Podstawy geografii politycznej*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2006). Автор, пов'язаний з Інститутом соціології Ряшівського університету, є шановним ученим у Польщі й закордоном. Згадана робота – це академічний підручник, видання якого фінансувало,

зокрема, Міністерство освіти і науки. Треба наголосити, що це дійсно хороша книга, яка представляє читачам широкий спектр знань у вигляді синтезу. Підручник не може включати в себе теорій, висунутих автором, а тільки інформацію, що у світі науки вважається надійною і ясною.

Проблемі «Кресів» проф. Рикель присвятив розлогіий підрозділ (№ 4), у якому показується, що подібні явища характерні не тільки для польської історії. Вони досить часто траплялися в минулому в Європі й на інших континентах. «Суть прикордоння, – пише Збігнев Рикель, – це середнє арифметичне між кордоном та територією. «Креси» пов'язані не стільки з існуванням прикордонної зони як межі між зонами (англ. border), скільки межі в ширшому розумінні (англ. borderland) – як перехідної зони між територіями з нечіткою лінією кордону» [1, с. 135]. Далі автор зазначає: «важливою особливістю прикордоння є відносна слабкість державної влади при показовій її міцності. Слабка державна адміністрація на таких землях часто є лише номінальною владою, яка не має достатньої каральної сили. Показовість державної влади часто є результатом того, що вона представлена в основному або виключно військовими, що часто мають велику незалежність від центрального уряду» [1, с. 141].

Отож «Креси» – це свого роду Дикий Захід. Зрештою, на цей приклад посилається сам автор. Це земля, що не має чіткої лінії кордону, де нормально не функціонує громадське життя, державу представляє лише армія, дислокована в добре укріплених фортах. На «Кресах» панує безправ'я: має рацію той, хто стріляє першим. У світлі цього визначення важко сказати, що в часи II Речі Посполитої існувало явище, яке можна називати «Східними Кресеми».

Східний державний кордон був точно встановлений у міжнародних договорах, він був позначений і його посилено охороняли. У східних воєводствах міжвоєнної Польщі добре працювала державна адміністрація, поліція та судова система. Функціонувало місцеве самоврядування. Існувало чимало громадських організацій різного характеру. У

деяких містах східних воєводств (хоча б у Вільнюсі й Львові) досить сильно розвивалося культурне життя: працювали вищі навчальні заклади, театри, видавництва, художні галереї. Отож чи таку територію можна називати іменем «Креси»?

Більше того: називати Галичину й Волинь «Кресами» – це все одно, що непрямо обвинувачувати державну владу міжвоєнної Польщі. «Синдром прикордоння» – це перехідне явище, яке кожна держава намагається якомога швидше усунути. Тож чи П Річ Посполита не змогла протягом 20 років ліквідувати «перехідності» на своїх східних територіях? Тодішню владу можна звинувачувати багато в чому, але «Кресів» у своїх межах вона, без сумніву, не потерпіла б.

Використання терміну «Східні Креси» – це серйозна образа для жителів східних воєводств міжвоєнної Польщі, як українців, білорусів, литовців та євреїв, так і поляків. Така назва принижує їх до рівня дикунів, що живуть у первісному світі вічної боротьби й беззаконня. Це правда, що на східних теренах тодішньої Польщі існували гострі етнічні конфлікти. Але це явище насправді спостерігалось на всій території П Речі Посполитої. Окрім українсько-польського, були ще білорусько-, литовсько-, а також єврейсько- й німецько-польський конфлікти. Навіть у Варшавському університеті відбувалися запеклі зіткнення між польськими та єврейськими студентами. Хіба ж цей заклад був також частиною «Східних Кресів»?

Термін «Східні Креси» не має права на існування в наукових дослідженнях, присвячених П Речі Посполитій. Його можна розглядати тільки як фактичну помилку. Натомість уживання поняття «Креси» в громадському житті не обов'язково пов'язане з фактичним виникненням цього явища. Це тому, що згаданий термін має дуже сильне ідейне навантаження.

Збігнев Рикель підкреслює: *«Ті, для кого прикордоння є прикордонням, сприймають його як цивілізаційну порожнечу, часто тільки уявлювану, хоч у дійсності такою вона може й не бути. Відтак відчуття цивілізаційного вакууму родить піонерський етос: життя в скрутних умовах, боротьби з*

природою і варварами, розрахунок лише на власні сили, але й почуття цивілізаторської винятковості, яка приймає форму історичної місії, потребу сприяння культурі.

Усі ці переконання й ідеології пов'язані з почуттям власної культурної або цивілізаційної переваги. А це, у свою чергу, містить необґрунтованість віри у цивілізаційний вакуум: адже вищість завжди посилається на порівняння з кимось або чимось ще, а це передбачає існування декількох або принаймні двох культур. Тим не менш, у цьому контексті, почуття зверхності власної цивілізації тягне за собою, з одного боку, автоматизм членства у вищому класі, право на зарозумілість, а з іншого – задоволення від отримання чужих вірних виконавців власних сподівань. (...)

Однобічність і перевага пов'язані з почуттям цивілізаційної або культурної вищості. Через підживлення такого почуття складається хибне враження однобічності й очевидності культурної взаємодії. (...)

Важливим чинником міфотворчої сили прикордоння є позитивна оцінка приїжджених як панівного етнокласу. На прикордонні етнічна культура емігрантів пов'язується з домінацією, натомість місцеві є простонародним етнокласом. Наступальний характер визначає романтичну привабливість прикордоння, яку можна розглядати в категоріях фрейдизму: як садистське прагнення подолати, підпорядкувати, отримати й домінувати, а також мазохістський смуток через витрачені власні зусилля, страждання і втрати, через необхідність захищати свою здобич від «Реконкісти». Утворюється міф про «лицарів прикордоння», а також менталітет сагіба (пана; після появи в Індії європейців: звертання, переважно до білої людини – прим. перекладача), здобувача для своєї країни, але й захисника, як правило, від тих, кого раніше завойовано» [1, с. 141-142].

На думку Збігнева Рикеля, поняття прикордоння – близьке до поняття колоніальних володінь. В обох випадках існує завоювання країни чужими з етнічного погляду загарбниками, які відтак стають панівним етнокласом. Проте у випадку колоній і прикордоння існує досить значна

різниця менталітету панівного етнокласу: *«колоніальний менталітет характеризується відсутністю стабільності й почуття укорінення, відчуттям тимчасовості, невизначеності й загрози, ототожненням батьківщини або рідних сторін із метрополією, а не колонією, ізоляцією стосовно корінних жителів (...). Менталітет прикордоння характеризується глибокою ідентифікацією панівного етнокласу з територією, на якій він проживає, – її сприймають як малу вітчизну, вона є квінтесенцією ідеологічної батьківщини. Цей процес включає в себе захоплення символічного простору таким чином, щоб змінити місце або місця. Місце відчувається вже як своє, а не чуже. У процесі освоєння важливо позначати простір місцем народження своїх дітей, родовими гробівцями й святинями своєї релігії, обрядів чи ідеології»* [1, с. 145-146].

Отже, який ідеологічний зміст несе в собі поняття «кресов'янин» у світлі згаданої роботи Збігнева Рикеля? Це – віра в перевагу своєї раси, невід'ємне право панувати над іншими з етнічної точки зору людьми. «Кресов'яни» добре усвідомлюють те, що вони є нащадками іноземних загарбників, що є незначною меншістю на території їхнього

проживання. Незважаючи на те, висувають претензії на виняткове право на цю землю та розпорядження долею її корінного народу: бо у власній свідомості уявляють себе своєрідними «сагібами», що мають перевагу над натовпом нецивілізованих «варварів». «Кресов'яни» люблять місце свого проживання – але це любов, яку навряд чи можна назвати інакше, ніж збоченою. Вони відкидають культуру корінного народу, яку, крім того, переважно й не знають. Намагаються зробити «символічну анексію» землі, що раніше була завойована у військовому розумінні.

Тому використання поняття «кресов'янин» представниками польської нації – це серйозна образа для українців, білорусів, литовців і росіян. Вона містить потужну ідею ненависті та расистського презирства, так само як термін «антисеміт» стосовно євреїв. Це виключає будь-яке порозуміння. Діалог між польським «кресов'янином» та українцем так само важко уявити, як діалог між євреєм та антисемітом. Різниця в тому, що поняття «антисеміт» перестало бути в Польщі політкоректним після Другої світової війни. Про сполучення «Східні Креси» й «кресов'яни» цього сказати не можна.

Джерела та література

1. RYKIEL, Zbigniew: *Podstawy geografii politycznej*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2006.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Тригуб П. М., д.і.н., проф.

РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ В АТР В ПОСТ-БІПОЛЯРНІЙ ПОЛІТИЦІ США

Здійснено перший у вітчизняній історичній науці порівняльний аналіз основних засад політики США щодо регіональної інтеграції в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) у 1989-2013 рр. за адміністрацій Дж. Г. У. Буша, У. Клінтона, Дж. У. Буша, Б. Обами.

Ключові слова: зовнішня політика США, АТР, регіональна інтеграція, Дж. Г. У. Буш, У. Клінтон, Дж. У. Буш, Б. Обама.

Осуществлено первый в отечественной исторической науке сравнительный анализ основных принципов политики США по отношению к региональной интеграции в Азиатско-Тихоокеанском регионе (АТР) в 1989-2013 гг. при администрациях Дж. Г. У. Буша, У. Клинтона, Дж. У. Буша и Б. Обамы.

Ключевые слова: внешняя политика США, АТР, региональная интеграция, Дж. Г. У. Буш, У. Клинтон, Дж. У. Буш, Б. Обама.

The paper provides the first in Ukrainian historiography comparative analyses of the U.S. regional integration policy in Asia Pacific in 1989-2012 during G. H. W. Bush, W. Clinton, G. W. Bush, and the first B. Obama administrations.

Regional integration as an important feature of the post-Cold War world order has been an integral part of all the U.S. governments' agenda since 1989 though its importance in the U.S. foreign policy was different. G. H. W. Bush Republican administration worked on the U.S. engagement both in North American and Asia Pacific regional economic integration. Its major task was to prevent shaping of any East Asian regional bloc without the U.S. participation. The U.S. was among co-founders of Asia Pacific Economic Cooperation forum (APEC) in 1989 to include both sides of the Pacific. Its major tasks included promotion of regional cooperation and preventing of growing protectionism in world trade system. The administration supported APEC as a vehicle for promotion of American trade and economic interests in the Asia Pacific, and shaping a regional post-Cold War architecture. The only-Asian project of East Asian Economic Group of Malaysian Prime-minister M. Mahathir was not implemented because of a strong U.S. opposition. At the same time East Asia was not G. H. W. Bush administration priority as it faced revolutionary changes in the whole world including the end of Cold War, collapse of socialist bloc and the Soviet Union, reunification of Germany, foundation of the European Union, acceleration of globalization etc, and had to deal with Persian Gulf crisis.

W. Clinton Democratic administration considered strong economy as a foundation of the U.S. national security, and focused on economic regional integration both in North America and Asia Pacific. It embraced multilateral regional approach in dealing with imbalances in trade with regional nations, while continued bilateral trade negotiations with Japan and China. Favorable conditions for exercising more American influence on Asia Pacific cooperation were provided by the U.S. hosting the APEC ministerial meeting in 1993. While shaping its agenda, W. Clinton initiated a foundation of a «Pacific community» within APEC, supported a Free Trade Area project for Asia Pacific. By the U.S. efforts the «APEC process» was essentially expanded. Clinton administration led it till 1997-1998, and promoted it as a vehicle of opening East Asian markets for American businesses. Clinton's aggressive trade liberalization approach instead of emphasizing development and cooperation, and its promotion of American concepts of democracy and human rights displeased most of regional nations. These factors as well as the U.S.-Japan competition and opposing views in APEC led to some separate only-Asian meetings to discuss specific issues, which the U.S. was not interested in. 1997-1998 Asian financial and economic crisis increased the most Asian nations' disillusionment in APEC and the U.S. policy, and encouraged them to establish only-Asian leaders summits in «ASEAN+3» framework. Since 1999 they have become regular. Asian crisis also coursed a rise of anti-American sentiments, which affected American regional leadership. Clinton's administration strongly opposed Japan's initiative to create the Asian Monetary Fund but initially was not reluctant to

«ASEAN+3» forums. As a result at the end of its service in the office decrease of American leadership and growth of China's influence in East Asia was evident.

These developments demanded a new U.S. East Asian policy during G. W. Bush Republican administration. But September 11, 2001 terrorist attacks determined global counterterrorist activity as a priority of the U.S. foreign policy and its focus on Middle East. That granted American non-interference into East Asian regional process within «ASEAN+3» framework, which moved beyond only-economic issues. The growth of Chinese regional influence coursed some initiatives of the second Bush administration in economic sphere but they were not properly implemented because of lack of its focus on East Asia. The administration also changed its attitude towards «ASEAN+3». Instead of criticism it adopted a new strategy, which led to East Asian Summit foundation and the U.S. admission to it in 2011 during B.Obama Democratic administration. Both governments also worked on revitalizing of APEC process. Obama administration was successful in hosting APEC summit in Hawaii in 2011, renewing and developing of the U.S.-ASEAN cooperation, and bilateral relations with regional nations. The President's Asia Pacific trip in November 2011 was considered as a «pivotal moment» in the U.S. policy towards East Asia. It emphasized the U.S. support of «Asia Pacific» instead of «East Asian» concept of regional integration and reaffirmed its strong intension to be a leading force of the process.

Keywords: U.S. foreign policy, Asia Pacific, regional integration, G. H. W. Bush, W. Clinton, G. W. Bush, B. Obama.

Регіональні інтеграційні процеси, що є невід'ємною складовою світового розвитку, значно прискорилися наприкінці ХХ ст. паралельно з інтенсифікацією процесів глобалізації, викликаною як революційними винаходами в сфері зв'язку й комунікацій, так і припиненням протистояння двох ідеологічних систем і військово-політичних блоків, результатом чого став більш вільний рух ідей, людей, товарів і капіталів. Найбільш вираженими процеси регіональної інтеграції на рубежі 1980-1990-х рр. були в Європі (підготовка до створення ЄС), в Північній Америці (підписання угоди про зону вільної торгівлі (ЗВТ) між Канадою і США, реалізація проекту НАФТА) і в Східній Азії (саме в цей час починає вживатися термін «Східна Азія» як спільний для Південно-Східної і Північно-Східної Азії). США тривалий час були домінуючою силою в Східній Азії, виконуючи функції гаранта регіональної безпеки і рушія регіональної економіки, проте з середини 1980-х років, особливо із завершенням біполярного протистояння, ситуація почала швидко змінюватися. США постали перед необхідністю адаптувати свою регіональну політику до нових умов, що характеризувалися посиленням американсько-японської економічної конкуренції, швидким економічним зростанням КНР, втратою актуальності стратегії стримування комунізму, появою

нових регіональних проблем в сфері безпеки тощо. Важливим завданням в нових умовах стало включення США до економічної інтеграції регіону.

Зовнішня політика США постбіполярного періоду, включаючи Східну Азію, привертає значну увагу вітчизняних дослідників. Це засвідчили й нещодавні наукові конференції «Американістика у вітчизняній політичній науці: концептуальні та прикладні аспекти» (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, лютий 2012 р.), «Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи і виклики» (Дипломатична академія України, травень 2012 р.), «Актуальні проблеми новітньої історії зарубіжних країн» (Київський університет імені Тараса Шевченка, жовтень 2012 р.), ін.). В наукових публікаціях вітчизняних дослідників основна увага приділяється проблемам американського лідерства [1]; ролі США в АТР в контексті регіональної безпеки [2]; американсько-китайським й американсько-японським відносинам [3]. Аналізу Тихоокеанської стратегії Вашингтона присвячено праці С. Шергіна, Н. Баранової, Н. Франчук [4]. Різні аспекти політики США в АТР проаналізовані в наукових працях автора даного дослідження [5]. При цьому інтеграційна складова політики США в АТР залишається переважно поза увагою вітчизняних дослідників, хоча,

за аналізом впливового американського експерта Р. Хаасса, інтеграція є однією з доктринальних складових пост-біполярної зовнішньої політики США, нарівні зі сприянням демократії, гуманітаризмом і антитероризмом. Водночас Р. Хаасс зазначає, що її важливість в порядку денному різних адміністрацій відрізняється [6, с. 51-52].

Метою даної статті є порівняльний аналіз інтеграційної складової політики США в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) за урядування адміністрацій Дж. Г. У. Буша (1989-1993), У. Клінтона (1993-2001), Дж. У. Буша (2001-2009), Б. Обами (2009-2013).

Характерними рисами пост-біполярного світу стало значне посилення значення економічної складової в зовнішній політиці США, її більш виражений поділ на безпекову і економічну сфери, що призвело до суттєвих змін в торговельній стратегії Вашингтона. Якщо в умовах холодної війни торговельно-економічна політика США була складовою частиною політики безпеки, підпорядкованої генеральній стратегії зміцнення союзників, що примушувало США більш-менш толерантно ставитися до дискримінаційних щодо американського експорту практик із боку Японії та інших союзників, з кінця 1980-х років економічні й торговельні конфлікти почали оцінюватися поза межами проблем безпеки. Відбулося зрушення в торговельній політиці США від «вільної» до «чесної» торгівлі, до обстоювання «економічного самоінтересу», основним елементом якого була суворая взаємність в торгівлі. Якщо в попередній період Вашингтон відстоював багатосторонній підхід до торговельних переговорів в рамках Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ), зі зрушенням до «чесної торгівлі» почали практикуватися різноманітні підходи. Передусім це були двосторонні переговори з регіональними державами (передусім Японією і КНР), що було пов'язано з необхідністю збільшення американського експорту в регіон в умовах кризи американської економіки на початку 1990-х років і великого дефіциту США в торгівлі з країнами Східної Азії, що

постійно зростає. Інший формат переговорів, на регіональному багатосторонньому рівні, забезпечував форум Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), створений в листопаді 1989 р.

Створення АТЕС стало реакцією держав Східної Азії й більш широкого західного Тихоокеанського регіону на інтеграційні процеси в Європі й Америці. На той час для Східної Азії, що стала найбільш динамічним в економічному відношенні регіоном світу, був характерним досить високий рівень регіональної економічної інтеграції, що забезпечувався японськими інвестиціями. У 1970-ті роки японські інвестиції пішли в «нові індустріальні країни» (НІК) – Південну Корею, Тайвань, Гонконг і Сінгапур; в кінці 1970-х – 1980-ті років – в країни «АСЕАН-4» (Таїланд, Малайзію, Індонезію, Філіппіни). В результаті було створено широку регіональну мережу японських дочірніх чи спільних підприємств за участю японського капіталу. На початку 1990-х років регіоналізація східноазійських економік описувалася в термінах триярусної структури: Японія – НІК – «АСЕАН-4», що формувала модель регіонального розвитку, відому під назвою «гурту гусей, що летять», підкреслюючи провідну роль Японії в економічному розвитку Східної Азії. В 1993 р. понад 40 % торгівлі в Східній Азії доводилося на регіональні країни, 61 % інвестицій мали внутрішнє походження [7, с. 126-125; 8, с. 299].

Рушійною силою регіоналізації Східної Азії були ринкові сили. Спроби Японії створити регіональний форум для поглиблення економічного і політичного співробітництва успіхом не увінчалися як через геополітичну складність регіону, так і через недовіру східноазійських держав до Японії як до агресора напередодні та під час Другої світової війни. Проте стурбованість експорт-орієнтованих східноазійських країн із приводу інституалізації регіоналізму в Європі й Америці, що могло призвести до формування ними закритих торговельних блоків, спричинила проекти створення регіонального економічного

форуму АТР. Початкова ініціатива прем'єр-міністра Австралії **Б. Хока**, що була реалізована зі створенням АТЕС, передбачала членство в форумі лише країн західного Тихоокеанського регіону, тобто країн ширшої Східної Азії, Австралії й Нової Зеландії. Проте реалізувати цей проект не вдалося. З появою австралійської ініціативи *адміністрація Дж. Г. У. Буша (1989-1993 рр.) підтримала її в розширеному форматі, що охоплював би обидві сторони Тихого океану. В результаті членами-засновниками АТЕС як неформального консультативного форуму для сприяння економічному співробітництву країн Тихоокеанського басейну з ринково орієнтованими економіками стали Австралія, Нова Зеландія, Японія, Південна Корея, Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Сінгапур, Бруней, США, Канада. У 1991 р. до нього прийняли КНР, Тайвань, Гонконг, у 1993 р. – Мексику, Папуа Нову Гвінею; в 1994 р. – Чилі, в 1998 р. – В'єтнам, Перу, Росію.* Інший проект більш вузького економічного форуму (Східно-азійського економічного угруповання) без участі західних держав, висунутий в грудні 1990 р. прем'єр-міністром Малайзії М. Махатіром, був заблокований як через заперечення Вашингтону, так і через неготовність регіональних держав до регіональних економічних угод без участі США.

Отже США виявилися залученими до економічних інтеграційних угруповань як в Північній Америці (НАФТА), так і в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТЕС). Інтеграцію з Європою забезпечував Північно-атлантичний альянс (НАТО), що по завершенні холодної війни зберіг своє значення, хоча його цілі змінилися. Адміністрація Дж. Г. У. Буша намагалася очолити «процес АТЕС» з метою лібералізації регіональної торгівлі й просування американського експорту на ринки Східної Азії. Водночас АТЕС розглядався Вашингтоном як один з інструментів забезпечення провідної ролі США в конструюванні нового порядку, що виникає в Азії, та інтересів США в економічній конкуренції з Японією. Проте залучення США до регіональних

інтеграційних процесів у Східній Азії за адміністрації Дж. Буша мало обмежений характер. Слід брати до уваги революційні зміни в системі міжнародних відносин, що відбувалися в цей час, найбільш значними з яких були: завершення «холодної війни», падіння Берлінського муру й об'єднання Німеччини, розпад СРСР, створення Європейського Союзу. Після окупації Іраком Кувейту США виявилися залученими до війни в Перській затоці (1990-1991 рр.). Крім того, дослідники відзначають схильність президента Дж. Буша до тихої обережної дипломатії, презирство до ідеології, відсутність проектів реорганізації світу, реагування на ситуації мірою їх виникнення, прагнення не збурювати даремні надії, щоб «не наробити шкоди» [9, с. 129; 10, с. 170].

За першої адміністрації Клінтона (1993-1997 рр.) відбувся відчутний зсув у зовнішній політиці США до економіки як основи могутності США, від двостороннього до багатостороннього регіонального підходу в торгівельно-інвестиційній політиці в Східній Азії. Початковий проект АТЕС було значно розширено. У липні 1993 р. президент Клінтон ініціював створення «нової Тихоокеанської спільноти» в форматі АТЕС. У листопаді 1993 р. в Сіеттлі (США) відбувся перший саміт АТЕС на рівні глав держав, на якому він виступив з ініціативою створення до 2020 р. Азійсько-тихоокеанської зони вільної торгівлі (ЗВТ) як першого етапу економічної інтеграції регіону. Декларацію про лібералізацію торгівлі й інвестицій між провідними країнами регіону до 2010 р., між усіма країнами регіону, включаючи мени розвинуті – до 2020 р. схвалено на неформальному саміті лідерів АТЕС у Богорі (Індонезія) в наступному році [11, с. 2094]. З 1996 р. Вашингтон підтримував Ранню добровільну секторальну лібералізацію, в 1997 р. вона набула конкретних форм і відбувалася в 15 секторах на добровільній основі з метою подальшої ліквідації обмежень в сфері торгівлі й інвестицій зацікавлених сторін.

Розглядаючи АТЕС як рушійну силу відкриття азійських ринків для американ-

ського бізнесу, адміністрація Клінтона була зосереджена на взаємній лібералізації азійської торгівлі й інвестицій, проте не приділяла достатньої уваги проблемам розвитку регіональних економік, в той час як для більшості з них пріоритетними були проблеми розвитку, що досягався через **економічне і технічне співробітництво з розвинутими країнами, через розвиток регіональної кооперації**. Суперечності всередині АТЕС спонукали представників східноазійських країн шукати інших каналів співробітництва для адекватного вирішення важливих регіональних проблем. Розчарування східноазійських країн «процесом АТЕС» посилювалося в умовах Азійської фінансово-економічної кризи 1997-1998 рр. Відсутність уваги АТЕС до проблем кризових економік, ефективної двосторонньої допомоги з боку США, невдоволення вимогами МВФ спонукали східноазійські уряди шукати більш дієвих форматів співробітництва поза межами АТЕС і ВТО. Найбільш суттєві наслідки для інтеграційних процесів у регіоні мало створення форуму «АСЕАН+3», що вперше в історії об'єднав Південно-Східну і Північно-Східну Азію в єдиній регіональній структурі без участі західних держав. Таким чином було частково реалізовано пропозицію М. Махатхіра, відкинуту на початку 1990-х років.

Позиція США щодо регіональних форумів в складі лише азійських держав в цей час змінилася – від різкого заперечення до мовчазного сприйняття. Адміністрація Клінтона не заперечувала проти створення виключно азійського форуму як платформи для співробітництва вражених кризою економік, хоча рішуче виступила проти ініціативи Японії створити Азійський валютний фонд (серпень 1997 р.) для зменшення залежності регіональних країн від допомоги МВФ в умовах кризи. Брак реакції Вашингтона на створення форуму «АСЕАН+3» викликав значну критику багатьох американських експертів, які бачили в регіональній інтеграції без участі США загрозу американському лідерству в ПСА і балансу сил у Східній Азії. Тож з часом критика Вашингтоном східноазійського регіоналізму посилювалася.

Отже, республіканська адміністрація Дж. У. Буша прийшла в Білий дім в умовах переходу регіонального співробітництва в Східній Азії на новий якісний рівень, коли перспективи формування виключно азійської форми регіональної інтеграції без участі США в форматі «АСЕАН+3» набули конкретного змісту (з 1999 р. форуми «АСЕАН+3» стали регулярними, в травні 2000 р. міністри фінансів 13-ти держав-учасниць схвалили Чіангмейську ініціативу в сфері фінансового співробітництва тощо). Такий розвиток подій вимагав започаткування Вашингтоном нової політики в Східній Азії. Її початок мав покласти візит президента Дж. У. Буша в Східну Азію на саміт лідерів АТЕС в Шанхаї в жовтні 2001 р. Проте терористичні атаки 11 вересня 2001 р. змінили пріоритети зовнішньої політики США, втягли їх у дві виснажливі війни (в Афганістані й Іраку), призвели до суттєвих змін в міжнародному становищі США й міжнародній ситуації загалом. Між іншим, сконцентрованість Вашингтону на глобальній війні з тероризмом, що вимагала значних ресурсів, забезпечила сприятливе невтручання США в процес регіональної інтеграції в форматі «АСЕАН+3», що зменшило обережність східноазійських держав з приводу більшої інституалізації регіонального співробітництва.

Проте потреба реагувати на посилення впливу КНР в ПСА у зв'язку з переговорами про створення ЗВТ між АСЕАН і КНР спричинила торговельні ініціативи Вашингтона про досягнення угод про вільну торгівлю (ФТА) між США і окремими країнами АСЕАН (2002 р.) та Розширене партнерство між США і АСЕАН (2005), що відновили регіональну перспективу економічної політики США. В серпні 2006 р. між ними підписано Торговельну й інвестиційну угоду (ТІФА) [12]. Незважаючи на значний резонанс, цілі усіх цих ініціатив були дуже обмеженими, їх імплементація відбувалася повільно. Більш успішними були переговори про створення ЗВТ між США і Республікою Корея, що розпочалися на початку 2006 р. і завершилися підписанням відповідної угоди в червні 2007 р. Перспективним напрямком

торгівельної політики адміністрації Дж. Буша виявилися також переговори про приєднання США до Угоди з тихоокеанського партнерства (ТТП) чотирьох країн-членів АТЕС – Чилі, Нової Зеландії, Сінгапуру і Брунею. Їх було успішно продовжено наступною адміністрацією Б. Обама.

Важливе значення в контексті торговельної політики мала більша увага адміністрації Дж. У. Буша до проблем розвитку регіональних держав, щоб підготувати їх до створення ЗВТ з США, що вигідно відрізняло її від політики попередньої адміністрації У. Клінтона. Така політика адміністрації Буша оцінювалася експертами в термінах «нового прагматизму», що, в разі систематичного проведення, більше відповідала торговельним інтересам США в Східній Азії ніж політика попередньої адміністрації, яка характеризувалася тиском на регіональні держави в торговельно-інвестиційній сфері і демонстрацією невдоволення східноазійським регіоналізмом.

За аналізом японської дослідниці Наоко Мунаката, підхід адміністрації Дж. У. Буша до регіоналізму в Східній Азії значно відрізнявся від її попередників передусім тим, що вона перестала критикувати процес регіональної інтеграції в форматі «АСЕАН+3», зробивши ставку на досягнення двосторонніх угод США і східноазійських держав про створення зон вільної торгівлі, щоб уникнути дискримінації США в регіональній торгівлі [13, с. 152-153]. Серед недоліків торговельної політики адміністрації Дж. У. Буша називали її недостатню увагу до поєднання різних ФТА в єдину азійсько-тихоокеанську зону вільної торгівлі на основі єдиних правил, без чого, як вважалося, вони матимуть мінімальний ефект.

На протиположній опозиції виключно азійському регіоналізму прийнято стратегію розширення його меж. Виявом реалізації такої стратегії стало створення Східноазійського саміту (САС) (грудень 2005 р.) із залученням Австралії, Нової Зеландії, Індії, що дозволило загальмувати процес виключно східноазійської інтеграції. Виявився конфлікт між двома форматами інтеграції – «АСЕАН+3» і «Східноазійський саміт», які

просували відповідно Китай і Японія, посилювалося суперництво між ними за регіональне лідерство і вплив на країни ПСА, що створило в регіоні ситуацію, більш сприятливу для інтересів США. Ініціативи США під час самітів АТЕС у 2005-2007 роках свідчили також про намір відновити центральну роль АТЕС в процесах економічної інтеграції АТР, втрачену після азійської кризи. За другої адміністрації Буша виявилися наміри активізувати дипломатичні відносини з АСЕАН (ініціативи щодо призначення посла США до АСЕАН, проведення першого саміту США – АСЕАН в Сінгапурі у 2007 р.), але вони не були реалізовані. Політика адміністрацій Дж. У. Буша в Східній Азії не була пріоритетною і систематичною. США позиціонували себе передусім світовою наддержавою, а вже потім Тихоокеанською державою. Відповідальність за світові справи й зосередженість на Близькому Сході відволікала їх увагу від Східної Азії, глобальна антитерористична боротьба обмежувала ресурси, доступні для регіону. Зосередженість на безпеці на протиположній економіці, на військових заходах на протиположній дипломатичним призвела до подальшого погіршення регіонального іміджу США. У результаті за адміністрацій Дж. У. Буша (2001-2009 рр.) зменшення відносного впливу США в Східній Азії посилювалося.

За адміністрації Б. Обама (2009-2013) здійснено рішучий поворот у політиці США з Близького Сходу в Східну Азію, з проблем традиційної – до нетрадиційної безпеки. З метою відновлення американського лідерства в регіоні здійснювалася багатотрекова стратегія – розвиток стратегічного діалогу з Китаєм; зміцнення альянсів і партнерств; відновлення щорічного діалогу США – АСЕАН (2009 р.), відкриття місії США до АСЕАН (2010 р.), призначення першого посла до АСЕАН (квітень 2011 р.); вступ США до Східноазійського саміту; заходи щодо посилення значення багатосторонніх регіональних форумів за участю США і їх союзників, включаючи Регіональний форум АСЕАН з проблем безпеки; відновлення провідного місця АТЕС в процесах

економічної інтеграції регіону; просування проекту Транс-тихоокеанського партнерства в рамках АТЕС як основи для поєднання різних угод про вільну торгівлю в одну азійсько-тихоокеанську ЗВТ на основі спільних правил; залучення в якості посередника у врегулювання ситуації в Південно-Китайському морі; розвиток економічної інтеграції на двосторонньому і багатосторонньому рівні; розширення рамок регіону за рахунок включення до нього Індії.

Важливе значення мало прийняття Вашингтоном норм регіональної поведінки на основі «шляху АСЕАН», що передбачає *взаємну повагу до незалежності, суверенітету, рівності, територіальної цілісності й національної ідентичності кожної нації; відмову від методів примусу в міжнародних відносинах; вирішення конфліктів мирним шляхом; невтручання у внутрішні справи один одного, досягнення консенсусу з усіх питань, організаційній мінімалізм. Прийняття США цих базових принципів АСЕАН, зафіксованих в Договорі про дружбу і співробітництво в Південно-Східній Азії (ТАС) 1976 р., засвідчило підписання Держсекретарем Х. Клінтоном цього договору в липні 2009 р., що відкрило шлях до вступу США до Східноазійського саміту. Вперше представляючи США на цьому регіональному форумі в листопаді 2011 р., президент Обама запропонував включити до його порядку денного такі основні напрямки діяльності як допомога в разі природних лих, нерозповсюдження і ядерна безпека, морська безпека. Ці ініціативи засвідчили прагнення його адміністрації зробити САС основним форумом стратегічного діалогу в АТР, посилити його значення на противагу форуму «АСЕАН+3». На саміті АТЕС (Гонолулу, Гавайї) в листопаді 2011 р.,*

який США вперше після 1993 р. приймали на своїй території, було визначено стратегічну мету США – створення «безшовної регіональної економіки» в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, значення якого для відновлення американської економіки є критичним [14].

Важливими чинниками нової політики США в Східній Азії стала відмова Вашингтону від критики моделей розвитку регіональних держав, від повчального тону у відносинах з ними, від ідеології регіональної гегемонії США, визнання адміністрацією Обами взаємозалежності світу, спільності загроз і викликів, що робить проблематичним одноосібне лідерство США; прийняття ідей інтеграції як основи своєї зовнішньої політики й концепції «розумної влади» з вирішальною роллю дипломатії в її реалізації.

Отже, регіональна інтеграція в АТР була невід’ємною складовою зовнішньої політики США за усіх урядів пост-біполярної епохи. Проте в діяльності Демократичних адміністрацій (У. Клінтона і Б. Обами) вона була більш вираженою. Існують також відмінності в політиці адміністрацій У. Клінтона і Б. Обами, що відображають глобальні зміни на світовій арені з 1990-х до кінця 2010-х років – відносне зменшення глобального і регіонального впливу США паралельно зі зростанням інших центрів сили, посилення значення економічної влади й економічної безпеки, переміщення центру світового економічного зростання до Східної Азії, зростання взаємозалежності світу й багатополярності в міжнародних відносинах. На нашу думку, вже сьогодні можна стверджувати, що завдяки ефективній реалізації адміністрацією Обами інтеграційної складової зовнішньої політики лідерство США в АТР було значною мірою відновлено.

Джерела та література

1. Гончар Б., Гончар Ю. Концепція американського світового лідерства у зовнішній політиці Б. Обами // США і світ: XXI століття. Колективна монографія пам’яті Є. Камінського. – К., 2012; Погорська І., Лакішик Д. Зовнішня політика адміністрації Б. Обами в контексті американського глобального лідерства // Проблеми міжнародних відносин. – 2011. – № 2. – С. 179-192, ін.
2. Пронь С. Нова «модель безпеки» в азійсько-тихоокеанському регіоні та американсько-японські відносин // Дослідження світової політики. – 2003. – Вип. 22. – С. 190-196; Шевчук О. Система безпеки Азійсько-Тихоокеанського регіону: фактори формування і тенденції розвитку. – Миколаїв, 2010, ін.
3. Головченко В. Американсько-китайські взаємини й формування поліцентричної системи міжнародних відносин // США і світ: XXI століття. Колективна монографія пам’яті Є. Камінського. – К., 2012; Пронь С.

- Японія – США – Росія: співробітництво та суперництво в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. 1951-2007 роки. – Миколаїв, 2008; Таран М. Новий зміст «старих» проблем (Американсько-китайські відносини) // Політика і час. – 2003. – № 8. – С. 76-82; Шевчук О. Китай між США і Росією: геостратегічні відносини. – Миколаїв, 2008, ін.
4. Баранова Н. Східна Азія у доктринальних засадах тихоокеанської політики США (кінець 1990-х – 2000-і рр.) // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2002. – Вип. 36. – Ч. II. – С. 76-78; Франчу Н. Політика США в Східній Азії в умовах постбіполярності. Дисертація... канд. політ. наук. – К., 2002; Шергін С. О. Тихоокеанська стратегія Вашингтона: від Клінтона до Обами // Дослідження світової політики. – 2011. – Вип. 4 (57). – С. 28-36, ін.
 5. Городня Н. Азійсько-тихоокеанська політика адміністрації Б. Обами // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 6 (241). – С. 17-24; Ї ж. Еволюція американсько-китайських відносин в перше пост-біполярне десятиліття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2011. – № 108. – С. 7-10; Ї ж. Еволюція політики США в Південно-Східній Азії в постбіполярний період // Проблеми міжнародних відносин. – 2011. – № 2. – С. 89-105; ін.
 6. Haass R. The Restoration Doctrine // American Interest. – 2012. – Jan-Feb. – Vol. VII, No 3. – P. 48-56.
 7. Acharya A. A Quest for Identity. International Relations in Southeast Asia. – Oxford University Press, 2000.
 8. Sopiee, Noordin. The Political and Economic Dynamics in Post-Cold War Asia Pacific // A Man & his Idea. Selected writings and speeches. – Kuala Lumpur, Malaysia : Institute of Strategic and International Studies (ISIS), 2006. – P. 281-310.
 9. Hurst, Steven. The Foreign Policy of the Bush Administration. In Search of a New World Order. – London&New York : Cassell, 1999.
 10. Mervin, David. George Bush and the Guardianship Presidency. – Palgrave MacMillan, 1996.
 11. APEC Economic Leaders' Declaration on Common Resolve, Bogor, Indonesia, November 15, 1994 // Public Papers of the Presidents of the United States. William J. Clinton, 1994 (in two books). Book 2. Aug1 to Dec 31, 1994. – Washington, 1995.
 12. The Enterprise for ASEAN Initiative (EAI) [Електронний ресурс] / Office of the United States Trade Representative. – Режим доступу: http://www.ustr.gov/Trade_Agreements/Regional/Enterprise_for_ASEAN_Initiative/Section_Index.html; Trade and Investment Framework Agreements [Електронний ресурс] / Ibidem. – Режим доступу: <http://www.ustr.gov/trade-agreements/trade-investment-framework-agreements>; Trade and Investment Framework Agreement between the United States of America and the Association of Southeast Asian Nations [Електронний ресурс] / Ibidem. – Режим доступу: http://www.ustr.gov/sites/default/files/uploads/agreements/tifa/asset_upload_file932_9760.pdf
 13. Munakata, Naoko. Transforming East Asia. The Evolution of Regional Economic Integration. – Tokio & Brookings Institution Press, Washington, D.C., 2006.
 14. News Conference by President Obama [Електронний ресурс] / The White House. President Barack Obama. – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/photos-and-video/video/2011/11/13/president-obama-holds-press-conference-apec-summit#transcript>

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Тригуб П. М., д.і.н., проф.

РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО «ЗАХІДНИЙ ЧИННИК» В УКРАЇНСЬКІЙ «ПОМАРАНЧЕВІЙ РЕВОЛЮЦІЇ»

Здійснені узагальнення напрацювань російських істориків, політологів та публіцистів щодо ролі зовнішнього (західного) чинника в українських президентських виборах 2004 р. Наведені інтерпретації російської наукової думки щодо причин та механізмів впливу країн Заходу на «помаранчеву революцію», а також рекомендації для корегування політики РФ на пострадянському просторі.

Ключові слова: «помаранчева революція», вибори, зовнішній чинник, пострадянський простір.

Осуществлено обобщение наработок российских историков, политологов и публицистов о роли внешнего (западного) фактора в украинских президентских выборах 2004 г. Приведены интерпретации российской научной мысли относительно причин и механизмов влияния стран Запада на «оранжевую революцию», а также рекомендации для корректировки политики РФ на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: «оранжевая революция», выборы, внешний фактор, постсоветское пространство.

The research of Ukrainian events in 2004 – is a new subject for academic historians. This article is an attempt to make some generalizations about the views of Russian scientists on the Ukrainian «orange revolution» in 2004.

The main aim of the research within this publication is to study the specifics of the Russian perspectives towards the influence of external factors on the political events in Ukraine in late 2004 – early 2005.

Russian researchers are mostly using the term «Orange revolution» towards the events of 2004 in Ukraine, but they are underlying that it was not a revolution in its classical sense. The presidential election campaign in Ukraine and political events of 2004 in the vast majority of works are classified as socio-political crisis and as interference of foreign players into Ukraine's domestic politics. Ukrainian «Orange Revolution» was considered by Russian researchers in the context of a more complex phenomenon of so-called «color revolutions» that took place also in Georgia 2003 and Kyrgyzstan 2005.

The Ukrainian political process in 2004 attracted a considerable attention from the Russian Federation. Many political science publications were devoted to this phenomenon, but till now there is not enough historical works in this field.

The external influence of the West was compared with the Russian involvement into the Ukrainian election campaign and the number of recommendations was proposed for the Russian authorities about the ways to improve its policy towards post-Soviet countries. The spread of the democratic values as well as the widening of the NATO to the East was interpreted as the main reasons of the Western involvement to the Ukrainian political events of the 2004.

Among the main tools which were used for the external influence from the West Russian authors mainly name the following: non-governmental organizations, financial help to opposition forces and well known top officials from the other countries. As a result of such assistance Russian Federation lost its former strength on the post-Soviet space and now it is necessary to restore it. As a whole – we can conclude that Orange revolution events were of great concern from the Russian side – not only in the political, but in the scientific way as well.

Keywords: «Orange Revolution», election, external factor, the post-Soviet space.

З моменту розпаду СРСР російські культурних процесів на пострадянському політологи та історики приділяли значну просторі. Це зумовлювалось прагненням увагу перебігу політичних, економічних та Російської федерації (далі – РФ) утримати за

собою роль лідера, яку вони на себе взяли після розпаду СРСР у взаєминах з країнами пострадянського простору. Україна серед цих країн займала і продовжує займати значне місце. Ще з 1991 р. у російській науковій думці особливу увагу надавали проблемам російсько-українських взаємин (зокрема у галузі економічного, воєнного, політичного співробітництва). Виборча кампанія у президенти України 2004 р. справила значний вплив на російсько-українські взаємини, адже саме з неї розпочався кількарічний період ускладнення відносин між Україною та РФ. Таким чином, у подальшому, саме ця точка невороття привернула до себе значну увагу російських дослідників.

РФ, як країна залучена до українських політичних подій 2004 р., була геополітично зацікавлена у результатах президентської виборчої кампанії. Виходячи з цього, у російській науці існував значний інтерес до вивчення перебігу «помаранчевої революції», зумовлений у першу чергу завданням довести штучність політичних подій 2004 р. в Україні та їх «зовнішнє походження». Тому питання інтерпретації у російському суспільствознавстві впливу зовнішнього чинника на хід української виборчої кампанії є актуальним, та має наукове та практичне значення.

Метою даної роботи є вивчення специфіки російській науковій думки щодо впливу зовнішніх факторів на перебіг політичних подій в Україні кінця 2004 р – початку 2005 р. Дослідження подій 2004 р. – є відносно новою темою саме для вчених-істориків. Спостерігається брак робіт, у яких би був проаналізований стан наукової розробленості цієї теми. Дана стаття – це спроба зробити деякі узагальнення щодо поглядів російських вчених на «помаранчеву революцію» 2004 р.

Для виконання поставленої мети були проаналізовані роботи різного характеру: як ті, в котрих безпосередньо розкривалась зовнішня політика іноземних держав щодо України під час «помаранчевої революції» 2004 р., так і ті, які були присвячені іншим аспектам української виборчої кампанії у

президенти України, але, і в них, була приділена увага питанню зовнішнього впливу.

Над дослідженням з даної проблематики працюють такі російські політологи, історики та публіцисти як В. Алієв, В. Батюк, М. Бочанов, І. Грецький, С. Кара-Мурза, Л. Касюк, О. Корякіна, П. Маліновський, С. Наумова, С. Самуйлов, Д. Смірнова, Д. Потапов, А. Прокоф'єв, С. Чернявський та інші.

Перші наукові напрацювання щодо участі країн Заходу в українській «помаранчевій революції» вийшли вже у 2005 р. у вигляді наукових статей, тез до конференцій. У подальшому – були підготовані та опубліковані монографії, колективні праці, захищені дисертації з політології та історії.

Перш за все, треба зупинитись на самому тлумаченні подій 2004 р. російськими дослідниками. Так, у колективній праці С. Кара-Мурзи, С. Телегіна, О. Олександрова та М. Мурашкіна, «помаранчеву революцію» в Україні 2004 р. названо «квазіреволюцією», тобто такою, що не принесла українському суспільству докорінних трансформацій, а була лише технологією зміни політичної еліти, багато у чому, за допомогою зовнішніх гравців [18]. Історик В. Батюк класифікував революційний підйом 2004 р. в Україні як безпосереднє втручання Вашингтону [2, с. 20]. А політолог М. Бочанов відніс «помаранчеву революцію» в Україні до числа геополітичних технологій XXI століття. Її ціллю, на його думку, стала зміна незручного для Заходу політичного режиму певної країни та встановлення над нею власного протекторату [3].

Таким чином, можна говорити про те, що російські дослідники, використовуючи термін «помаранчева революція» дотримувались думки, що події 2004 р. в Україні не були революцією у класичному розумінні. У переважній більшості праць виборчу кампанію у президенти України та політичні події 2004 р., які були з цим пов'язані, було класифіковано як соціально-політичну кризу та масовий протест суспільства проти існуючих політичних і економічних умов життя у країні, з одного боку, та як

втручання іноземних гравців у внутрішньо-політичне життя України з іншого.

Треба відмітити той факт, що українська «помаранчева революція» серед російських дослідників, переважно, розглядалася у контексті більш складнішого явища, а саме так званих «кольорових революцій», що відбулись окрім України, ще й у Грузії у 2003 р. та у Киргизії у 2005 р. Загалом, у «кольорових революціях» вчені, вбачали потужний дестабілізуючий вплив. У роботах відмічалось, що західний фактор, який мав місце у президентських виборчих кампаніях в усіх трьох країнах, носив загрозливий характер для геополітичної ваги РФ на пострадянському просторі у цілому, та для російської державності зокрема.

З самого початку, аналізуючи політичні події 2004 р. в Україні, російські дослідники відмічали, що зовнішні сили зіграли відчутну роль у перебігу українського виборчого процесу. Ці гравці були як країнами західного (ЄС, США), так і східного (РФ) вектору розвитку.

З 1991 р. Україна більш-менш вдало балансувала у своїй зовнішній і внутрішній політиці між Заходом та Сходом. Тим не менш, 2004 р. проявив ситуацію, коли суспільне бажання культивувати західні цінності та стандарти життя наштовхнулось на цінність історичних зв'язків з РФ. Про-східний та про-західний вектори розвитку стали такими, що взаємно виключали один одного, а отже ситуація в країні вимагала суспільного вибору «або-або». Вибір на користь одного з векторів розвитку додатково ускладнювався суперництвом між собою іноземних гравців (РФ та США).

Так, на підтвердження цієї тези можна навести думку російського політолога Л. Касюка, який позначив «помаранчеву революцію» в Україні як приклад найбільш явно окресленого протистояння між Росією та США [5]. Історик С. Чернявський писав про те, що основні зусилля США та ЄС на 2004 р. були зосереджені на максимальному зміцненні своїх позицій у країнах пострадянського простору з метою використання цих територій у політичних, економічних та військових цілях, на шкоду РФ [17]. А його

колега В. Батюк, аналізуючи проблему «кольорових революцій» саме у контексті російсько-американських відносин, окреслював більш глобальну картину політичних процесів на пострадянському просторі [2]. Провідний науковий співробітник ІНІСН РАН П. Маліновський називав ситуацію в Україні геополітичним змаганням між Росією з одного боку і ЄС та США з іншого. Це він пояснював тим фактом, що Україна та Грузія розташовані на перехресті Європи, Євразії і Близького Сходу. Причинами даного протистояння автор називав прагнення Заходу розширити межі ЄС та НАТО далі на Схід за рахунок країн, що до 1991 р. входили до СРСР [7].

Таким чином, можна говорити про те, що у російській науковій думці аналіз «кольорових революцій» зводився до тези про винайдення Заходом якісно нового засобу геополітичної боротьби за сфери впливу на міжнародній арені. Це інтерпретувалося як перешкода у провадженні політики РФ щодо держав пострадянського простору.

Російські дослідники піддавали аналізу як внутрішні, так і зовнішні чинники «помаранчевої революції» в Україні. Так, науковці досить чітко звертали увагу на той факт, що «помаранчева революція», мала під собою потужну базу внутрішніх чинників. Серед них історик А. Рябов називав відчутну соціальну нерівність та невідповідність влади народу [13]. Дослідниця С. Наумова, підтверджуючи думку попереднього автора, зводила все, у підсумку, до сильного загального невдоволення існуючою владою з боку населення [9]. Історик С. Чернявський наголошував на цілій низці причин, що у підсумку призвели до недосконалої політичної структури країни [17].

Щодо впливу зовнішніх чинників на українські президентські вибори 2004 р., то на думку російських істориків, публіцистів та політологів, вони зіграли вагомий роль у зміцненні опозиційних сил, що, у результаті, вилилось у «помаранчеву революцію».

У російській науці спостерігається певна еволюція поглядів щодо інтерпретації причин української «помаранчевої революції» 2004 р. Так, якщо по завершенні цих подій в Україні

російські дослідники значно акцентували увагу на ролі зовнішніх сил, що справили, на їх думку, вагомий вплив на перебіг трьох турів голосування, то з більшою віддаленістю у часі вчені стали все частіше ставити знак рівності між зовнішніми та внутрішніми чинниками «помаранчевої революції».

На думку російських дослідників західний чинник був обумовлений наступними причинами. Першою з них було традиційне для США прагнення розширити коло країн дружних до демократії, адже демократичні країни, на думку Вашингтону, є прибічниками мирних засобів вирішення проблем та не несуть загрози для існуючого світоустрою. Другою причиною стало прагнення Заходу послабити вагу РФ на пострадянському просторі загалом, та у зовнішній політиці України зокрема.

Серед головних механізмів здійснення впливу з боку Заходу російські дослідники, у більшості своїй, назвали: по-перше, діяльність недержавних організацій різного характеру; по-друге, підтримку одного з кандидатів; по-третє, участь іноземних осіб-посередників у переговорному процесі між українською владою та опозицією.

Стосовно першого механізму зовнішнього впливу, а саме недержавних організацій, то загалом, більшість дослідників називали їх найважливішим інструментом зовнішньої політики західних держав, що зміцнили успіх опозиційних сил [3; 4; 9; 11]. Особливу увагу приділяли молодіжним структурам, яскравим прикладом яких політолог М. Бочанов називає українську організацію «Пора» [3]. Російська дослідниця А. Наумова акцентувала увагу на тому, що міжурядові західні організації надавали важливу інформаційну та піар-підтримку діям «помаранчевих революціонерів» [9]. Так, упродовж виборчих перегонів, вказує політолог, ці структури підтримували виключно прозахідного кандидата та дискредитували офіційні підсумки виборів, що могли бути незручними для реалізації далекосяжних цілей США.

Щодо другого механізму зовнішнього впливу, а саме фінансової підтримки опозиційних сил іншими країнами, то

дослідники зауважують, що вона надходила, у переважній більшості, із західних урядових та неурядових структур, тих, що спеціалізуються на укріпленні демократичних перетворень у країнах СНД [2; 8; 11; 18].

Ще одним механізмом втручання Заходу в українську виборчу кампанію 2004 р., на думку російських дослідників стала участь іноземних фігур та посередників у переговорному процесі між владою і опозицією [8; 9; 10]. Російські дослідники трактували цей аспект виборчої кампанії у президенти України як механізм використання переговорного процесу задля контролю за перебігом сценарію, корисного для Заходу. На додаток, вказувалось про на те, що окрім непрямого впливу на політичну ситуацію в Україні, у США були прийняті дії, спрямовані на посилення тиску на українську правлячу еліту. Так, А. Наумова наводить факт прийняття до виконання Держдепартаментом США резолюції Сенату, в якій йшлося про введення щодо України ряду санкцій у разі виявлення порушення президентських виборів 2004 р. [9]. Публіцист С. Кара-Мурза додає, що «міжнародні посередники», а саме верховний комісар Євросоюзу з питань зовнішньої політики і безпеки Х. Солана, генеральний секретар ОБСЄ Я. Кубіш, а також президенти Польщі О. Квасневський і Литви В. Адамкус стали тими фігурами, які істотно скорегували хід української виборчої кампанії 2004 р. [10].

Таким чином, можна говорити про те, що переважна більшість російських науковців у галузі новітньої історії і політології, поряд з суттєвими внутрішніми чинниками вбачала і значну роль зовнішніх впливів на виборчий процес в Україні 2004 р.

Слід відзначити, що у дослідженнях, присвячених українським подіям 2004 р. містився і практичний компонент: оцінювалася російська позиція під час виборчої кампанії в Україні та пропонувалися певні рекомендації щодо подальшого проведення зовнішньої політики РФ. Перш за все, російські політологи та спеціалісти з міжнародних відносин одразу по завершенню українських президентських виборів 2004 р. охарактеризували російську політику щодо України як

невдалу. Відзначалося, що РФ не змогла провадити цілісну зовнішню політику щодо ситуації в Україні, у той час, як країни Заходу, у тому числі і США, досить успішно це зробили.

Спостерігалася навіть певна еволюція у рекомендаціях дослідників. Так, у перші роки після подій 2004 р., серед спеціалістів існувала думка, що у РФ може статися схожа політична ситуація. Тож, у зв'язку з цим, історик В. Батюк назвав американське втручання у перебіг українського політичного життя прямою загрозою безпеці РФ. Ця небезпека, на його думку, ґрунтувалася на гіпотезі щодо посилення схожих опозиційних груп у самій РФ. Автор пропонував розробити таку зовнішню політику РФ, яка б стала початком «національної контрреволюції» серед країн, постраждалих від втручання Заходу, а саме до України, Грузії і Киргизстану [2].

У подальшому, коли перші враження вщухли, науковці запропонували якісно глибший аналіз зовнішньої політики РФ в українському сегменті, вже з метою зміцнення російського лідерства серед держав пострадянського простору. Так, було висловлено пропозицію змінити сам підхід РФ до державності країн СНД, у тому числі і до України [3]. Думка про можливість прямого економічного та політичного тиску на ці країни стала піддаватися критиці, натомість обґрунтовувалась доцільність поважного ставлення до зовнішньої політики кожної з країн СНД [3].

Таким чином, можна говорити про те, що перебіг українських політичних процесів 2004 р. привернув до себе значну увагу російських дослідників. Через нещодавність вищезначених подій цьому явищу було присвячено багато публіцистичних та політологічних напрацювань, але спостерігається обмаль саме історичних досліджень.

Особливо уважно російськими науковцями було проаналізовано роль конкурентного для РФ західного зовнішнього фактору у виборчій кампанії 2004 р. в Україні. Можна констатувати, що російські дослідження мали прикладний характер, адже у результаті аналізу подій «помаранчевої революції» науковцями було запропоновано низку рекомендацій російській владі задля покращення політики РФ щодо країн пострадянського простору. Дослідниками були розглянуті причини, через які Захід був зацікавлений у певному шляху розвитку подій. На їх думку головним було прагнення Заходу розповсюдити демократичні цінності та розширити НАТО далі на схід. Також вченими були виокремлені механізми впливу, що призвели до успіху політики західних країн: недержавні організації, фінансова допомога опозиційним силам та участь іноземних посередників у переговорному процесі між владою і опозицією. У результаті таких рішень, на думку російських дослідників, РФ значно поступилася своєю вагою не тільки у зовнішній політиці з Україною, але і політичною вагою серед країн пострадянського простору.

Дана проблематика потребує подальшого ґрунтовного дослідження. Слід звернути увагу не тільки на специфіку зауваг російських дослідників щодо механізмів впливу західних країн на «помаранчеву революцію» 2004 р. але й зосередитись на українському загальнополітичному житті та виокремити ймовірні шляхи впливу інших держав та міжнародних організацій на політичну ситуацію у країні. Це є продуктивним моментом, адже завдяки кращому розумінню такого питання можна мінімізувати дестабілізуючі впливи інших країн зацікавлених у певному перебігу політичних, економічних та культурних втручань в Україні.

Джерела та література:

1. Алиев В. А. Соперничество Российской Федерации и Соединенных Штатов Америки на пространстве СНГ (на примере Украины и Грузии: 1991 – август 2008 гг.): Автореф. дис... канд. полит. наук: 23.00.04. – Москва, 2008. – С. 16. [Электронный ресурс] / Алиев В. А. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/sopernichestvo-rossiiskoi-federatsii-i-soedinennykh-shtatov-ameriki-na-prostranstve-sng-na-p>.
2. Батюк В. И. Россия, США и «цветные революции» // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2006. – № 8. – С. 15-26.

3. Бочанов М. А. «Цветные революции» как фактор трансформации внешнеполитических стратегий государств на постсоветском пространстве: Автореф. дис... канд. полит. наук: 23.00.04. – Орел, 2011. – С. 21. [Электронный ресурс] / Бочанов М. А. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/tsvetnye-revoluytsii-kak-faktor-transformatsii-vneshnepoliticheskikh-strategii-gosudarstv-na>.
4. Грецкий И. В. Роль внешнеполитических факторов в президентских выборах 2004 года в Украине: Автореф. дис... канд. истор. наук: 07.00.15. – Спб, 2008. – С. 24. [Электронный ресурс] / Грецкий И. В. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/rol-vneshnepoliticheskikh-faktorov-v-prezidentskikh-vyborakh-2004-g-v-ukraine>.
5. Касюк Л. А. Механизмы политического влияния США на постсоветском пространстве и их воздействие на состояние российско-американских отношений: Автореф. дис... канд. полит. наук: 23.00.04. – Москва, 2010. – С. 19. [Электронный ресурс] / Касюк Л. А. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/mekhanizmy-politicheskogo-vliyaniya-ssha-na-postsovetskom-prostranstve-i-ikh-vozdeistvie-na->.
6. Корякина А. А. Политические кризисы в странах постсоветского пространства: факторы возникновения и развития :на примере современной Украины: Автореф. дис... канд. полит. наук: 23.00.02. – Уфа, 2007. – С. 18. [Электронный ресурс] / Корякина А. А. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/politicheskie-krizisy-v-stranakh-postsovetskogo-prostranstva-factory-vozniknoveniya-i-razvit>. – 2013. – 11 березня.
7. Малиновский П. В. «Помаранчевая революция» – геостратегические выборы Украины [Электронный ресурс] / Малиновский П. В. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=8824783>.
8. Марков С. А. «Цветная революция – это новый тип политических технологий по смене политической власти» [Электронный ресурс] / Марков С. А. – Режим доступа: <http://www.km.ru/glavnoe/2005/11/15/arkhiv/smarkov-tsvetnaya-revoluytsiya-eto-novyi-tip-politicheskikh-tekhnologii-po->.
9. Наумова А. Ю. Общественно-политический кризис в Украине 2004 года: причины возникновения, особенности развития, механизмы урегулирования: Автореф. дис... канд. истор. наук: 07.00.03. – Москва, 2011. – С. 20. [Электронный ресурс] / Наумова А. Ю. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/obshchestvenno-politicheskii-krizis-v-ukraine-2004-goda-prichiny-vozniknoveniya-osobennosti->.
10. Оранжевая мина / Под ред. С. Г. Кара-Мурзы [Электронный ресурс] / С. Г. Кара-Мурза, С. А. Телегин, А. А. Александров, М. А. Мурашкин. – Режим доступа: http://royallib.ru/read/kara-murza_serгей/orangevaya_mina.html#0.
11. Потапов Д. В. Феномен Майдана и «оранжевой революции» в Украине [Электронный ресурс] / Потапов Д. В. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=17113228>.
12. Прокофьев А. В. Трансформации политических режимов Грузии, Киргизии и Украины: Автореф. дис... канд. полит. наук: 23.00.02. – Казань, 2009. – С. 20. [Электронный ресурс] / Прокофьев А. В. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/transformatsii-politicheskikh-rezhimov-gruzii-kirgizii-i-ukrainy>.
13. Рябов А. А. Москва принимает вызов «цветных» революций [Электронный ресурс] / Рябов А. А. – Режим доступа: http://uisrussia.msu.ru/docs/nov/pec/2005/1/ProEtContra_2005_1_03.pdf.
14. Самуйлов С. М. Эволюция политики США в отношении Содружества Независимых Государств. – М. : ИСКРАН, 2005. – С. 106.
15. Смирнов Д. Н. Манипулятивные технологии и их применение в условиях смены политического режима: опыт оранжевой революции на Украине: Автореф. дис... канд. полит. наук: 23.00.02. – Н.Новгород, 2009. – С. 17. [Электронный ресурс] / Смирнов Д. Н. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/manipulyativnye-tekhnologii-i-ikh-primenenie-v-usloviyakh-smeny-politicheskogo-rezhima-opyt->.
16. Федорченко С. Н. Фрейм-анализ политической символики «цветных революций»: теоретико-методологические и исторические аспекты проблемы [Электронный ресурс] / Федорченко С. Н. – Режим доступа: http://evestnik-mgou.ru/vipuski/2012_3/stati/pdf/fedorchenko.pdf.
17. Чернявский С. И. Вестник аналитики [Электронный ресурс] / Чернявский С. И. – Режим доступа: http://www.isoa.ru/aview.php?aid=101&binn_rubrik_pl_articles=201.
18. Экспорт революции. Саакашвили, Ющенко ... / Под ред. С. Г. Кара-Мурзы [Электронный ресурс] / С. Г. Кара-Мурза, С. А. Телегин, А. А. Александров, М. А. Мурашкин. – Режим доступа: <http://www.kara-murza.ru/books/export/index.htm>.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Тригуб П. М., д.і.н., проф.

ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ІМПЕРІЇ ГАБСБУРГІВ ЯК ФАКТОР АВСТРО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проаналізовано доробок зарубіжної історіографії щодо місця і ролі у зовнішньо-політичній концепції Російської імперії українських земель Австро-Угорщини у першій третині ХХ ст. Висвітлено рівень зацікавленості вказаною проблематикою з боку німецької, британської, польської та російської історичної науки кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: Російська імперія, український національний рух, москвофільство, русофільство, панславизм, Перша світова війна.

Проанализировано наработок зарубежной историографии относительно места и роли во внешнеполитической концепции Российской империи украинских земель Австро-Венгрии в первой трети ХХ в. Освещен уровень заинтересованности указанной проблематикой со стороны немецкой, британской, польской и русской исторической науки конца ХХ – начала ХХІ в.

Ключевые слова: Российская империя, украинское национальное движение, москвофильство, русофильство, панславизм, Первая мировая война.

The problem of the Ukrainian lands of Austria-Hungary in the foreign activities of the Russian Empire in the early XX century belongs to one of the locus in modern historiography. Interest in this issue of foreign historical science observed mainly among works of Polish, German and Russian researchers. Today there are not many domestic historiographical studies that revealed the full extent of foreign contribution of science to the development of this problem. First, it should be called research is O. Suhyy where a separate section covers the status and prospects of study on the Russian factor in Galicia in historiography, including foreign. For similar scheme built one of the chapters of the monograph V. Perederko. One of the key issues of the role and place of Russia in the Ukrainian national movement in Galicja vision of historical scholarship covering scientific articles D. Marchukov, M. Dmitriyev. The Lviv researcher M. Mudryy attention is paid to the study of foreign publications.

The purpose of this article – to make a generalized view of modern foreign publications on the history of Russian policy on Western lands definite timeframe and perspectives of research topics. Acknowledge, that this intelligence can not exhaust the entire range of issues associated with the above problem. On today requires understanding the diversity of views on the issue of foreign policy of the Russian Empire on Western lands before and during World War I, the nature and essence Russophile movement features of the Ukrainian national movement, which emerged in the works of Ukrainian and foreign scientists. In addition, the actual problem is overcoming the gap formed between the Ukrainian and world civilization. Moreover, the Ukrainian historical scholarship ripe shift from positivist description Russophilia as a separate historical events and places in Galicia, Bukovina and Transcarpathia in the military-political interests of the Russian monarchy in discussions around methodological principles study of these issues, as well as comparative studies. This article is intended to be the start to assert scientific debate and intelligent searches on this problem.

Over the last decade, Ukrainian and foreign (Polish, German, Russian) historical science has made considerable progress in the study range of policy issues concerning the Austrian Empire Ukrainian lands. Enough studied political activities Russophiles. Scientific marked effectiveness analysis attempts ideological vision and institutional history of western Russophilia. It should be noted gradual overcoming intellectual rift that emerged in the Soviet era between historical science and the English language in Ukrainian historiography.

The least biased and methodologically Nouveau regarding study subjects should include German and British historiography. Admittedly, their research and development – is more interest individual researchers rather than systemic application. As Polish and Russian, then

somehow some researchers have not escaped subjective evaluations of national and political processes in the Austrian lands. There remains a need for an integrated development of the functioning of pro-Russian organizations in Galicia, Bukovina and Transcarpathia use Russophilia diplomatic services of the Russian and Austrian empires, comparing pro attitudes and trends among other Slavic peoples and others.

A significant drawback of Russian historiography of the subject remains on ignoring the Ukrainian national movement in Galicia, which was in the early twentieth century. important factor in political life not only in the region but also in Austria and under which Russian forces in Galicia withdrew from political activity. Review of scientific literature concludes that the question of the role and place of Ukrainian Austro-Hungarian foreign policy of the Russian Empire in the early XX century. foreign historiography not been studied comprehensively.

Keywords: *Russian Empire, the Ukrainian national movement, Russophilism, Pan Slavism, World War I.*

Проблема місця українських земель Австро-Угорщини у зовнішньополітичній діяльності Російської імперії на початку ХХ ст. належить до одних із найдискусійніших у сучасній історіографії. Зацікавлення цим питанням з боку зарубіжної історичної науки спостерігається в основному серед праць польських, німецьких та російських дослідників. На сьогодні існує не багато вітчизняних історіографічних досліджень, які б розкрили повною мірою внесок іноземної науки у розробку даної проблеми. Насамперед, слід назвати дисертаційне дослідження О. Сухого, де в окремому розділі розглянуто стан і перспективи дослідження питання російського чинника у Галичині в історіографії, в тому числі і зарубіжній. За подібною схемою побудований перший розділ монографії В. Передерка [1]. Одне з ключових питань ролі і місця Росії в національному русі українців Галичини в баченні історичної науки висвітлюють наукові статті М. Мудрого [2], М. Дмитрієва [3]. Львівський дослідник М. Мудрий велику увагу приділив саме вивченню іноземних видань.

Мета цієї статті – здійснити узагальнений огляд сучасних іноземних публікацій з історії політики Росії щодо західноукраїнських земель означеного часового проміжку та визначити перспективи дослідження теми. Усвідомлюємо, що дана розвідка не може вичерпати усього комплексу питань, пов'язаних із зазначеною проблемою.

Етапною подією в зарубіжній історіографії стала поява у 1992 р. книги австрійського історика Андреаса Каппелера «Російська

імперія як багатонаціональна держава» (український переклад монографії з'явився тільки у 2000 р.) [6]. Історію Росії автор подав в поліцентричному вимірі, інакше кажучи, застосував чи не вперше регіональний підхід при висвітленні історії імперії Романових. Дослідник здійснив важливий крок від централізованого імперського нарративу до нової історії імперії. У монографії не абсолютизуються етнічні та національні фактори, а поряд із етнічними конфліктами розглядається співіснування різних релігійних та національних груп.

Прослідковуючи динамічність розвитку українського національного руху протягом ХІХ ст., А. Каппелер у порівняльній ретроспективі розглядав Наддніпрянщину і Галичину [4, 5]. Зокрема він зробив висновок: «Ідеологія українського національного руху визначила українську націю в розмежуванні з росіянами на Сході і поляками на Заході. У Східній Галичині, де кількість українців була більшою від поляків, уявлення про Схід-Захід змінилися: москво- або русофіли, які до кінця ХІХ ст. керували національним рухом, відкидали польський Захід, ідентифікуючи себе з ідеалізованим російським Сходом» [7, с. 8-9].

Намагаючись заповнити відсутність власне російської проблематики в праці А. Каппелера, британський історик Джеффри Хоскінг видав книгу «Росія: народ та імперія» [8]. Проте відсутність достатньо вивченої та теоретично розробленої бази не дозволила йому це здійснити повною мірою.

Питанням українсько-російських відносин та проблемам націотворення в Україні багато

уваги приділив американський дослідник, один із співредакторів журналу «Ab imperio» Марк фон Хаген [9-11]. Зокрема, історик висвітлював російську окупаційну політику у Галичині та Буковині 1914-1915 рр. Автор зробив наголос на етнічній та релігійній ідентичностях, роль яких зросла під час військових окупацій: «Відносно гармонійне етнічне співжиття швидко політизувалося і значною мірою мілітаризувалося за режиму національної безпеки, який влада впроваджувала на окупованій території» [11, с. 272]. На думку фон Хагена, російська військова пропаганда від самого початку дотримувалася версії слов'янської ідеї, згідно якої всі слов'янські народи вітають російську армію як визволительку [11, с. 276].

Автор постійно акцентував увагу на релігійному факторі, який мав, на його думку, визначальний вплив на рівень успішності російських окупаційних заходів у Галичині: «Особливо релігійна політика спричинилася до того, що колись лояльні русофіли і потенційно нейтральні галицькі селяни повернулися проти російських окупантів... Ще важливішим було те, що іредентистські міти й російський проект націотворення, який об'єднував російських державних службовців і націоналістичну суспільну думку в Росії, зазнав поразки через потужну і глибоко вкорінену в Галичині організацію греко-католицької церкви» [11, с. 277].

З іншого боку, з точки зору автора «окупаційна політика режиму зламала грань між громадянським та військовим світом, а також між Австрійською та Російською імперіями. Окупаційна влада вивозила сотні тисяч громадян із західного прикордоння, тобто, із тих територій, які мали найбільший досвід сучасної національної політики, тим самим сприяючи тісним взаємозв'язкам галицьких поляків, євреїв і українців із українцями Російської імперії. Тому в кінцевому результаті саме російський режим і російські націоналістичні організації зробили націоналізм можливим в 1917 р...» [10, с. 186].

Застосовуючи міждисциплінарний підхід у дослідженнях процесів націотворення

українців, німецька дослідниця Рікарда Вульпіус розглядає їх у ракурсі відносин між релігією та етнічністю (пізніше – нацією) [12, 13]. На думку науковця, формування русинської національної свідомості у Галичині стимулював конфесійний антагонізм. Проте перешкодою для спільної національної ідентичності став якраз розкол русинів на українофілів та русофілів, які все з більшою силою виступали одні проти одних з різними національно-політичними концепціями.

Однак, наголошувала Р. Вульпіус: «Русофільському духовному рухові, зі свого боку, не вдалося за царських часів перешикувати формування української концепції ідентичності серед частини духівництва, а також політичній маніфестації цієї концепції. Коли не стало державної підтримки в лютому 1917 р. русофільське духівництво й зовсім ослабло, щоб могли стримувати форсовану українізацію церковного життя. Якщо розглядати розвиток у XIX та XX ст. з позицій «longue duree» (довготривалості – І.М.), то напрошується висновок, що наміри великоросійської нації, а тим самим і консолідація російської національної самосвідомості порівняно із зміцненням національного самоусвідомлення інших великих європейських націй відбулося запізно – запізно, якщо подивитися, на який опір наразився цей проект з боку сучасних конкурентних національних рухів у Російській імперії кінця XIX ст.» [13, с. 104].

Ще один німецький історик Кай Штруве займався дослідженням ролі й значення селянства у творенні української нації в південній Галичині та Російській імперії. Вихідним пунктом при цьому для нього є Галичина, у якій подібні процеси порівняно вивчені. Зокрема, дослідник дотримувався думки, що «русифільсько-українофільське протистояння» в краї щонайменше до останнього десятиліття XIX ст. не мало надто великого значення, окрім поширення подібних ідей серед вузького кола русинської інтелігенції [14, с. 168].

Загалом, К. Штруве пов'язував москвофільство південноукраїнських земель із «...орієнтацією на православ'я, силу і престиж Росії»,

тоді як орієнтація «...на народну культуру і мову та на селянство як їхнього носія..., втратила значення» [14, с. 176]. Тому, на думку автора, консервативному обличчю русофільського проекту націотворення вдалося тільки незначною мірою подолати соціальну дистанцію до селян.

Безумовним лідером у галузі вивчення національних рухів в Україні, зокрема в Галичині, залишається німецька дослідниця історії Східної Європи Анна Вероніка Вендланд [15, 16]. На основі дуже багатоджерельної бази автор відстоювала позицію, згідно якої явище русофільства стало результатом внутрішніх галицьких процесів, а не цілеспрямованої діяльності російського уряду та дипломатії [15, с. 485]. На думку А. В. Вендланд, взаємозв'язки русофільських діячів із офіційною імперією не переходили межі інтелектуального спілкування. До того ж галицькі русофіли в більшості залишалися лояльними до імперії Габсбургів.

Дослідниця, в цілому, трактувала русофільство як консервативну течію в середині українського табору, тобто порівнювала його з малоросійством. Вагомий внесок у розвиток українського національного руху діячі русофільського руху здійснили тоді, коли вперше заперечили «не історичність» русинів, саме вони відкрили і обґрунтували окремішність руської нації. З іншого боку, А. В. Вендланд у своїй роботі не зачепила національних рухів русинів інших земель Габсбургів – населення Буковини та Закарпаття.

Наведемо деякі аргументи ще одного німецького історика Клауса Бахмана, який русофільський рух в Галичині проаналізував крізь призму зовнішньої політики Російської та Австрійської імперій напередодні війни [17]. Подібно до А. В. Вендланд, К. Бахман відносив русофільство до складової процесу національного самовизначення українців. У своїй роботі автор визначав три течії українського національного руху – староруську, молодоруську та власне русофільську (москвофільську). На думку дослідника, саме староруська течія, яка спочатку вважала русинів краю частиною російського народу і була лояльною до

Габсбургів, пізніше дала групу радикальних москвофілів. Останні ідентифікували себе з імперією Романових як в культурному, так і в політичному та релігійному планах. Суперечливою виглядає теза К. Бахмана про відсутність серйозної загрози для існування Австро-Угорщини у випадку втрати нею Східної Галичини.

Польські сучасні дослідники дещо опосередковано торкалися проблем австрійсько-російських відносин щодо західноукраїнських земель та діяльності тут російських служб. Роботи польського науковця Збігнева Фраса відрізняються від ряду інших широким спектром джерельної бази та обізнаністю із українською історіографією щодо Галичини [18]. Зростання в краї популярності Росії, на думку автора, мало під собою тільки внутрішнє обґрунтування, а саме – антиукраїнська діяльність польських сил та перевага в українському русі греко-католицьких консервативних представників. Зовнішні чинники, які спричинили появу москвофільства дослідник відносив до другорядних.

Питання розвитку москвофільства на Лемківщині висвітлював інший польський дослідник Пауль Бест. На його погляд, саме пошук населенням своєї ідентичності (а не зовнішньополітичне втручання) і посприяв виникненню цього явища. П. Бест чітко розрізняв поняття русофільства (як приналежності до власне руського простору) і москвофільства (рух на повне злиття з російським національним простором) [19].

Формування в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. проросійської орієнтації дослідник Ярослав Мокляк виводив із цілеспрямованої політики російської дипломатії та церковних кіл на перспективу майбутнього захоплення українських земель Австро-Угорщини. Історик висловлював впевненість у виключній орієнтації москвофілів на власне російську культуру та ототожненні себе як її складової [20]. Тим самим Я. Мокляк розмежовував терміни москвофіли та русофіли (як поняття, що охоплює загальноруські традиції в цілому). На противагу йому в своїй статті, яка присвячена історії Лемківщини, Анджей Земба пропонував

взагалі викреслити термін «москвофільство» із наукового обігу, наголошуючи на його зневажливому значенні та замінити на нейтральний «русофільство» [21].

Велике значення для дослідження процесів російського впливу на західноукраїнську суспільність XIX – початку XX ст. і формування у громадсько-політичному житті українців краю проросійської течії займає російська історіографія. У радянський період питання історії слов'янських народів в Австро-Угорщині вивчалися переважно в Інституті слов'янознавства і балканістики АН СРСР [22, 23]. Що ж до поглибленого аналізу етнічних процесів і національних факторів, то у зв'язку з ідеологічними обмеженнями ці проблеми або не подавались, або висвітлювались викривлено. Пріоритетним вважалося вивчення міждержавних відносин Росії, Австро-Угорщини, Німеччини в контексті яких і вивчалися слов'янські проблеми [24].

Варто приділити увагу дослідженням Олексія Міллера, російського науковця, який у своїх наукових роботах застосував європейські методологічні тенденції [25-30]. Зокрема, він дотримувався думки про відносну запізнілість процесу формування національної ідентичності галицьких русинів. Порівняно стабільне існування русофільства О. Міллер пояснював з точки зору втручання російських зовнішніх сил, тим самим стверджуючи про намагання останніх накинути українцям Галичини загальноросійську ідентичність [25]. Питання про можливість анексії Галичини Романовими на початку XX ст. стало одним із ключових пунктів російського націоналізму [28, с. 32]. Проте автор переконаний у провалі такої тактики Петербурга, пояснюючи це політичними перевагами Відня і польського руху, розвитком українофільства у самій Російській імперії [26].

У порівнянні з іншими українськими регіонами Австро-Угорщини (Буковина, Закарпаття) О. Міллер особливого значення надавав Галичині. Він нараховував 7 активних учасників, зацікавлених так чи інакше в цьому регіоні – Відень, Ватикан, Петербург, місцеві русини та поляки, польська еміграція,

український рух в Росії. При цьому автор наголошував, що теорія «російської національної території про Червону Русь (Східну Галичину) і Угорську Русь (Буковину й сучасне Закарпаття) принципово відрізнялася від панславистського дискурсу Росії загалом про слов'ян Габсбурзької і Османської імперій. Це був дискурс націоналістичної ірреденти», який продовжувався до краху імперії Романових [27, с. 162].

Досить ґрунтовно історією Галичини займався дослідник Російської Федерації В. Савченко [31-35]. Його дослідження стосуються національного розвитку краю на початку XX ст. і в роки Першої світової війни. В основному джерельну основу публікацій автора становлять документи російських відомств (МЗС, Військового міністерства), чії служби уважно слідкували за подіями політичного та національного характеру в Галичині. Найдетальніше В. Савченко висвітлює співіснування двох течій національного руху галичан: народовської і русофільської, їхню ідеологію та боротьбу. Головними висновками в роботах автора є тези про глибокі історичні традиції русофільського руху та про австрійську антиукраїнську політику народоства. Всі роботи вченого підводять до узагальнення, що попри деяку зацікавленість офіційної Росії у збереженні русофільської течії на землях Австро-Угорщини, документально наміри міністерських кіл зібрати всі «русские земли» включно з 1914 р. ніде не зафіксовано [34, с. 39-41]

Окремі аспекти діяльності Російської імперії та москвофільських інституцій (Руський Собор, Галицько-руська матиця та ін.) вивчала московська дослідниця Н. Пашаєва [36]. На жаль, досить вузька джерельна база не дозволила їй позбутись стереотипів радянського часу. Зокрема, трактуючи галицьке русофільство як виключно «русское движение», дослідниця тим самим продовжила тенденційний виклад у дусі російської імперської історії. Для порівняння слід сказати, що інші російські науковці, скажімо О. Бахтуріна [37; 38], М. Клопова [39; 40], І. Міхутіна [41] не ототожнювали галицьке населення з «русскими».

На наш погляд, уваги заслуговують дослідження М. Клопової, яка цікавилася діяльністю російських дипломатичних служб на східнослов'янських землях Австро-Угорщини на початку ХХ ст. На її погляд (підтверджений документами Архіву Зовнішньої Політики Російської Імперії) до 1907 р., тобто до поразки Росії у війні з Японією і посилення в імперії ідей слов'янофільства, зацікавленість регіоном була невисокою. Зростання австрійсько-російських протиріч і розвиток національного руху українців спричинили посилення уваги з боку дипломатичних кіл імперії до москвофільських організацій з метою пошуку майбутніх союзників [39, с. 302-304]. Протягом 1912-1914 рр. проявляється нова тенденція – посилення уваги до Угорської Русі та Буковини. Остання тепер розглядалася російськими службами як центр москвофільського руху. В Закарпатті російський царизм вбачав «оплот православ'я і лояльності до Росії» [39, с. 306]. Автор таку зміну полюсів пояснювала посиленням в Галичині українського руху, що автоматично призвело до двоякого трактування російськими дипломатами значущості краю, з одного боку, «як втраченого для «руського дела», а з іншого – як такого, що потребує посилення російської підтримки (в тому числі і фінансової) [39, с. 306].

Суттєвим внеском в розробку досліджуваної теми є наукові дослідження російського історика І. Крючкова, який зупинився на вивченні національного питання Угорщини у спектрі російської дипломатії напередодні Першої світової війни. Будучи переконаним у достовірності та об'єктивності оцінок російських послів та консулів, які передавали донесення в Петербург, автор впевнений у відсутності намірів російського уряду офіційно підтримувати проросійські настрої в «Підкарпатській Русі». Більше того, коли в 1912 р. російські служби були звинувачені у фінансовій підтримці москвофільства на Закарпатті, Генеральне консульство у Будапешті зробило все можливе для доведення своєї непричетності до конфлікту. І. Крючков це пояснював відсутністю в Росії найближчих

планів перспективи війни з Австро-Угорщиною [42, с. 272-273].

Не менш цікавими видаються наукові розробки дослідника Придністровського університету І. М. Благодатських. Його увагу привернули проекти російсько-румунського розмежування щодо Буковини в роки Першої світової війни. Питання про поділ регіону з початком військового конфлікту зайняло суттєву позицію у взаємовідносинах двох країн. Російська імперія, використовуючи «етнографічний принцип» (Північна Буковина, населена українцями, відходила до Росії, Південна – з румунським населенням – до Румунії). Румунські дипломати, посилаючись на «історичні права» вимагали у володіння цілий край. На думку автора, вимоги Романових, які в результаті так і не були задоволені, повністю відповідали національним прагненням населення Буковини [43].

Російськими істориками протягом останнього десятиріччя розроблено ряд інших, не менш актуальних і цікавих досліджень, без ознайомлення з якими дана стаття не буде повною. Неославістський рух та взаємодія його з російським урядом знайшов своє відображення на сторінках робіт О. Павленка [44], В. Дякіна [45], Е. Аксьонової [46], В. Хевроліної [47]. Статті Н. Нарочницької [48], М. Булахтіна [49; 50], А. Марчукова [51] відображають узагальнюючі тенденції російського бачення проблеми «Російська імперія – Галичина» наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Дипломатичний курс Петербурга першої третини ХХ ст., процес розробки зовнішньополітичних програм та діяльність розвідувальних служб імперії дозволяють прослідкувати дослідження В. Зубачевського [52], А. Ігнат'єва [53], А. Шелухіна [54], К. Шацилло [55] та ін.

Таким чином, найменш упередженою та методологічно модерною стосовно досліджуваної тематики слід назвати німецьку та британську історіографію. Необхідно визнати, що їхні наукові розробки – це більшою мірою інтерес окремих дослідників, аніж системна програма. Щодо польської та російської, то окремі дослідники певним чином ще не позбулись суб'єктивних оцінок національних та політичних процесів на

підавстрійських землях. Залишається потреба цілісної розробки питань функціонування ряду проросійських організацій в Галичині, Буковина та Закарпатті, використання русофільства дипломатичними службами Російської та Австрійської імперій, порівняння проросійських настроїв та течій серед інших слов'янських народів тощо.

Суттєвим недоліком російської історіографії щодо досліджуваної теми залишається ігнорування українського національного

руху в Галичині, який став на початку ХХ ст. важливим фактором політичного життя не лише у краї, але й в Австрії і під дією якого проросійські сили в Галичині відійшли від активної політичної діяльності.

Огляд наукової літератури дає підстави зробити висновок, що питання ролі і місця українців Австро-Угорщини у зовнішній політиці Російської імперії на початку ХХ ст. зарубіжною історіографією комплексно не вивчалось.

Джерела та література

1. Передерко В. Східна Галичина в політиці Російської імперії (1900-1914 рр.) / В. Передерко. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 300 с.
2. Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії: стан і перспективи дослідження / М. Мудрий // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 254-280.
3. Дмитриев М. В. Этнонациональные отношения русских и украинцев в свете новейших исследований / М. В. Дмитриев // Вопросы истории. – 2002. – № 8. – С. 154-159.
4. Каппелер А. «Россия – многонациональная империя»: восемь лет спустя после публикации книги / А. Каппелер // Ab Imperio. – 2000. – № 1. – С. 9-21.
5. Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер / пер. з нім. О. Блащука. – Київ : К.І.С., 2007. – 260 с.
6. Каппелер А. Росія – багатонаціональна імперія : виникнення, історія, розпад / А. Каппелер / пер. з нім. О. Блащука. – Київ : К.І.С., 2000. – 358 с.
7. Каппелер А. Україна між Сходом і Заходом / А. Каппелер // Схід-Захід : Історико-культурологічний збірник / упоряд. Кравченко В. В. – Харків : Майдан, 1999. – С. 5-13.
8. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя. 1552-1917 / Дж. Хоскинг. – Смоленск : Русич. – 512 с.
9. Хаген фон Марк. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи / Марк фон Хаген // Россия и Первая мировая война: Материалы международного коллоквиума. – СПб. : Изд. «Дмитрий Буланин», 1999. – С. 385-405.
10. Хаген фон Марк. Русско-украинские отношения в первой половине ХХ века / Марк фон Хаген // Украина и Россия: история взаимоотношений. – Москва, 1997. – С. 183-196.
11. Хаген фон Марк. «У війнах творяться нації» : націотворення в Україні під час Першої світової війни / Марк фон Хаген // Україна. Процеси націотворення / упор. А. Каппелер. – Київ : К.І.С., 2011. – С. 271-284.
12. Вульпиус Р. Слова и люди в империи : к дискуссии о «проекте большой русской нации», украино- и русофилах, наречиях и народностях / Р. Вульпиус // Ab Imperio. – 2006. – № 1. – С. 355-369.
13. Вульпиус Р. Релігія та нація : унійна церква, православ'я та «держава-протектор Росія» / Р. Вульпиус // Україна. Процеси націотворення / упор. А. Каппелер. – Київ : К.І.С., 2011. – С. 97-110.
14. Штруве Кай. Селяни та українська нація в Австро-Угорській монархії та Російській імперії / Кай Штруве // Україна. Процеси націотворення / упор. А. Каппелер. – Київ : К.І.С., 2011. – С. 167-181.
15. Вендлянд А. В. Русофіли в Галичині : Українські консерватори між Австрією та Росією 1848-1915 / А. В. Вендлянд. – Відень : Вид-во Австрійської Академії Наук, 2001. – 644 с.
16. Вендлянд А. В. Русофільство : ще один український проект? Зауваги про невітлене прагнення / А. В. Вендлянд. – «І» : незалежний культурологічний часопис. – Ч. 18: Україна, Росія, Білорусь : три проекти. – Львів, 2000. – С. 113-122.
17. Bachmann Klaus «Ein Herd der Feindschaft gegen Rusland» Galizien als Kriesenherd in den Beziehungen der Donaumonarchie mit Rusland (1907-1914). – Wien : Verlag fur Geschichte und Politik, 2001. – 292 s.
18. Frasz Z. Galizja. – Wroclaw, 1999. – 298 s. [Seria «A to Polska własnie»].
19. Best P. J. Moskalofilstwo wsrod ludnosci lemkowej w XX wieku // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. – Prace Historyczne. – Zesz. 103. – Krakow, 1993. – S. 143-154.
20. Moklak J. Geneza moskalofilstwa wsrod Ukraincow galicyjskich // Ibid. – 1991. – Nr. 1. – S. 117-125.
21. Zieba A. A. Lemkowie i Lemkowszczyzna w historiografii polskiej // Lemkowie i lemkoznawstwo polskie. – Krakow, 1997. – T. 5.
22. Освободительное движение народов австрийской империи: Возникновение и развитие конец XVIII в.– 1849 г. (Подгот. Т. М. Исламов, А. С. Мильников, В. А. Дьяков и др.; Ред. кол.: В. И. Фрейдзон (отв. ред.) и др. – Москва : Наука, 1980. – 609 с.
23. Освободительные движения народов Австрийской империи. Период утверждения капитализма / Ред. кол.: В. И. Фрейдзон (отв. ред.) и др. – Москва : Наука, 1981. – 464 с.

24. Австро-Венгрия : опыт многонационального государства / отв. ред. Т. М. Исламов, А. И. Миллер. – Москва : РАН, Институт славяноведения и балканистики, 1995. – 465 с.
25. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. Миллер. – СПб. : Алетей, 2000. – 260 с.
26. Миллер А. Внешний фактор в формировании национальной идентичности галицких русинов / А. Миллер // Австро-Венгрия : интеграционные процессы и национальная специфика / под ред. О. Ховановой. – Москва, 1997. – С. 68-75.
27. Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – Москва : НЛО, 2008. – 248 с.
28. Миллер А. На границах Европы : ансамбль континентальных империй / А. Миллер // Средняя Европа. Проблемы международных и межнациональных отношений XII – XX вв. / под ред. А. С. Стыкалина. – СПб. : Алетей, 2009. – С. 27-35.
29. Миллер А. Украинские крестьяне, польские помещики, австрийский и русский император в Галиции 1872 г. / А. Миллер // Центральная Европа в новое и новейшее время / под ред. А. С. Стыкалина. – Москва, 1998. – С. 175-180.
30. Миллер О. Субсидия газете «Слово». Галицийские русины в политике Петербурга / О. Миллер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 322-338.
31. Савченко В. Н. Восточная Галиция в 1914-1915 годах (национально-политическая ситуация и политика российской администрации) / В. Н. Савченко // Отечественная история. – 2002. – № 5. – С. 76-89.
32. Савченко В. Н. Восточная Галиция в 1916-1920 годах (этнополитическая ситуация в крае) / В. Н. Савченко // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С. 96-113.
33. Савченко В. Н. Восточная Галиция на историческом перепутье. 1910 – начало 1920-х годов / В. Н. Савченко // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – Москва : Ин-т славяноведения РАН, 2005. – С. 132-187.
34. Савченко В. Н. Восточная Галиция накануне Первой мировой войны (этносоциальная ситуация по данным российского Министерства иностранных дел) / В. Н. Савченко // Отечественная история. – 2005. – № 6. – С. 32-41.
35. Савченко В. Н. Восточная Галиция: проблемы национально-территориального и политического размежевания (1914-1923 гг.) / В. Н. Савченко // Вопросы истории. – 2005. – № 9. – С. 95-107.
36. Пашаева Н. М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX – XX вв. / Н. М. Пашаева. – Москва, 2001. – 201 с.
37. Бахтурина А. Ю. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.) / А. Ю. Бахтурина. – Москва : РОССПЭН, 2004. – 392 с.
38. Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Ю. Бахтурина. – Москва, 2000. – 263 с.
39. Клопова М. Э. Российские дипломаты о восточнославянских землях Австро-Венгрии в конце XIX – начале XX вв. / М. Э. Клопова // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 1 : Від найдавніших часів до початку XX ст. – Одеса – Київ – Львів, 1999. – С. 300-306.
40. Клопова М. Э. Украинское движение на восточнославянских землях империи Габсбургов как фактор австро-российских отношений в начале XX в. / М. Э. Клопова // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – Москва : Институт славяноведения РАН, 2005. – С. 93-115.
41. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / И. В. Михутина. – Москва, 2003. – 289 с.
42. Крючков И. В. Национальный вопрос в Венгрии в донесениях российских дипломатов накануне Первой мировой войны / И. В. Крючков // Средняя Европа. Проблемы международных и межнациональных отношений XII – XX вв. / под ред. А. С. Стыкалина. – СПб. : Алетей, 2009. – С. 257-275.
43. Благодатских И. М. Проекты русско-румынского разграничения в Буковине в годы Первой мировой войны / И. М. Благодатских // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – Москва : Институт славяноведения РАН, 2005. – С. 116-131.
44. Павленко О. В. Панславизм / О. В. Павленко // Славяноведение. – 1998. – № 1. – С. 43-60.
45. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (начало XX в.) / В. С. Дякин // Вопросы истории. – 1996. – № 11-12. – С. 39-53.
46. Аксенова Е. П. Славянофил А. А. Башмаков о кризисе славянской идеи / Е. П. Аксенова // Славяноведение. – 2001. – № 5. – С. 83-89.
47. Хевролина В. М. Внешнеполитические взгляды славянофилов конца XIX в. / В. М. Хевролина // Новая и новейшая история. – 1998. – № 4. – С. 22-41.
48. Нарочницкая Н. А. Историческая Россия и СССР в мировой политике XX в. / Н. А. Нарочницкая // Новая и новейшая история. – 1998. – № 1. – С. 120-147.

49. Булахтин М. А. «С русинами мы можем жить в согласии» / М. А. Булахтин // Родина. – 2008. – № 4. – С. 81-82.
50. Булахтин М. А. К вопросу о взаимоотношениях политических партий в Галиции в начале XX века / М. А. Булахтин // Славяноведение. – 2008. – № 4. – С. 18-26.
51. Марчуков А. В. Россия, Украина и проблема «русской Галиции» / А. В. Марчуков // Вопросы истории. – 2007. – № 2. – С. 157-166.
52. Зубачевский В. А. Политика России в отношении восточных территорий Центральной Европы. 1912-1921 гг. / В. А. Зубачевский // Вопросы истории. – 2009. – № 9. – С. 100-110.
53. Игнатъев А. В. Политика соглашений и балансирования (Внешнеполитический курс России в 1906-1914 гг.) / А. В. Игнатъев // Отечественная история. – 1997. – № 3. – С. 23-32.
54. Шелухин А. Ю. Разведывательные органы в структуре высшего военного управления Российской империи начала XX века (1906-1914 гг.) / А. Ю. Шелухин // Вестник Московского ун-та. – Сер. 8. История. – 1996. – № 3. – С. 17-42.
55. Шацилло К. Ф. Последние военные программы Российской империи / К. Ф. Шацилло // Вопросы истории. – 1991. – № 7-8. – С. 224-233.

Рецензенты: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Тригуб П. М., д.і.н., проф.

© Музичин І. Т., 2013

Дата надходження статті до редколегії 26.03.2013 р.

ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН 20-х РОКІВ ХХ ст. У НОВІТНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Досліджено історіографічний доробок українських, російських та зарубіжних вчених щодо політичного підґрунтя російсько-українських відносин 20-х років ХХ століття, звернуто увагу на його проблемно-тематичне розмаїття та пріоритетні напрямки дослідження. Простежено специфіку й особливості дослідження зазначеної тематики. Доведено, що новітній період історіографії позначився підвищенням інтересу до історії становлення російсько-українських відносин після розпаду Російської імперії та створення і становлення СРСР. За останні два десятиріччя у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі зроблено значний поступ у справі зваженого й об'єктивного аналізу російсько-українських відносин окресленого періоду.

Ключові слова: новітня історіографія, сучасна українська, російська і зарубіжна історіографія, російсько-українські відносини, політичні відносини.

Исследовано историографическое наследие украинских, российских и зарубежных ученых относительно политической основы российско-украинских отношений 20-х годов ХХ века, обращено внимание на его проблемно-тематическое разнообразие и приоритетные направления исследования. Прослежена специфика и особенности исследования указанной тематики. Доказано, что новейший период историографии характеризуется повышением интереса к истории становления российско-украинских отношений после распада Российской империи, создания и становления СССР. За последние два десятилетия в отечественной и зарубежной научной литературе сделан значительный прогресс в деле взвешенного и объективного анализа российско-украинских отношений очерченного периода.

Ключевые слова: новейшая историография, современная украинская, российская и зарубежная историография, российско-украинские отношения, политические отношения.

Topic of scientific exploration involves the study of Russian-Ukrainian relations, but in the context of the historiography of the problem. It is proved that the latest period historiography marked increase in interest in the history of the development of Russian-Ukrainian relations after the collapse of the Russian Empire and the creation and development of the USSR. Over the past two decades in domestic and foreign scientific literature made considerable progress in the case of a balanced and objective analysis of the Russian-Ukrainian relations mentioned period. Overcoming stereotypes of the Soviet era, the current moderate Ukrainian and Russian historiography searching scientific coverage of Ukrainian-Russian relations, gradually releasing from ideological and politicized layers. Summing historiographical analysis of contemporary foreign literature on the abovementioned problem it should be noted the growing number and diversity of ideas and conceptual interpretations. And despite much literature in which authors in varying degrees, affect the problem of Russian-Ukrainian relations in Ukraine of the 1920s, special work on the subject available. This suggests that the problem is the political aspect of Russian-Ukrainian relations requires further in-depth research.

Keywords: new historiography, modern Ukrainian, Russian and foreign historians, Russian-Ukrainian relations, political relations.

Шлях поставторитарних держав, що виникли на теренах Східної й Центральної Європи, до нової суспільної системи виявився надто тернистим і тривалим. Досягнення європейського рівня демократії ліберального зразка, формування громадян-

ського суспільства й ринкової економіки наштовхується на численні психологічні, ментальні, економічні й соціально-політичні перешкоди. В цьому відношенні кардинальних зрушень у найбільших східнослов'янських країнах, що ними є Росія і Україна, в останнє

десятиріччя спостерігається, на жаль, небагато. Аналізуючи поступ обох суспільств до омріяного майбутнього, препаруючи компоненти зовнішньої політики, вивчаючи транзитивні соціуми та держави варто досить уважно стежити як за суперечливим розвитком російсько-українських відносин, так і особливостями їхнього внутрішнього життя. Так історично склалося, що від стану російсько-українських взаємин багато в чому залежить майбутнє нашої державності і, певною мірою, так само й вірогідність демократичного поступу Росії. Тим часом, нинішній стан міждержавних відносин між сусідніми країнами переконливо засвідчує концептуальну хибність підходу українського керівництва до налагодження стосунків з колишньою метрополією. Спроба кийвських правлячих кіл будувати відносини з Москвою на братерських засадах є утопічно-ідеалістичною ще й тому, що такого аналогу поки що не знає міжнародна практика. Звідси – й приреченість такої політики, її безперспективність, що постійно засвідчує життя (як приклад, російсько-білоруські взаємини). Як відомо, міждержавні відносини ґрунтуються виключно на пріоритетності національних інтересів, тобто на стратегічних імперативах.

Повчальною для сучасних політиків є історія розвитку російсько-українських відносин у 20-ті роки ХХ ст. Відсутність історіографії з окресленої проблеми наштовхує нас на небажання замикатися на вивченні тем в рамках суто республіканської проблематики. Варто дослідити зв'язки між Росією і Україною як окремими державними утвореннями у 1919 р. та їх переростання в зв'язки міжреспубліканські і наповнити їх новим змістом.

Актуальність названої проблеми в новітній історіографії обумовлена також певним загостренням відносин між Україною і Росією на сучасному етапі, коли окремі політичні сили, від праворадикальних до лівокомуністичних обох незалежних держав, намагаються створити конфліктогенну обстановку передусім навколо утвердження та зміцнення суверенітету України. Чимало зусиль в цьому напрямі докладають

націонал-патріотичні проросійські політики, а також окремі суспільствознавці.

За досліджуваний період спеціальних історичних праць, які б торкалися обраної теми написано не було.

Значна кількість праць, опублікованих протягом 90-х років ХХ ст. та на початку ХХІ ст., зумовлює обґрунтування конкретної методології дослідження, тобто практичного застосування історичних методів, формування структури роботи. Тема нашої наукової розвідки передбачає вивчення російсько-українських відносин, але в контексті історіографії проблеми. Джерельну базу становлять роботи українських, російських та зарубіжних дослідників, що виходили як монографії, колективні праці, статті чи збірки статей.

Наявну новітню історіографічну базу умовно можна поділити на три великі групи: 1) сучасна українська історіографія; 2) сучасна російська історіографія; 3) новітні зарубіжні дослідження.

Відродження державної незалежності України та обрання нею демократичного шляху розвитку створили якісно нові умови та можливості для ґрунтовного наукового осмислення минувшини російсько-українських відносин. У сучасній українській науці відсутні праці, які б комплексно аналізували публікації вітчизняних авторів, присвячених зазначеній проблемі. Недостатнє вивчення теми в сучасній історіографії й зумовило її вибір, як об'єкта наукового аналізу. Автор поставила за мету комплексно проаналізувати науковий доробок українських авторів з проблеми політичної складової російсько-українських відносин 1920-х років і на цій основі з'ясувати основні тенденції і складові концепції української історіографії із зазначеної проблеми.

Слід зауважити, що українська історіографія за більш, як 20-річну історію незалежного існування, накопичила певний обсяг матеріалів з досліджуваної теми. За роки незалежності вітчизняними істориками створено чимало узагальнюючих і монографічних праць, брошур, статей, захищено низку дисертацій з різноманітних аспектів відносин Росії і України у 1919-1929 рр. Проте їх аналіз

засвідчує, що, попри значне просування у дослідженні зазначеної теми, досі мають місце спроби запозичувати з радянської історичної науки і обстоювати застарілі ідеологічні штампи щодо напрямків і підсумків цієї діяльності. Це призводить до появи неадекватних історичним реаліям висновків.

На початку 90-х років ХХ ст. з'явилася значна кількість досліджень з історії України, в яких особливий інтерес проявлявся і до подій 1920-х років, що пояснювалося насамперед прагненням викрити сталінізм, суть тоталітарної влади, показати їх доктринальні та історичні витоки. Глибоке наукове дослідження цих проблем В. М. Даниленком, Г. В. Касьяновим, С. В. Кульчицьким стало гарантом незворотності позитивних змін у історичних дослідженнях [1].

Перші спроби дослідження проблем формування апарату тоталітарної влади, зокрема більшовицької партійно-державної номенклатури привели до висновків, що історично це питання в Україні розв'язувалося в тісному зв'язку з практикою, яка мала місце в діяльності Російської комуністичної партії, оскільки Компартія України від часу її створення у липні 1918 р. була складовою частиною єдиної РКП(б) [2]. Кадрова політика в Україні здійснювалася під диктовку московського партійного центру. Рівноправність КП(б)У з РКП(б) означала б цілковиту рівноправність України з Росією, самостійність України, що в принципі не могло допустити московське партійне керівництво.

Значний інтерес українські історики стали проявляти і до політичних поглядів та позиції українського партійного керівництва щодо відносин з РСФРР. Суперечливість у політичній поведінці вищого керівництва в республіці викликала хвилю дискусії серед науковців. Позиція керівників уряду України, яка після утворення СРСР була чітко протиставлена диктатові центру, особиста драма Х. Раковського стали темою спеціальних розвідок науковців на зорі незалежності [3; 4; 5].

Заперечуючи метод збереження імперії царизму і метод Тимчасового уряду та бажаючи не зрадити своїй природі,

більшовики активно почали формувати і теоретично обґрунтовувати новий метод і нову тактику в національному питанні. Принципові централісти, прибічники великих державних комплексів, більшовики, діставши владу, аж ніяк не були схильні в практичній політиці поглиблювати дезінтеграцію імперії. Першими кроками більшовиків на шляху майбутнього об'єднання всіх радянських республік стали директиви ЦК РКП(б) про воєнну єдність, які відразу стали наказом до дії для всіх клітин партії, звідси – для всіх радянських керівних органів з ЦВК кожної республіки включно, а РСФРР покликана очолити цей союз. Аналізуючи більшовицьку політику стосовно радянських республік загалом і України, зокрема, Г. Костюк стверджував, що після 1 червня 1919 р. уряд кожної неросійської республіки втратив понад половину своєї ефективної влади і незалежності [6]. Наступна тактика показала, що існування «договору про воєнний союз» між республіками далеко не гарантує бажаної господарської та політичної уніфікації. Тому наприкінці 1920 р. в керівний верхівці РКП(б) виникла ідея підписання цілого ряду нових союзно-господарських договорів. Доба «договірних відносин» (1921-1923 рр.) була добою напруженої дипломатії, політичної і економічної війни між РСФРР і її тодішніми нерівноправними союзниками. Це роки послідовного, впертого, улесливого і агресивного наступу розгорнутим фронтом централістських і уніфікаційних сил Москви [7].

Шлях до створення СРСР, партійні дискусії кремлівського істеблішменту про автономізацію, федерацію – все це фасад, який прагнула вибудувати офіційна Москва, щоб приховати справжні намагання РСФРР підпорядкувати собі непокірні окраїни бувшої Російської імперії. Порівняно з іншими регіонами Україна за економічним і людським потенціалом дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим. З цим не могли не рахуватися в Москві, яка перебрала на себе функції ще й столиці Союзу.

Окремо робилися спроби подивитися на проблему більш широко, з позиції національного досвіду, з'ясувати місце україн-

ського питання в процесі становлення союзної держави, яка так і не стала, внаслідок своєї авторитарної природи, справжньою федерацією. Знешкодивши опозицію в республіках, керівники щойно створеної союзної держави подбали і про арсенал правових засобів, здатних звузати сутність радянської федерації настільки, що від неї залишився лише декоративний фасад. Надання Союзу права приймати основи законодавства СРСР і республік, спочатку за певним переліком, а потім і без всяких обмежень, систематичне звуження нормотворчих особливостей республік, переведення провідних галузей промисловості у союзне підпорядкування, встановлення таких сфер державного і суспільного життя, у яких республіки взагалі не брали участі – все це вело до перетворення СРСР в унітарну, жорстко централізовану державу [8]. Дослідники розглядають політико-правовий статус Радянської України. Аналізують централістські прагнення Московського центру РКП(б) та простежують взаємозв'язок між УСРР і РСФРР, що призвело до утворення федеративної за формою, але унітарної за змістом держави [9].

Великий внесок у дослідження відносин між Радянською Україною і Радянською Росією зробив доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України С. В. Кульчицький. Саме він в середині 90-х років минулого століття закликав досліджувати проблему взаємовідносин між Україною і Росією у площині державного співіснування. Значну увагу було приділено ролі комуністичної партії у долі України [10]. РКП(б) та доктрина, яку вона проповідувала, відкрила перспективу досягнення тотального контролю над людськими і матеріальними ресурсами. Партія була унітарним утворенням, на якому жодною мірою не позначався багатонаціональний склад населення країни. Під час збирання «імперії» російський більшовицький центр прагнув відвернути пряму конфронтацію з національно-визвольним рухом і поєднував насилля з визнанням державних або автономних прав пригноблених народів. Курс В. Леніна на

утворення автономій і навіть національних держав з конституційно підтвердженими найширшими правами не зачіпав владних прерогатив партії. Поки вона існувала, країна зберігала фактичну унітарність. Республіки «прив'язувалися» до партії як гаранта існування єдиної багатонаціональної держави. Із зникненням цієї партії СРСР позбавлявся політичної основи. Суверенізація України після ліквідації КППС не здійснилася б, якби республіка мала статус російської автономії.

Упродовж 1921-1923 рр. виникало чимало конфліктних ситуацій поміж УСРР і РСФРР, що було наслідком різного бачення статусу першої з них [11].

Дослідження останнього часу українських істориків переконливо доводять, що ми мали у 1920-х роках власну УСРР із певними атрибутами державності: мали свій прапор, герб, гімн, територію з кордонами, вищі органи влади [12; 13].

Центральний напрямок сучасних російських досліджень – еволюція розмежування компетенції між РСФРР і її суб'єктами. Ця проблема на початку 20-х років набула відкритої конфронтації [14]. Однією із причин падіння СРСР вважають його імперський характер створення та існування. Криза комуністичної ідеології привела до дестабілізації за національною ознакою, що завершився формуванням національних еліт, які були зацікавлені в становленні контролю над владою і власністю [15]. Однією з основних проблем ХХ ст. вони бачать конфлікт двох принципів міжнародного права: єдності держави і права народів на самовизначення. СРСР з юридичної точки зору був не федерацією, а конфедерацією, з фактичної являв собою унітарну державу, яка часом визначалася як «імперія». Причину падіння Радянського Союзу вони справедливо вбачають у причинах його створення [16]. Договори між Україною і РСФРР створювали парадоксальну ситуацію: республіка мала формальне право керувати своєю зовнішньою політикою і фактично була позбавлена права вести самостійно свою внутрішню політику. Москва постійно порушувала договори, безцеремонно втручалася у внутрішнє життя республіки. Безперервні конфлікти Москви з

Києвом переконливо демонстрували недостатність системи двосторонніх договорів між радянськими республіками [17].

Політичні зміни і сам розпад СРСР стали очевидним проявом глибоких внутрішніх деструктивних процесів, які поховали радянське суспільство і продовжують роз'їдати суспільство пострадянське. За всіх своїх ідеологічних та інших особливостей СРСР був, тим не менш, «історичною Росією», зайняв її «історичну нішу», став її геополітичним і цивілізаційним продовженням. Так, у своїх дослідженнях історик О. В. Марчуков через призму діяльності українського національного руху аналізує феномен українського націоналізму, його ідеологічну і світоглядну спрямованість, розглядає взаємовідносини української, російської і радянської ідентичностей. Його книга дає можливість по-новому подивитися на політичні процеси у відносинах Росії і України 1920-х років [18].

Схожу з українськими дослідниками точку зору висловлюють і зарубіжні науковці. Більшовики ніколи не висловлювалися на користь федерального принципу в організації партії. Ця ідея остаточно була відхилена в 1919 р. на VIII з'їзді, де знову отримала схвалення тверда об'єднавча позиція і центральні комітети комуністичних партій були прирівняні до простих обласних комітетів РКП(б). Зростаючий централізм посилив цю тенденцію [19].

Такий устрій став зручним при вирішенні національного питання. Як тільки заселені неросіянами території знову завойовувалися і вводилися до складу нової, радянської імперії, вони отримували функцію державності за умови, що їх установи також починають

контролюватися РКП(б). Що ж стосується партій, то В. Ленін зовсім не збирався дробити їх за національним принципом [20].

Цементуюча сила КПРС і її силове поле утримували Радянський Союз у єдності до того часу, доки не розпочалися процеси демократизації, багатопартійності, які підірвали міць цієї партії, в результаті чого зникло силове поле, закладене у 20-х роках минулого століття, що й призвело до розпаду СРСР [21].

Отже, новітній період історіографії позначився підвищенням інтересу до історії становлення російсько-українських відносин після розпаду Російської імперії та створення і становлення СРСР. За останні два десятиріччя у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі зроблено значний поступ у справі зваженого й об'єктивного аналізу російсько-українських відносин окресленого періоду. Долаючи стереотипи радянських часів, сучасна поміркована українська і російська історіографія проводять пошук наукового висвітлення українсько-російських відносин, поступово звільнюючись від ідеологізованих і політизованих нашарувань. Підсумовуючи історіографічний аналіз сучасної зарубіжної літератури з означеної проблеми слід відзначити її кількісне зростання і концептуальне розмаїття думок та інтерпретацій. Та незважаючи на численну літературу, в якій автори в тій чи іншій мірі торкаються проблеми російсько-українських взаємин в Україні 1920-х років, спеціальні праці з цієї тематики відсутні. Це дає підстави вважати, що проблема політичної складової російсько-українських відносин вимагає дальшого поглибленого дослідження.

Джерела та література

1. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К. : Либідь, 1991. – 344 с.
2. Дорошко М. С., Колесник В. Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 40-51.
3. Мельниченко В. Е. Чи був Раковський конфедералістом // Про минуле заради майбутнього / Упорядник Ю. І. Шаповал; Редкол.: І. Ф. Курас та ін. – К. : Вид-во при Київському університеті, 1989. – С. 283-299.
4. Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський. Політичний портрет. – К., 1990.
5. Салига Л. П. Боротьба Х. Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 115-124.
6. Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника. – Київ : Видавництво «Смолоскип», 1995.

7. Марценюк Л. М. Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави. 1918-1929 рр. (Історичні аспекти проблеми): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 – історія України. – Київ, 1998. – 20 с.
8. Нагорна Л. П. Україна у новоствореній союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 3-15.
9. Марценюк Л. М. Політичний статус України в контексті реалізації стратегічного курсу РКП(б) (1918-20-ті роки). – К., 1997. – 32 с.
10. Кульчицький С. В. У площині державного співіснування // Політика і час. – 1996. – № 4. – С. 61-70.
11. Сфіменко Г. Так звана незалежність так званих республік // Тиждень.ua. – 2012. – 13 грудня // Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/65137>.
12. Чому радянська Україна була лише фасадом російсько-радянської окупації України. – 2012. – 13 грудня // Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/65134>.
13. Кульчицький С. Утворення СРСР: нові погляди // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 15/2006 – 2007. – С. 684-699.
14. Чеботарева В. Г. Национальная политика Российской Федерации. 1925-1938 гг. – М. : 2003. – 832 с.
15. Медушевский А. Н. Перестройка и причины крушения СССР с позиции аналитической истории // Российская история. – 2011. – С. 3-29.
16. Шейнис В. Л. Образование СССР и первая Конституция // Российская история. – 2010. – № 11. – С. 64-81.
17. История России 1917-1995. В 4 т. – М. : Издательство «МИК», издательство «Агар», 1996. – Том первый: М. Геллер, А. Некрич «Утопия у власти». Книга первая. Социализм в одной стране». – 500 с.
18. Марчуков А. В. Украинское национальное движение: УСРР. 1920-1930-е годы: цели, методы, результаты / А. В. Марчуков; [отв. ред. В. В. Трепавлов]; Ин-т рос. Истории РАН. – М. : Наука, 2006. – 599 с.
19. Боффа Дж. История Советского Союза. В 2 т. Том 1. От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917-1941 / Пер. с итал. И. Б. Левина. – 2-е изд. – М. : Международные отношения, 1994. – 632 с.
20. Пайпс Р. Русская революция: В 3 кн. Книга 3. Россия под большевиками. 1918-1924. – М. : Захаров, 2005. – 704 с.
21. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Пер. з англ.. – К. : Дух і Літера, 2000. – 354 с.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Тригуб П. М., д.і.н., проф.

СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проаналізовано історіографічний доробок польських вчених, присвячений проблемі сьогоденних українсько-польських взаємин. З'ясовано, яким чином дослідники та науковці визначають місце України у геополітичних орієнтирах Польщі, чим пояснюють виняткову зацікавленість офіційної Варшави у наближенні України до Європи, успіхах її європейської інтеграції.

Ключові слова: Україна, Польща, відносини, співробітництво, історіографія.

Проанализировано историографическое наследие польских ученых, посвященное проблеме сегодняшних украинско-польских отношений. Выяснено, каким образом исследователи и ученые определяют место Украины в геополитических ориентирах Польши, чем объясняют исключительную заинтересованность официальной Варшавы в приближении Украины к Европе, успехах ее европейской интеграции.

Ключевые слова: Украина, Польша, отношения, сотрудничество, историография.

Having analyzed the Polish historiography of the present day Polish-Ukrainian relations, the authors have described its attainments in elucidating of the research topic. Based on the analysis of the historiographic works the authors have determined the range of problems that were in the focus of the attention of Polish scientists.

It was ascertained that after the collapse of the socialist system the researchers of the politically independent Poland paid their attention to the issues of foreign policy strategy of the state in the new geopolitical circumstances. As for the scientific explorations, those dedicated to the formation of Ukrainian-Polish interaction are to be noted. The policy of «two ways» by the official Warsaw towards its eastern neighbors was thoroughly studied, as well as the fact that it was Poland to have become the first state to recognize Ukraine as an independent state.

In the middle of 90-ies XX the thorough monographic researches devoted to various aspects of the research topic started to appear. According to the results of the historiographic review, the greatest attention was paid to the studies of the political component of the relations, which was considered to be determining, meanwhile the issues of the political, economical and cultural interaction were studied superficially. After the Ukrainian-Polish partnership reached the strategical level, the scientific research became more active.

Many Polish scientists prove in their works that the success of Ukrainian-Polish international relations depends on European integration of Poland. The argumentation that the difficulties in Ukrainian-Polish collaboration arise from balancing of Poland between Europe and Russia can be noted in the historiographic works.

The authors remark in the article that after Poland joined European Union, the eastern policy of the state has commenced to be more actively worked through. The researchers confirm that after Poland became a member of European Union, its relations with eastern neighbours, Ukraine, first of all, obtained a new meaning. After the European Union started to realize Polish-Swedish initiative «Eastern Partnership», the Ukrainian-Polish interaction would be more often considered through the prism of its success. And it's not only the content of the international relations but the geopolitical importance of Poland depend from the success of the program.

Keywords: Ukraine, Poland, relations and cooperation, historiography.

Проблемі становлення та розвитку держав політичної незалежності різні сьогоденних українсько-польських відносин аспекти взаємин між ними неодноразово у польській історіографії відводиться чільне ставали об'єктом дослідження у працях місце. Ще задовго до здобуття кожною з польських науковців. Глибокі трансформації

європейського геополітичного простору, що мали місце на межі 80-90-х років ХХ ст., обумовили початок нового етапу українсько-польської взаємодії. Певних змін, як наслідок, зазнала історична думка. У поле зору дослідницького пошуку почало потрапляти дедалі більше проблем, їх висвітлення набуло комплексного характеру. За трохи більше, ніж два десятиліття, з друку вийшла чимала кількість різноманітних ґрунтовних розвідок, захищено ряд дисертаційних досліджень, відбулася низка конференцій та круглих столів. Все це, як наслідок, зумовлює необхідність комплексного вивчення історіографічного доробку з досліджуваної проблеми.

Метою даної статті є проаналізувати праці польських вчених, присвячені сьогоденним українсько-польським відносинам, з'ясувати характер висвітлення та рівень наукового обґрунтування проблеми у польській історіографії.

Аналіз історіографічного доробку свідчить, що з розпадом соціалістичної системи та переходом Польщі до розбудови нової стратегії зовнішньої політики у поле зору дослідників та науковців почали потрапляти проблеми зовнішньополітичної діяльності Польщі у нових геополітичних умовах. На початку 1990-х років найбільш значимі дослідження опублікували С. Белень [1], Б. Візімська [2], Я. Новаковський [3-4], Я. Онишкевич [5].

Переглядаючи зміст та основні напрямки зовнішньої політики, офіційна Варшава однозначно заявила про пріоритетність західного вектору і націленість на досягнення Польщею членства у НАТО та ЄС. Що ж до взаємин зі східними сусідами, то, не будучи впевненою у спроможності вибудувувати політику стосовно них в обхід Кремля, упродовж 1989-1991 рр. офіційна Варшава здійснювала політику «двох шляхів» («рівної дистанції»). Як засвідчив аналіз публікацій, політико-інтелектуальні кола Польської держави оцінювали її далеко неоднозначно. У розвідці Т. Орловського, зокрема, зауважено, що поляки гостро критикували «політику двотуровості»: одні – за надмірну обережність, інші – за певний авантюризм [6, с. 13].

Східну політику Польщі ґрунтовно розглянуто у публікації В. Зайончковського [7]. Певне місце у праці займають проблеми дворівневої політики офіційної Варшави, а також пошуку нею нового «сценарію» взаємин з країнами-сусідами, що постали на її східному кордоні по розпаду СРСР. Проаналізувавши відносини з Україною, Литвою та Білоруссю, автор дійшов висновку про виняткову важливість для Польщі українського напрямку. Дипломати з берегів Вісли, – переконаний В. Зайончковський, – зацікавлені у наданні польсько-українським стосункам європейського контексту. З однієї сторони, партнерство з Україною покликане зміцнити позицію Польщі у регіональній та європейській політиці, з іншої, – гарантувати захист її східних кордонів та дистанціювання від Росії. Зовнішньополітичні пошуки Польщі, у тому числі стосовно східних сусідів, розглянуто у праці Б. Геремека [8].

Перші наукові розвідки, предметом дослідження яких безпосередньо були міждержавні відносини України та Польщі, почали виходити з друку вже на початку 1990-х років. Здебільшого вони мали поверховий характер та характеризувалися зосередженістю авторів на висвітленні окремих аспектів взаємин між двома державами. Попри це, їх цінність є більше, ніж очевидною: наскрізною ідеєю польської історіографії стає обґрунтування необхідності активізувати відносини з Україною, наповнити їх реальним змістом.

Упродовж першої половини 1990-х років історіографія проблеми українсько-польських взаємин поповнилася публікаціями В. Боярського [9], Я. Браткевича [10], М. Цалки [11], М. Чієшліка [12]. Автори аналізували український напрям східної політики Польщі, визначали ключові напрями міждержавної взаємодії та, що вважаємо знаковим, доводили принципову важливість існування незалежної України для зміцнення геополітичної ваги Польщі.

Українсько-польські взаємини одними з перших ґрунтовно проаналізували В. Гілл та Н. Гілл. У 1994 р. вони опублікували монографічне дослідження «Відносини Польщі з Україною у 1989-1993 рр.» [13], основну

увагу в якому зосередили на питаннях політичної, економічної та культурної взаємодії, а також становищі українців у Польщі та поляків в Україні. Безсумнівним здобутком науковців є комплексне дослідження та узагальнення значного фактологічного матеріалу з історії міждержавних взаємин першої половини 90-х років ХХ ст., їх розгляд у світлі трансформаційних процесів, що мали місце на європейському континенті. Попри високий науковий рівень, цілісність та системність викладення матеріалу, публікація не позбавлена недоліків. Так, висвітлюючи еволюцію політичної компоненти взаємин Польщі та України, автори прослідкували вплив на неї далеко не всіх факторів; дещо поверховими є висновки та необґрунтованими – прогнози.

Чільне місце в історіографії міждержавних взаємин посідає праця А. Камінського та Є. Козакевича «Польсько-українські відносини у 1992-1996 рр. Доповідь» [14]. Визнані фахівці у сфері політики у своїй розвідці зосередилися на вивченні політичного аспекту відносин між Варшавою та Києвом. Попри невеликий обсяг, праця є одним із найбільш ґрунтовних, цілісних досліджень взаємин між двома державами впродовж першої половини 1990-х років. Прослідкувавши еволюцію взаємодії, автори визначили основні її етапи, вказали на ключові події та тенденції. Аналіз політики Польщі щодо України підвів дослідників до висновку, що, попри численні заяви, у яких офіційна Варшава заявляла про виняткову зацікавленість в Україні, її ключовою характеристикою була пасивність [14, с. 50]. Цілком очевидно, що український вектор зовнішньої політики Польщі перебував у підпорядкуванні успіхам її європейської та євроатлантичної інтеграції. У той же час активність України на польському напрямку автори пояснюють прагненням останньої у такий спосіб впливати на характер та динаміку стосунків з Росією [14, с. 56].

Упродовж 90-х років ХХ ст. відомий польський дипломат, колишній посол Республіки Польща в Україні Є. Козакевич опублікував ще кілька праць, присвячених різним аспектам тогочасних українсько-

польських взаємин [15-16]. У 1998 р. за його редакцією було видано комплексне дослідження «Стосунки польсько-українські» [17], яке містить добірку праць польських та українських авторів, присвячених різним аспектам взаємодії двох держав.

Знаковим для вивчення політичної складової українсько-польських відносин у 1992-2000 рр. стало монографічне дослідження званої у Польщі вченої, політолога Б. Сурмач [18]. Проаналізувавши багато джерел та зібравши велику кількість фактологічного матеріалу, авторка цілісно висвітлила міждержавні взаємини та виокремила у їх розвитку три періоди. Упродовж першого періоду, хронологічно означеного 1992 р. – першою половиною 1993 р., дослідниця констатувала налагодження взаємодії між державами, що супроводжувалося творенням договірно-правової та інституційної основи співробітництва. Другий період, що тривав протягом другої половини 1993-1995 рр., супроводжувався охолодженням партнерства, спричиненим зміщенням зовнішньополітичних орієнтирів Польщі та України на взаємини з іншими державами. Однозначно високі оцінки авторка дала третьому періоду міждержавної взаємодії. Так, упродовж 1996-2000 рр. вона відзначала у відносинах між Польщею та Україною зростання взаємної зацікавленості та активності. Вихід партнерства на рівень стратегічного супроводжувався поглибленням співпраці у різних сферах міждержавної взаємодії. Впродовж наступних років позитивні тенденції продовжували зберігатися [18, с. 170-177].

Політичну складову українсько-польського партнерства в останній декаді ХХ ст. проаналізував А. Тошь [19]. Автор детально зупинився на розгляді ключових подій та тенденцій, що відображали зміст міждержавних взаємин. Серед чинників, які визначали взаємну зацікавленість сторін, було названо географічну близькість, спільні господарські проекти, а також взаємні геополітичні розрахунки. На фоні очевидних успіхів автор відзначив наявність факторів, що утруднювали партнерські відносини. До таких, з-поміж інших, було віднесено нерозв'язані проблеми історичного минулого,

зокрема, події «волинської різні» та операції «Вісла», а також труднощі відкриття Меморіалу орлят у Львові. Загалом, – переконаний автор, – попри декларування стратегічного характеру, українсько-польське партнерство такого рівня так і не досягло.

Підсумки першого десятиліття міждержавної взаємодії підведено у роботах М. Зюлковскі [20], М. Сівеця [21], К. Федоровіча [22]. Дослідники неоднозначно оцінювали успіхи співпраці між Україною та Польщею, але в одному були переконані: найкращих результатів вдалося досягти у сфері політичної взаємодії, у той же час економічне та соціокультурне співробітництво потребувало активізації взаємних зусиль.

Стосунки між Україною та Польщею детально висвітлено у розвідках відомого польського вченого, ректора Державної вищої східноєвропейської школи Я. Драуса [23-24]. Розпочавши відлік сьогоденних українсько-польських взаємин з визнання Польщею незалежної України 2 грудня 1991 р., вчений зосередився на аналізі ключових аспектів взаємодії. Значну увагу у працях приділено формуванню договірно-правової бази, дипломатичним та політичним контактам. Наскрізною ідеєю робіт Я. Драуса є висвітлення міждержавного співробітництва у світлі геополітичних розрахунків. Так, аналізуючи Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, що його 18 травня 1992 р. підписали Україна та Польща, вчений розглядає його значення для кожної з держав наступним чином: для Польщі договір означав *«зміцнення незалежності України, можливість спрямування її у напрямку Європи, а одночасно віддалення її від Росії»*, що ж до України, то вона вбачала у Польщі *«тосла на своєму шляху до Європи»*, а союз із нею – запорукою *«зміцнення своїх позицій у стосунках з Росією»* [23, с. 33].

Зважаючи на пріоритетність напрямів європейської та євроатлантичної інтеграції у зовнішній політиці Польщі, Я. Драус неодноразово вдається до розгляду її взаємин з Україною у контексті інтеграційних успіхів. Так, наприклад, відмову Польщі від участі у реалізації «плану Кравчука» вчений

пояснює її небажанням ставити під сумнів взаємини з НАТО, а перелом в українсько-польському співробітництві, що мав місце у 1996 р., пояснює ні чим іншим, як оголошенням офіційним Києвом своєї згоди на вступ Польщі, а також інших держав-учасниць Варшавського договору до НАТО [23, с. 33-34]. Вбачаючи очевидні вигоди від «наближення» України до Європи, Польща дедалі активніше почала вдаватися до лобювання її інтересів у колах європейських політиків.

Упродовж першої декади XXI ст. польські дослідники опублікували ряд праць, присвячених східній політиці Польщі. Цілком очевидно, що, готуючись до вступу у ЄС, офіційна Варшава підпорядкувала взаємини зі східними сусідами, у тому числі й Україною, успіхам європейської інтеграції. Про труднощі українсько-польського партнерства у контексті балансування Польщі між Європою та Росією у своїх працях міркували Т. Іванський [25], Ф. Мемхес [26], Л. Ошінська [27]. Відомий політик, депутат Європарламенту П. Залевські, даючи оцінку взаєминам між двома державами, зокрема, зауважив, що попри безумовну підтримку, яку офіційна Варшава надавала міжнародним зусиллям України, остання *«рідко була самостійним суб'єктом нашої діяльності»* [28].

Зі вступом до Євросоюзу відносини Польщі з Україною наповнилися якісно новим змістом. Стратегічне партнерство, окрім того, що отримало нові поштовхи для активізації та розвитку, постало перед новими викликами. Про це, зокрема, йдеться у вже згаданій праці П. Залевські [28], а також роботах С. Дебські [29], К. Чорнік [30], А. Шептицького [31].

Своєрідною відповіддю євроінтеграційним прагненням України та, безумовно, відображенням зацікавленості у них Польщі стала презентація на саміті ЄС у Празі в травні 2009 р. польсько-шведської ініціативи «Східне партнерство». З початком її реалізації українсько-польську взаємодію дедалі частіше почали розглядати у світлі її успіхів. Ґрунтовно проаналізувавши значення програми для геополітичних успіхів ЄС та, насамперед, Польщі, директор польсько-українського

фонду РАУСІ Я. Пекло назвав її «сучасною калькою ягеллонської ідеї» та «проектом «останнього шансу», який фактично може визначити можливість присутності ЄС у Східній Європі» [32]. Окрім того, – переконаний автор, – від того, наскільки успішним виявиться «Східне партнерство», багато в чому залежить геополітична вага Польщі.

Значним внеском у наукову розробку досліджуваної теми стала робота міжнародного експертного «круглого столу» на тему: «Східне Партнерство та ідея європейської інтеграції», що відбувся 23 листопада 2010 р. у Києві [33]. З-поміж багатьох матеріалів варто виокремити доповідь професора Вроцлавського університету М. Мруза «Польсько-українське стратегічне партнерство і програма «Східного Партнерства» у контексті відносин Варшава – Київ. Спроба оцінки і перспективи на майбутнє» [33, с. 25-40]. У ній автор переконливо доводить, що стратегічне партнерство між Україною та Польщею, яке впродовж всього періоду його реалізації залишалося далеким від очікувань кожної зі сторін, з інаугурацією ініціативи «Східного Партнерства» покликане набути фактичної форми.

У доповіді експерта Польського інституту міжнародних справ Л. Адамські «Східне Партнерство і польсько-українські відносини» [33, с. 50-57] зауважено, що за роки незалежності Україні не вдалося досягти суттєвих успіхів на шляху розбудови демократії та правової держави, підвищення купівельної спроможності громадян. Сама ж Польща має мінімальні можливості впливу на швидкість цих процесів. У такій ситуації поширення на Україну програми «Східного Партнерства» та залучення ЄС до процесу української модернізації бачаться чи не єдино виправданим виходом із ситуації, що склалася.

Таким чином, внесок польських вчених у розробку проблеми українсько-польського співробітництва на сучасному етапі державотворення є очевидним і сумніву не викликає. Дослідники у своїх працях зупинялися на висвітленні різних аспектів міждержавних взаємин, надаючи при цьому найбільшої уваги їх політичній складовій. Загальною тенденцією є розгляд відносин у контексті процесу європейської інтеграції, а також обґрунтування підпорядкованості успіхів їх здійснення політиці великих держав, насамперед Росії.

Джерела та література

1. Bieleń S. Polska a novi ład polityczny w Europie / Stanisław Bieleń // Sprawy Międzynarodowy. – 1991. – № 1. – S. 19-34.
2. Wizimirski B. Polska polityka zagraniczna / Barbara Wizimirski // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1991. – S. 8-12.
3. Nowakowski J. Polska pomiędzy Wschodem a Zachodem. Szansa pomostu czy historyczne fatum / Wojciech Nowakowski // Polska w Europie (OSM Kancelaria Senatu RP). – 1993. – Z. 11. – S. 112-117.
4. Nowakowski J. Polska polityka wschodnia w 1991 roku / Wojciech Nowakowski // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1991. – S. 77-78.
5. Onyszkiewicz J. Kilka uwag o problemie bezpieczeństwa Polski / Janusz Onyszkiewicz // Polska w Europie. – 1992. – 8 kwiecień. – S. 27-36.
6. Orłowski T. Polska myśl polityczna i polityka lat 1989–1993 wobec wschodnich sąsiadów / Tomasz Orłowski // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – 2004. – Rok 2. – S. 10–15.
7. Зайончковский В. Восточная Европа в польской дипломатии / Войцех Зайончковский // Pro et Contra. – Т. 3. – № 2. – Весна 1998. – С. 39-52.
8. Геремек Б. Основні напрямки зовнішньої політики Польщі / Броніслав Геремек // Політична думка. – 1998. – № 1. – С. 62-75.
9. Bojarski W. O nowa polityke Polski w stosunku do Ukrainy / Włodzimerz Bojarski // Polska w Europie. – 1991. – 4 styczeń. – S. 64-72.
10. Bratkiewicz J. Stosunki z Rosją, Ukrainą i Białorusią / Jacek Bratkiewicz // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1994. – S. 127-134.
11. Calka M. J. Stosunki z Ukraina / Marek Janusz Calka // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1995. – S. 119-124.
12. Cieślak M. Stosunki polsko-ukraińskie / Marek Cieślak // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1994. – S. 135-144.
13. Gill W. Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989-1993 / Władysław Gill, Norbert Gill. – Torun : Adam Marszałek, 1994. – 123 s.

14. Kamiński A. Z. Stosunki polsko-ukraińskie. Raport / A. Z. Kamiński, J. Kozakiewicz. – Warszawa : Centrum Stosunków Międzynarodowych Instytutu Spraw Publicznych, 1997. – 60 s.
15. Козакевич Є. Розширення НАТО та європейська політика України / Єжи Козакевич // Політична думка. – 1999. – № 1-2. – С. 86-100.
16. Козакевич Є. Рухаємося у доброму і бажаному напрямі / Єжи Козакевич // Політика і час. – 1995. – № 4. – С. 21-26.
17. Stosunki polsko-ukraińskie / pod red. J. Kozakiewicza. – Kraków : Międzynarodowy Centrum Rozwoju Demokracji, 1998. – 194 s.
18. Surmacz B. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie: Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie / Beata Surmacz. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2002. – 266 s.
19. Тоś А. Polityczne stosunki polsko-ukraińskie w ostatniej dekadzie XX w. / Arkadiusz Тоś. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psz.pl/tekst-16601/Arkadiusz-Tos-Polityczne-stosunki-polsko-ukraińskie-w-ostatniej-dekadzie-XX-w>
20. Зюлковські М. Польсько-українські взаємини як складова архітектури сучасної Європи / Марек Зюлковські // Віче. – 2003. – № 6. – С. 72-74.
21. Сівець М. Україна та Польща: підсумовуючи досягнуте / Марек Сівець // Дзеркало тижня. – 2001. – 22 серпня (№ 32).
22. Fedorowicz K. Ukraina w Polskiej polityce wschodniej w latach 1989-1999 / Krzysztof Fedorowicz. – Poznań : Wydawnictwo naukowe UAM, 2004. – 248 s.
23. Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків у 1991-2008 роках: нарис проблематики / Ян Драус ; пер. з пол. Є. Г. Сінкевич // Чорноморський літопис. Науковий журнал. – Миколаїв, 2010. – Вип. 1. – С. 32-41.
24. Драус Я. Процес становлення та розвиток польсько-українських відносин у 1991-2009 роках: політичний дискурс / Ян Драус // Економічний часопис XXI. – 2009. – № 11-12. – С. 38-44.
25. Іванський Т. Україна як геополітичний буфер або стратегічний інтерес / Тадеуш Іванський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polit.ua/analitika/2011/04/07/iwansky.html>
26. Мемхес Ф. Прометей серед трун. На шляху до нової східної політики / Філіп Мемхес. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zgrouper.com.ua/article.php?articleid=4787>
27. Osińska L. Polskie a ukraińskie pojmowanie partnerstwa strategicznego pomiędzy Warszawą a Kijowem / Lucyna Osińska // Dialogi polityczne. – 2007. – № 8. – S. 25-42.
28. Залевські П. Місце і роль України в Європі / Павел Залевські. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pawelzalewski.eu/ua/publikacje/46,miejsce-i-rola-ukrainy-w-europie.html>
29. Dêbski S. «Polityka wschodnia»: mif i doktryna / Sławomir Dêbski // Polski Przegląd Dyplomatyczny. – 2006. – № 3(31). – S. 5-18.
30. Czornik K. Miejsce Ukrainy w polskiej polityce zagranicznej po «pomarańczowej rewolucji». Próba bilansu / Katarzyna Czornik // Stosunki Polski z sąsiadami w pierwszej dekadzie XXI wieku / red. M. Stolarczyk. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2011. – S. 113-160.
31. Шептицький А. Останній романтик? Президент Качинський та Україна / Анжей Шептицький. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/371809-ostanniy-romantik-prezident-kachinskiy-ta-ukrajina.html>
32. Пекло Я. Ягеллонське східне партнерство / Ян Пекло. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polit.ua/analitika/2011/02/03/peklo.html>
33. Східне Партнерство та ідея європейської інтеграції. Можливості, обмеження і сфери співробітництва з точки зору Польщі і України : збірник доповідей міжнародного експертного «круглого столу». Київ, 23 листопада 2010 р. / *Фундація «Форум Східної Політики»*. – *Вроцлав, 2010*. – 132 с.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Тригуб П. М., д.і.н., проф.

ТРАНСФЕР УКРАЇНСЬКОГО ТА ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ 1944–1946 рр. У НОВІТНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛАХ

Розкрито новітню історіографію та джерела дослідження українсько-польського трансферу населення 1944-1946 рр. Подано стислий огляд основних положень документів, якими регулювався обмін населенням і показано розбіжності між обіцяними правами й реальним станом справ.

Ключові слова: українці, поляки, Люблінська угода, трансфер, історіографія.

Раскрыто новейшую историографию и источники исследования украинско-польского трансфера населения 1944-1946 гг. Содержится краткий обзор основных документов, которыми регулировался трансфер населения и показаны различия между обещанными правами и реальным положением дел.

Ключевые слова: украинцы, поляки, Люблинское соглашение, трансфер, историография.

Reveals the latest historiography and sources of research of Ukrainian-Polish population transfers 1944-1946. Filed a brief overview of the main provisions of the documents that regulated population exchange and shows the differences between the promised rights and the real state of affairs.

Nowadays, there are still many unexplored and obscure pages of the history of relations between Ukraine and Poland, Ukrainian and Polish nations. These include, in particular, the migration of Ukrainian and Polish population in the years 1944-1946 with the collapse of the so-called world socialist system, Ukraine gained its independence need comprehensive study of this issue is not lost its relevance.

The main objectives of this publication is the coverage of the Ukrainian-Polish population transfers in the 1944-1946, the main achievements and prospects of research problems, analysis of written sources that reveal new aspects of relocation.

Lawful execution of the relocation process has Lublin agreement dated September 9, 1944. Formally, the evacuation had to be voluntary and therefore coercion could be applied either directly or indirectly. The desire to move could express both orally and in writing.

Attention is taken primarily scientific achievements of scientists, whose opinion is crucial in the treatment of problems of the Ukrainian-Polish relations. Ivan Bilas, I. Ilyushin, V. Kitsak, V. Sergiychuk the Ukrainian side churned E. H. Motyka, A. Sova and other Polish authors facing scientists, whose position deserves respect.

So, now in the scientific circulation has many informative articles and published documents on the issue of transfer of Ukrainian and Polish population in the years 1944-1946 according to Ukrainian and Polish authors often differ, but each has its foundation, sometimes depending on national or political affiliation of the author sometimes limited range of used documents or even preconceived goal or chosen coordinate system research. Valuable and convincing are those conclusions are based on the diverse sources, archives and research scientists in Ukraine, Poland and in Russia and other neighbouring countries in Europe. Significant intensification historiography problems caused by changes in the use of sources, and therefore of paramount importance will continue opening and involvement in research of new documents, especially in the past inaccessible archives. On the one hand, this position rally scientists contribute knowledge of historical processes and phenomena, on the other hand, formed a field for fruitful scientific discussions and progress of historical science.

Keywords: Ukrainian, polish, Lublin agreement, transfer, historiography.

У наш час залишається ще багато польського народів. До них можна віднести, невивчених та маловідомих сторінок з історії зокрема, переселення українського та відносин України та Польщі, українського та польського населення у 1944-1946 рр. Із

розпадом т.зв. світової системи соціалізму, здобуттям Україною незалежності потреба різнобічного вивчення цього питання не втрачала своєї актуальності.

Основним завданнями цієї публікації є висвітлення перебігу українсько-польського трансферу населення у 1944-1946 рр., основних здобутків і перспектив дослідження проблеми, аналіз писемних джерел, які розкривають нові аспекти переселення.

Згідно умов Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. договірні сторони зобов'язалися переселити всіх громадян української, білоруської, російської і русинської національностей, які проживали в Хелмському, Грубешувському, Томашувському, Любачувському Ярославському, Перемишльському, Лісковському, Замостінському, Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах і в інших районах Польщі, на територію України, а поляків і євреїв, які перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 р. і проживали в західних областях УРСР – на територію Польщі. Евакуації підлягали лише ті особи, які виявили бажання переселитися і щодо прийняття яких є взаємна згода Уряду Української РСР і Польського Комітету Національного Визволення.

Формально евакуація мала бути добровільною і тому примус не міг бути застосований ні прямо, ні опосередковано. Бажання переселитися можна було висловити як усно, так і письмово.

Уряд УРСР заявив, що евакуйовані будуть розселені згідно з їхнім бажанням в колгоспах, або наділені землею для ведення особистого господарства в розмірах не менших, ніж ті, якими вони користувались до евакуації, але не більше 15 га на одне господарство. Селяни, які до переселення не мали землі, в разі їх бажання, мали наділятися землею на загальних підставах. Для переселенців-поляків були встановлені такі ж умови наділення землею [1].

Частина переселенців, яка втратила своє майно у зв'язку з військовими діями, сприйняла таку можливість переселитися позитивно. На це рішення впливало кілька моментів: звільнення на два роки від

державних податків і страхових платежів з часу поселення на новому місці, надання позики в розмірі 5 000 карбованців-злотих на одну сім'ю з погашенням її протягом 5 років. Ця позика не була безкоштовною, виплачувати потрібно було рівними частками, починаючи через рік після переселення. Слід зазначити, що на відміну від Угоди від 9 вересня 1944 р. в інструкції про виконання Угоди від 21 вересня 1944 р. передбачено уже отримання коштів під 3 % річних [2, арк. 3зв.].

Третій розділ таємної інструкції дозволяв селянам усі свої посіви, худобу, майно, сіно та інші товари здати на державні заготівельні пункти. Це все мало оформлятися відповідними обмінними квитанціями з зазначенням суми за здану продукцію, але без фактичної оплати. Згодом ці обмінні квитанції обмінювались на акти-накладні, які дозволяли після поселення на новому місці отримати здані продукти та худобу [3, арк. 3зв.-4зв.]. Хоча траплялися випадки зловживань переселенцями своїми правами. Наприклад, у селі Рубніца, гміна Майдан Сопецькій, евакуйовані позривали дахи, познімали кухонні плити та повибивали шибки у вікнах. Були масові випадки вивезення евакуйованими з собою вікон зі склом і плит кухонних. Також траплялися численні випадки, коли особи, які заявили про бажання виїхати, після складання опису майна продавали все рухоме майно, включене в опис і оцінене [4, арк. 51].

Отже, після здачі майна, оформлення усіх необхідних документів, взявши з собою дозволену кількість речей, переселенці вирушали у подорож спочатку до станцій залізничного транспорту, а згодом і поїздами. Під час евакуації населення піддавалося грабежам на всіх етапах своєї мандрівки. Наприклад, більшість українського населення, яка виїхала з Польщі в Тернопільську область у жовтні 1945 р., діставалася місця призначення здебільшого без жодного майна і навіть без документів, багато хто не мав навіть одягу і взуття. Відсутність документів означала, що здане зерно не буде повернуте, компенсації не виплачені.

Понад половина прибулих 25 і 26 вересня 1945 р. з району Сянок в Тернопільську область п'ятьма ешелонами 400 сімей українського населення не мали ніяких документів про здане ними майно і посіви, третина прибувала з коровами, а менш ніж кожен четвертий з кіньми. При бесіді з ними уповноважених по розселенню переселенці заявляли, що у них місцевою польською владою було відібрано увесь урожай, велика рогата худоба і коні, а їм під силою зброї було запропоновано пішки піти на найближчу залізничну станцію.

Прибуле українське населення з Польщі розповідало про наступні факти: *«Я з сім'єю їхав на станцію, по дорозі мене зустрів польський поліцейський, який забрав у мене останнього коня, а інший почав віднімати корову, яку услід вела моя дружина і 9-літній син і коли син почав гнати корову, поліцейський вистрілив з рушниці і убив його, і ось я приїхав в тому, в чому стою».*

Прибулі з району Сянок М. Хомишек і А. Богуш розповідали: *«В село зайшли польські солдати, зігнали усіх в селі на збори і запропонували за дві години вибратися з села, самі стояли і спостерігали, ні великої рогатої худоби, ні коней, а також з квартир, окрім носильних речей не дозволяли брати, усі громадяни цього села пішки йшли більше 50 км до залізничної станції»* [5, арк. 285-286].

У новітній історіографії долю українського та польського населення прагнули розкрити як українські, так і польські науковці. В результаті виявилися чіткі відмінності у тлумаченні одних і тих же подій. Виняток становлять праці доби СРСР, оскільки тоді в країнах соціалістичного табору домінували комуністичні ідеї, що знаходило своє відображення у всіх сферах їхньої життєдіяльності.

Дослідження теми переселення 1944-1946 рр. розпочали українські вчені діаспори. Але так як вільного доступу до фондів радянських архівів не було, то і не було можливості здійснити комплексне дослідження. Тому у світ почали виходити невеликі статті присвячені спогадам очевидців [6, с. 33-50]. Основне завдання частини цих невеликих

статей було у тому, щоб привернути увагу світової громадськості до питання трансферу населення. В подальших працях розглядалася тяжке становище українців при виселенні з Польщі [7].

Одним із перших, хто зробив бібліографічний огляд теми трансферу, був М. Трухан. Він акцентував увагу на насильницькому переселенні українців з Польщі [8]. Натомість Є. Пастернак у своїй монографії показав акції загонів УПА, спрямовані на припинення примусового переселення українців з території Польщі [9].

Значний внесок у вивчення теми трансферу населення внесли сучасні польські дослідники.

Євген Місило у своїх працях подав докладну періодизацію переселення, спростував твердження про його «добровільність», подав своє бачення різниці між трансфером польського та українського населення від переселення інших народів. На його думку, це полягало насамперед у жорстокості проведення переселення [10; 11].

Гжегож Мотика та Рафал Внук у своїй спільній праці поставили наголос на боротьбі між УПА та АК-WiN, торкнулися проблеми спільних дій Армії Крайової та УПА проти переселення українського населення із Закерзоння [12].

Андрій Леон Сова, висвітлив причини, перебіг трансферу населення та показав взаємовідносини поляків та українців [13].

Праці Христини Керстен вирізняються тим, що вона наголошує на добровільності українсько-польського трансферу населення, а проявлений примус вона визначала його як суб'єктивне сприйняття трансферу самими переселенцями [14; 15].

В Україні якісно нові дослідження теми трансферу населення стали з'являтися після розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності. Стислий огляд суспільно-культурного життя переселенців на території УРСР та Польщі здійснили І. Красовський та Д. Солинка. На їхню думку, основною причиною переїзду населення став терор стосовно осіб, які підлягали переселенню [16]. В наступних працях велась спроба показати життя в період примусового виселення українського населення [17].

Трансфер населення як складову політичних репресій розкрив І. Білас. Його перша частина праці «Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953» присвячена правовому аналізу Угоди від 9 вересня 1944 р. [18].

Вагомим є внесок у дослідження питань трансферу українців та поляків низки інших українських учених.

О. Буцко у своїй монографії «Україна – Польща: миграционные процессы 40-х годов» проаналізувала міжнародно-правові підстави проведення евакуації, її масштаби, напрямки руху груп переселенців в Україні, описала матеріально-побутові умови проживання, в яких опинилися переселенці у східних областях України [19].

В. Сергійчук широко висвітлив національно-визвольний рух за незалежність України, пробудження національної свідомості жителів Закарпаття [20; 21; 22; 23].

О. Калакура дійшов до висновку, що більшість поляків були примусово депортовані до Польщі, зазнали великої кривди, а чимало з них опинилися у сталінських концтаборах за так звану контрреволюційну й антирадянську діяльність [24, с. 346].

І. Цепенда у праці «Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз» показав політику комуністичних урядів СРСР і Польщі щодо українського та польського населення, а також механізми вирішення міжетнічного протистояння. Автор обґрунтував періодизацію репатріаційно-депортаційних акцій, розкрив їх правову базу в контексті радянських геополітичних інтересів післявоєнного устрою Європи. Важливим став аналіз депортаційних акцій з точки зору їх впливу на духовну і етноконфесійну ситуацію в українському і польському суспільствах [25]. У 2010 році вийшла стаття І. Цепенди «Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944-1946 років». Автор узагальнив творчі здобутки вітчизняних, діаспорних та польських науковців з проблеми українсько-польського переселення, звернувши особливу увагу на дискусійні проблеми періодизації, понятійного апарату та окремих етапів переселення [26, с. 292-296].

Т. Пронь у своїх працях виокремила передумови прийняття рішення щодо обміну населенням між СРСР і Польщею та процес «евакуації» [27, с. 57-62], розглянула владно-політичні та моральні чинники прийняття Радянським Союзом рішення про обмін населенням у 1944-1946 рр. [28, с. 132–136].

В. Кіцак дослідив суспільно-політичні причини проведення переселення, соціально-психологічну адаптацію, житлове облаштування переселенців та наділення їх землею [29; 30; 31; 32; 33].

С. Ткачов обґрунтував використання терміну «трансфер» для охарактеризування процесу взаємного переселення українського та польського населення у 1944-1946 рр. [34].

До цього переліку можна віднести збірники наукових праць та опубліковані матеріали міжнародних конференцій, у яких міститься чимало студій молодих науковців та наукові статті осіб, авторитет яких уже закріпився серед наукового співтовариства. Так, у 2007 році вийшла збірка матеріалів «Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість», випуск присвячений депортаціям 1944-1951 рр. У збірнику містяться матеріали, які дають можливість зрозуміти хід та наслідки депортацій українців і поляків у 1944-1946 рр. [35]. У 1997 році відбулася міжнародна наукова конференція «Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років», за результатами якої було опубліковано збірник. У ньому опубліковано змістовні дослідження І. Біласа, І. Ільюшина, Г. Мотики, Ю. Сливки та ін. Автори у своїх статтях довели, що ініціатором примусового переселення було радянське керівництво, водночас показали спроби українсько-польського порозуміння у 1945-1947 рр. [36]. Загалом такі конференції та збірники стали традиційними в новітній українській та польській історіографії.

У архівах України та Польщі міститься чимало унікальної інформації, особливо в архівах спецслужб, яка є дуже важливою для розкриття теми трансферу населення [37, с. 34]. На цю тему є чимало публікацій, при цьому важлива роль належить збірникам архівних документів.

У 1996 р. вийшов перший том, а у 1998 р. другий том видання «Депортації: західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади». Вони охоплюють період трансферу населення 1944-1946 рр., містять документи зі спогадами очевидців, свідченнями репресій, переселень, процесу радянської Західної України [38; 39].

Змістовні збірки документів видав професор В. Сергійчук: «Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках»; «Український здви́г: Закерзоння»; «Трагедія українців Польщі». Дослідження українського історика у цих працях присвячене вивченню історії польської діаспори в Україні, національно-визвольному рухові за відновлення й утвердження власної держави [20; 22; 40].

У 2000 році вийшов другий том збірника документів «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб», присвячений трансферу українців та поляків у 1944-1946 рр. Збірник включає в себе 184 документи і ще 7 документів присвячено переселенню поляків з Сибіру в Україну у 1944 р. У вступній частині збірника проведено огляд публікацій з питання переселень, показано роль спецслужб в їх організації та забезпеченні. Автори вступного слова дійшли висновку, що польськими та українськими дослідниками вже створено солідний історіографічний доробок з переселенської тематики [37, с. 34].

Професор М. А. Якименко видав збірку спогадів лемків, архівних документів, літературних нарисів та поетичних творів про українсько-польський трансфер населення, які були об'єднані у книгу «Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944-1947 рр.» [41].

Оригінальним є збірник документів «Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА (Львів, 2011). Він доносить до читача матеріали українського підпілля, дозволяє зрозуміти перебіг подій у 1942-1947 рр. з іншого ракурсу. Йдеться про українсько-

польські конфлікти, спроби переговорів та налагодження співпраці між українським та польським підпіллям, політичну ситуацію в Західній Україні, на тлі якої розвивалась трагедія поляків і українців. Ці та інші теми висвітлюють унікальні джерела (звіти мережі ОУН та відділів УПА, інструкції та накази, протоколи Служби безпеки ОУН), більшість з яких опубліковано вперше [42; 43].

Польські дослідники не менш активно накопичували й аналізували джерельну базу вивчення т.зв. важкої українсько-польської історії й інтенсивно друкували документи, виявлені у польських та українських архівах. Наприклад, М. Сивіцький у своїй праці «Dzieje konfliktów Polsko-Ukraińskich» наголошував, що захисником українського населення була Українська Повстанська Армія. Автор констатує, що організатором трансферу був польський уряд та прокомуністична польська влада [44]. Є. Місило видав 144 документи Війська Польського, УПА, переселенських комісій, показавши процес підготовки та початок переселення (збірка «Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946») [10]. Через три роки вийшов другий том цієї збірки уже з 175 документами. Як зазначає Є. Місило у своїй праці, переселення поляків на територію Польщі здійснювалось жорстокими методами, а на кінцевому етапі палахкотіли села, страчувались місцеві жителі солдатами польського війська [11]. Г. Мотика і В. Внук охарактеризували відносини УПА та Армії Крайової і висловили думку, що співпраця між ними відбувалася на локальному рівні, оскільки чимало учасників переговорів з польського боку все ще бажали повернення Львова, а українська сторона жадала отримати Холм або Перемишль [12].

Отже, нині у науковому обігу є чимало змістовних праць і опублікованих документів з проблеми трансферу українського та польського населення у 1944-1946 рр. Думки українських і польських авторів часто різняться, але кожна з них має своє підґрунтя, інколи залежне від національних чи політичних уподобань автора, інколи обмежене колом використаних документів або й заданістю мети чи обраною системою

наукових координат. Цінними і переконливими є ті висновки, що опираються на різнобічні джерела, архіви й дослідження науковців в Україні, Польщі, а також у Росії та інших сусідніх країнах Європи. Істотне поглиблення історіографії проблеми зумовлено змінами у використанні джерел, тому й надалі першочергове значення матиме

відкриття й залучення до наукових досліджень нових документів, особливо з недоступних у минулому архівних фондів. З одного боку, це зближуватиме позиції науковців, сприятиме пізнанню історичних процесів і явищ, з іншого боку, формуватиметься поле для плідних наукових дискусій й поступу історичної науки.

Джерела та література

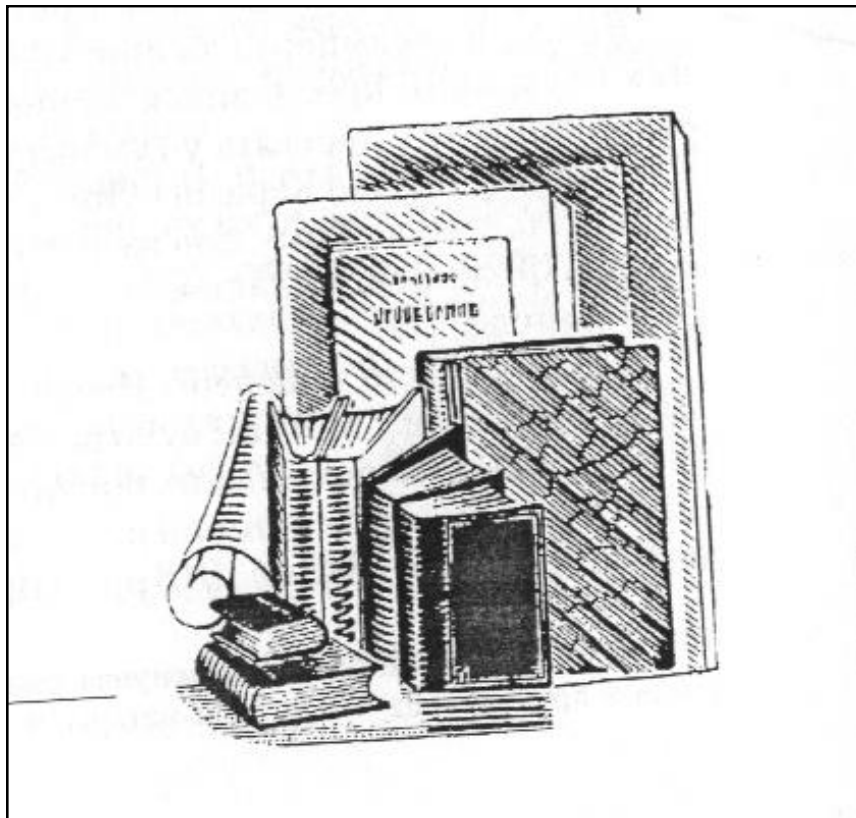
1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 6, спр. 737, стор. 152-160.
2. Державний архів Львівської області, ф. Р-221, оп. 3с, спр. 4, арк. 3зв.
3. Державний архів Львівської області, ф. Р-221, оп. 3с, спр. 4, арк. 3зв.-4зв.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 11, арк. 51.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 1469, арк. 285-286.
6. Гвозда І. Евакуація-депортація українців в Польщі в 1945-1947 роках // Лемківський календар на 1972 рік. – Торонто : Вид-во ООЛ, 1972. – С. 33-50
7. Лемківщина. Земля – історія – культура. – Т. І. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1988. – 356 с.
8. Трухан М. Українці Польщі після другої світової війни 1944-1984. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто : НТШ, 1988. – 404 с.
9. Пастернак С. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). – Вінніпег – Торонто : Б.М.В. 1989. – 466 с.
10. Misilo E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946. – Т. 1. Dokumenty 1944-1945. – Warszawa, 1996. – 336 s.
11. Misilo E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946. – Т. 2. Dokumenty 1946. – Warszawa, 1999. – 400 s.
12. Grzegorz Motyka, Rafał Wnuk. Pany i rezuny. Wspolpraca AK-WiN i UPA. 1945-1947. – Warszawa, 1997. – 232 s.
13. Sowa A. L. Stosunki polsko-ukraïskie. 1939-1947. Zarys problematyki. – Kraków, 1998. – 342 s.
14. Kersten K. Migracje powojenne w Polsce. Próba klasyfikacji i ogólna charakterystyka wewnętrznych ruchów migracyjnych ludności / K. Kersten // Polska Ludowa. Т. 2. – Warszawa, 1963. – S. 3-26.
15. Kersten K. Międzypaństwowe przesiedlenia ludności w XX w. / K. Kersten // Kwartalnik Historyczny. – 1966. – Nr 1. – S. 3-32.
16. Красовський І., Солинко Д. Хто ми, лемки... – Львів : Ред.-вид. відділ обласного управління по пресі, 1991. – 48 с.
17. Депортовані чи репресовані? Документи, статті, спогади. – Івано-Франківськ : Івано-Франківська обласна друкарня, 1994. – 120 с.
18. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – Київ : Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
19. Буцько О. Україна – Польща: миграционные процессы 40-х годов. – Киев, 1997. – 217 с.
20. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках. – Київ : Видання Української Видавничої Спільноти, 1999. – 192 с.
21. Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К. : Дніпро, 1996. – 496 с.
22. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль : книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. – 440 с.
23. Сергійчук В. Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. – К. : Дніпро, 1998. – 546 с.
24. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. — К. : Знання України, 2007. – 508 с.
25. Цепенда І. Є. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. – К., 2009. – 387 с.
26. Цепенда І. Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944-1946 років / Ігор Цепенда // Україна-Європа-Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця / ред. кол.: Ю. М. Алексєєв, Л. М. Алексієвць, М. М. Алексієвць [та ін.]. – Тернопіль, 2010. – Вип. 5: Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч. Ч. 1. – С. 292-296.

27. Пронь Т. М. Евакуація-депортація українського населення з території Польщі в Україну відповідно до укладеної Угоди між урядами УРСР і ПР 9 вересня 1944 р. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Т. 94. Вип. 81. Історія. – С. 57-62.
28. Пронь Т. М. Українсько-польський трансфер населення 1944-1946 рр. у контексті актуалітету людської цивілізації ХХІ століття // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Т. 104. Вип. 91. Історія. – С. 132-136.
29. Кіцак В. Адаптація українців Закерзоння в Україні: урядові документи і реалії часу // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. – Тернопіль : Лілея, 1998. – Вип. VII. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – С. 137-146.
30. Кіцак В. Житлове влаштування переселенців з Польщі в УРСР та наділення їх землею у 1944-1947 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія. – Тернопіль : редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 1999. – Вип. IX. – С. 152-157.
31. Кіцак В. Розселення українців Польщі в Тернопільській області та їх соціально-економічна адаптація // Краєзнавство в системі підготовки сучасного вчителя: Матеріали науково-методичної конференції. – Тернопіль : редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 2000. – С. 38-42.
32. Кіцак В. Соціально-психологічна адаптація переселенців із Закерзоння в Західній Україні (1944-1947 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія. – Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 1999. – Вип. VIII. – С. 144-148.
33. Кіцак В. Переселення українців Польщі до УРСР (1944-1947 рр.) // Наукові записки: 36. наук. статей Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова / Укл. П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко. – К. : НПУ, 2000. – Ч. 3. – С. 153-160.
34. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль : Підручники та посібники, 1997. – 216 с.
35. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. Крип'якевича. – Львів, 2007. – Вип. 2: Депортації 1944-1951. – 294 с.
36. Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). Матеріали між нар. наук. конференції. Львів, 14-17 травня 1997 року. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 132 с.
37. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 2, Переселення поляків та українців 1944-1946. / Гол. ред. Єнджей Тухольський, Юрій Шаповал. – Варшава-Київ 2000. – 1007 с.
38. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. / Ред. Юрій Сливка. – Т. 1(1939-45 рр.). – Львів, 1996 – 752 с.
39. Депортації: західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. / Ред. Юрій Сливка. – Т. 2: 1946-1947 рр. – Львів, 1998. – 540 с.
40. Сергійчук В. Український здвиг: Закерзоння. 1939-1947. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2004. – 840 с.
41. Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944-1947 рр. / За ред. докт. іст. наук, проф. М. А. Якименка. – Полтава : «Сімон», 2007. – 100 с.
42. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. – Т. 1: Війна під час війни. 1942-1945. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 792 с.
43. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. – Т. 2: Війна під час війни. 1942-1945. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 576 с.
44. Siwicki M. Dzieje konfliktów Polsko-Ukraińskich. – Tom trzeci. – Warszawa, 1994. – 439 s.

Рецензенти: Даниленко В. М., д.і.н., проф.

Тригуб П. М., д.і.н., проф.

Джерелознавство



ПИТАННЯ ДОСТОВІРНОСТІ ТА ДОСТУПНОСТІ ІНОЗЕМНИХ ДЖЕРЕЛ В ПРОЦЕСІ ВИСВІТЛЕННЯ ДИСКУСІЙНИХ ФАКТІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

Метою даної публікації є спроба проаналізувати факти з історії України на основі документів та робіт науковців сусідніх країн, точніше Польщі та Білорусії. Вказано, що особливістю зарубіжної історіографії вітчизняної історії є те, що вона представлена або в контексті історичних подій, що мали місце на теренах всього Радянського Союзу, або роботами порубіжних науковців та доробком вітчизняної діаспори і лише за малим виключенням це дослідження, які визначають сучасні напрямки світової історичної науки (соціальна історія, повсякденне буття, жіноча історія та ін.). Визначено актуальність створення спільних історичних концепцій порубіжних країн.

Ключові слова: зарубіжна історіографія, джерела, порубіжжя, спільна історія

Целью данной публикации является попытка проанализировать факты из истории Украины на основе документов и работ ученых соседних стран, точнее Польши и Белоруссии. Определено, что особенностью зарубежной историографии отечественной истории является то, что она представлена либо в контексте исторических событий, имевших место на территории всего Советского Союза, либо работами ученых ближнего зарубежья и наработкой отечественной диаспоры и лишь за малым исключением это исследования, которые определяют современные направления мировой исторической науки (социальная история, повседневная жизнь, женская история и др.). Указано на актуальность создания общих исторических концепций порубежных стран.

Ключевые слова: зарубежная историография, источники, порубежье, общая история.

The purpose of this exploration is an attempt to analyze historical facts in Ukrainian history on the ground of a documents and works of scientists from neighboring countries such as Poland and Belarus. The other purpose is to discover the possibility of usage of foreign scientific school's materials, works of individuals and to disclose the problem of excess to other countries sources as well as the possibility of their implementation in works of national scientists.

The peculiarity of a foreign historiography of national history is the fact that it is presented in the context of events that took place on the Soviet Union territory or it is **presented in the works of individual foreign scientists or in researches of Diaspora. And only a small part is investigations that keep up with modern schools of history (social history, everyday living, women's history etc.)**

The important issue for the modern history is the creation of mutual historical concepts of neighboring countries. The traditional vectors for Ukraine are the eastern one and the western one, not only in economics or politics but also in historical future.

One of the brightest periods of our history during the XX century is the period of establishment of state's basics of USSR. It can be examined from political, territorial, ethnical and other points of view and is presented in foreign historiography the most.

Liquidation of political opposition on the Soviet Ukraine territory, contrary to national history, is displayed in Polish historiography and various sources about legal political Ukrainian camp in interwar Poland that gives us an understanding of the themed area of the historiography. R. Tozheckii and B. Cubyls'kii, polish historians, made an attempt to find the objective reasons of the establishment of the integral nationalism and its spread in Ukrainian society. Similar researches are sources for national scientists. Social mission of Greek Catholic Church is being investigated from new methodological points of view and the role of A. Sheptuc'koho in the retention of national-cultural and religious identity of «galucki» Ukrainians. M. Papzhenskii-Tyrok, R. Tozhecki, Y. Tomashevski, T. Sliva, A. Zembi have provided some vivid materials

about and paid close attention to the status of orthodox beliefs and immateriality of Ukrainians in «Holmshuna» and «Pid'asha».

Soviet historians did not study those problems that had contradictory-ideological basis and researches were strictly political. They ran to extremes of negativism and produced the wrong image of the events that had taken place at Western territories of Ukraine during interwar period in the XX century.

We surely do have different conceptions and points of view on the history facts even today, but this forces us to look for optimal assessment of events and occurrences.

In this context, the work of M. Starovoytova «Russian-belorussian-ukrainian bordering during 1920-1930: socio-cultural aspect» is rather interesting. In our point of view, this research is an example of ambiguous understanding of events concerning governmental policy in bordering areas during 1920's. The author persuades himself and his colleagues that Russian population and Russian language played a huge role in developing processes of adjacencies by ascertain the assimilation of Russian population among native population of Ukraine.

Finally, work with foreign sources is complicated because of the physical (territorial) and language barriers. In our opinion this is just a piece of a global problem. National archives are generally open to researchers, except for archives of SSU. It is more complicated to get access to foreign archives or even periodicals. Traditional stand-off of societies and science schools, absence of the united base of science researches are the main reasons for short-sight in research and low quality of materials.

Keywords: *foreign historiography, source, borderlands, common history.*

За роки незалежності не одноразово лунали заяви, що фактично не відбувається істотних зрушень в уявленнях українських і зарубіжних істориків про стан української історичної науки новітньої доби. Криза досліджуваного періоду пов'язується з певною заангажованістю науковців, пануванням емпіричних, описових досліджень, не доступністю або низькою якістю джерельних видань, браком відповідної парадигми української історії, яка б дала змогу вийти на сучасні рівні й стандарти наукового опрацювання. Ми дозволимо собі не погодитись з подібними твердженнями. Позитивні зрушення безумовно є – це і поява когорти дослідників, які формують нові підходи у виробленні сучасної концепції вітчизняної історіографії, якісні зміни наукових поглядів науковців старшого покоління, організація широких міжнародних форумів де на основі нових методик, джерел вивчають питання, пов'язані із розвитком історичної науки як в Україні безпосередньо, так і за її межами.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що специфічною ознакою сучасної української історіографії є також й те, що на початку 1990-х років відбувалось нагромадження історичних знань, пов'язане із відкриттям для дослідників нових архівних фондосховищ і заборонених раніше праць

істориків. Л. Зашкільняк справедливо зазначає, що після десятиліть панування у вітчизняній (радянській) історіографії офіційної методологічної доктрини (марксистсько-ленінського вчення) виникли сприятливі перспективи вільного вибору кожним дослідником відповідної його знанням, досвіду та ідеологічним чи політичним поглядам, методологічної орієнтації [1, с. 7]. Це пов'язано, зокрема, з тим, що після проголошення державної незалежності України, почалася нова епоха в історичній науці, змінилися пріоритети, підходи і методи досліджень, утвердився дух плюралізму в науковій творчості. Дослідників цікавить не тільки їх власне бачення історичного факту, а й його місце в світовій історії. Українська історична школа активно формує свою позицію в світовій академічній науці.

Метою даної розвідки є спроба проаналізувати історичні факти з історії України на основі документів та робіт науковців сусідніх країн, точніше Польщі та Білорусії. З'ясувати можливість використання у вітчизняній науці доробків іноземних наукових шкіл та праць окремих дослідників та розкрити проблему доступу до зарубіжних джерел і можливість їх використання в роботах вітчизняних вчених.

Особливістю зарубіжної історіографії вітчизняної історії є те, що вона пред-

ставлена або в контексті історичних подій, що мали місце на теренах всього Радянського Союзу, або роботами порубіжних науковців, чи доробком вітчизняної діаспори і лише за малим виключенням це дослідження, які визначають сучасні напрямки світової історичної науки (соціальна історія, повсякденне буття, жіноча історія та ін.)

Актуальним для сучасної історичної науки є створення спільних історичних концепцій порубіжних країн, при цьому важливим залишається можливість кожного народу, етносу не загубитись в історичному часі, визначити своє достойне місце серед сусідів. Для українців традиційно актуальними залишаються східний і західний вектори не лише в економіці та політиці, але і в історичному минулому та науковому майбутньому.

Одним із найбільш яскравих періодів нашої історії ХХ ст., безумовно – є період розбудови держаних основ України, саме його можна розглядати з політичного, територіального, етнічного та інших аспектів і саме він найбільш широко представлений в зарубіжній (порубіжній) історіографії.

Як приклад, може бути ліквідація політичної опозиції на теренах радянської України. Польська історіографія достатньо репрезентована історіографічними джерелами про функціонування українського легального політичного табору в міжвоєнній Польщі, що дозволяє говорити про окремий тематичний напрям досліджень. Основні контури цієї проблеми окреслені у 1920-1930-х роках. У повоєнні десятиліття окремих питань партійно-політичної розбудови Західної України також торкалися представники зарубіжного українства. Тоді ще не було створено глибоких наукових праць, переважали публікації, побудовані на спогадах авторів. Особливо цінними у цьому відношенні, є праці І. Кедрина-Рудницького та І. Макуха [2]. Певних успіхів досягнуто у вивченні клерикального консерватизму, зокрема соціальних функцій ГКЦ, діяльності митрополита А. Шептицького [3]. Саме з нових методологічних позицій, вивчається суспільна місія ГКЦ та особиста роль А. Шептицького у справі збереження національно-культурної та

релігійної ідентичності галицьких українців. Багатством фактологічного матеріалу та зваженими оцінками стосовно становища православної віри та духовності українців на теренах Холмщини та Підляшшя відзначаються праці М. Папежинської-Турек, Р. Тожецького, Є. Томашевського, Т. Сліви, А. Земби. Для розуміння змісту робіт, наведемо кілька цитат: *«У грудні 1936 р. військова влада розпочала так зв. колонізацію Холмщини, акцію, апогей якої припав на 1937-1938 роки. Це був акт просто злочинної дурості, навіть із точки зору польських державних інтересів. Адже якраз напередодні війни, з якою ця влада вже мала обов'язок рахуватися, розпочалося примусове навернення на католицизм православних мешканців Холмщини, котрі вважалися зрученими поляками. Ця акція, яка відбувалася на території, де до того часу не було великої напруги в національних стосунках, і в ході якої військо неодноразово долало силою опір парафіян, що спричиняло смертельні жертви, додала Польщі й полякам нові маси непримиримих ворогів, а для мешканців Холмщини й Волині стала тим основним досвідом, який формував у наступний період їхнє ставлення до поляків»* [4].

«Отже, які були наслідки цієї акції? Знищено всі об'єкти, які віддавна планувалося зруйнувати, а навіть більше. У цьому сенсі, з точки зору державної влади, акція мала успіх [5]. У ході руйнування не дотримано жодних принципів чи директив. Руйнувалося все, що здавалося владі зайвим, залишаючи православній Церкві лише абсолютний мінімум» [6].

«Важко поминути мовчанням той факт, що парою років раніше, хоч, звичайно, не з такою великою брутальністю, на подібний шлях стали власті II Речі Посполитої. Маю тут на увазі розпочату восени 1938 р. акцію руйнування православних церков на Люблінщині й Волині. Жертвами її полягло кілька десятків храмів; операція, здійснена за допомогою війська, мала нібито запобігти «переходу уніатів на православ'я». Так, принаймні, стверджує сучасний католицький історик Єжи Клочовський, який оцінює її рішуче негативно як «брутальну акцію», котра, по суті, шкодила спробам навернення

православних на так звану «неоунію». Варто додати, що вона викликала живі протести з боку значної частини польського суспільства, а також... радянського уряду, який на власній території вже встиг позакривати майже всі церкви. Москва покликала тут на положення Ризького мирного договору (1921), який у статті VII (пункт I) гарантував особам «російської, української та білоруської» національностей, що мешкали у Польщі, вільне «здійснення релігійних обрядів» (звичайно ж, на засадах повної взаємності) [7]. На нашу думку, подібні роботи допомагають сформулювати нові напрямки вітчизняних досліджень.

Одним з пріоритетних напрямів зарубіжних науковців традиційно виступає історична біографістика, як приклад, роботи польських дослідників З. Запоровського, Я. Мокляка, та інші, що предметно вивчали історію УНДО, УРП, діяльність Української парламентської репрезентації та ін. [8]

Серед конкретно-історичних питань найбільшим розмаїттям оцінок і суперечливістю трактувань позначений пласт літератури з історії українських радикальних рухів. Це зумовлювалося не тільки складними суспільними реаліями, але й відмінними ідейними поглядами авторів. У 1940-1980-х роках праворадикальний рух інтенсивно вивчався лише в українських зарубіжних центрах. Саме там було виявлено значну кількість історіографічних фактів, що розкривають процес організаційного становлення і розвитку УВО та ОУН, основні елементи націоналістичного світогляду, вплив ідеології «чинного націоналізму» на формування програмних та ідеологічних засад націоналістичного руху, містять численні приклади антипольської боротьби українського підпілля, порушують питання зовнішньої політики ОУН тощо.

Проте дослідження діаспорних істориків (І. Кедрин, П. Мірчука, З. Книша та ін.) [9], побудовані значною мірою на спогадах учасників подій, тому у них багато суб'єктивного, ідеалізація націоналістичних організацій, окремих дійових осіб, применшення ролі інших політичних сил.

Радянські історики, по суті, не вивчали цієї проблеми, їхні праці мали суто ідео-

логічне спрямування. Впадаючи у крайність негативізму, вони подавали спотворену картину подій на західних землях України міжвоєнної доби ХХ ст. Натомість окремі історики народної Польщі (Р. Тожецький, Б. Цибульський) [10] зробили спробу з'ясувати об'єктивні причини виникнення «інтегрального націоналізму», поширення його впливу серед української громадськості. Подібні дослідження є джерелом для вітчизняних науковців.

Безумовно і вітчизняні історики Я. Ісаєвич, Я. Калакура, М. Коваль, С. Кульчицький, що змогли відійти від певних ідеологічних комплексів, досліджували розвиток української історичної науки у післявоєнний період, її методологічні засади, принципи формування, вплив суспільно-політичної ситуації, ідеологічних чинників на діяльність істориків, репресивні кампанії сталінського режиму [11]. М. Коваль зазначав, що у 30-40-і роки ХХ ст. дослідників цікавили важливі проблеми української історії, що виходили далеко за рамки історіографії, набуваючи значного суспільно-політичного резонансу. Передусім це проблеми історичного поступу УРСР, її політичного становища і курсу, взаємин зі слов'янським світом, особливо з Росією [12].

Вивчення життєдіяльності населення Росії ХХ в. пов'язане з труднощами, зумовленими частими змінами території, адміністративного поділу, меж численних регіонів та ідеологічним тиском.

Показовою в даному контексті видається робота М. І. Старовойтова «Русские белорусско-российско-украинского пограничья в 1920-1930-е гг.: социокультурный аспект» [13]. Дане дослідження, на нашу думку, слугує прикладом неоднозначного трактування подій 1920-х років в розумінні державної політики в прикордонних областях. Автор, констатує процеси асиміляції російського населення серед корінних мешканців України та Білорусії, переконує себе і колег в тому, що російський народ і його мова відігравали «велику роль в розбудові відсталих околиць імперії».

Дозволимо собі процитувати деякі моменти, як відомо документальні матеріали слугують основою державницьких концепцій: «...На

пленумі ЦК ВКП (б) 12 жовтня 1937 р. І. В. Сталін пояснив необхідність введення російської мови у всіх школах як обов'язкового предмету, тому що на ній «...можуть більш-менш висловлюватися всі громадяни СРСР...», пов'язавши це в першу чергу з введенням загальної військової повинності, коли армія повинна бути «армією Союзу, а не окремих областей або республік» [14, с. 299]. У БРСР і УРСР робота з російським населенням проводилася слабо або взагалі не проводилась. Так, голова Національної Комісії ЦВК УРСР А. І. Хацкевич пояснював запізнілу роботу з росіянами тим, що в республіці вони не розглядалися як національна меншина [15, с. 221]. Очевидно, така проблема існувала і в Україні, тому що 19 січня 1927 р. вона стала предметом обговорення на нараді представників національних меншин УРСР. Там було прийнято постанову про роботу серед російського населення в Україні. Матеріал був направлений 27 січня 1927 р. М. І. Калініну, причому констатувалося: «Дуже велике значення набуває на Україні російське питання».

Чудова базова статистика позбавляє можливості до апеляції і тим самим викликає сумніви: «...на території України населення російської національності налічується всього (так у тексті. – М.С.) 2 529 092 жителя ...» [16, с. 465]. Зазначалося, що це становить 30,3 % охоплення всього російського населення УРСР і 90 % – по сільській місцевості. У Волинському, Глухівському, Київському, Коростенському та Чернігівському прикордонних з УРСР і РРФСР округах у 1926 р. проживало 315 050 росіян, з яких 130 429 чол. – у Глухівській окрузі та 125 514 чол. – у м. Києві (81,2 % від усіх росіян у цих округах). Якщо виключити м. Київ, то ступінь урбанізації росіян в середньому становила 32,6 %, при 80 % – по Чернігівському, 63,3 % – Волинському, 21,7 % – Глухівському [17, с. 76-87; 18, с. 27-28]. Аналіз даних перепису 1926 р. по соціальним групам показав, що росіяни в показовому Волинському окрузі трудилися робітниками – 11,4 %, службовцями – 12,5 %, такими що допомагають членам сім'ї – 22,8 % і військовослужбовцями – 27,2 %.

Автор вказує на продуману тактику з боку влади, щодо російського населення в прикордонних територіях: «...У зв'язку з секретністю даних перепису 1939 р. про військовослужбовців є підстава вважати, що вони пройшли по графі «нерозподілені». Підставою для цього є значне переважання росіян, українців і татар чоловічої статі серед нерозподілених по галузях народного господарства білоруських областей, а росіян і татар – по українським областям.

Перепис 1939 р. зафіксував в Житомирській області 85 656 чол. росіян, з яких чоловіків – 73,4 %, жінок – 26,6 % (у містах чоловіків і жінок було порівну, на селі ж – 85 % і 15 %). У Київській області відповідно – 251 028 чол. (чоловіків – 62,4 % і жінок – 37,6 %), у містах – 48,0 % і 52,0 %, а на селі – 90,6 % і 9,4 %. У Чернігівській області було 80,6 % російських чоловіків і 19,4 % жінок. У зазначених областях близько 70 % росіян проживало в сільській місцевості. Виявлені дані про національний склад зайнятого в галузях народного господарства міського і сільського населення Житомирської області в основному підтверджують співвідношення зайнятості росіян, як і в білоруських областях. В індустріальному секторі з числа російських чоловіків було 19,5 %, на військовій службі – 66,2 %, в сільському і лісовому господарстві – 7,8 %, держустановах – 3,2 %. [19, л. 2, 13]. Більшість населення і міст, і повітів як білоруських, так і українських губерній прикордоння були грамотними саме в зв'язку зі знанням російської мови. Прагнення отримати освіту російською мовою було стійким, хоча в умовах здійснення національної політики більшовики надавали великого значення українізації. Особлива роль у цьому процесі відводилася національній мові. На практиці виявилось складно забезпечити повноцінне функціонування білоруської та української мов у всіх сферах життєдіяльності республік. Серед службовців, робітників і селян був живучий стереотип, що якісну освіту можна отримати лише російською мовою. Форсовані темпи розвитку всіх рівнів освіти привели до значного підвищення грамотності як російського населення, так і інших національностей. 3

початку 1930-х років роль російської мови цілеспрямовано стали підвищувати. Через неї долучали поліетнічне населення республік до ідеологічної системи, засвоєнню нових радянських культурних норм і соціальних ролей. Місто залишалося російськомовним, особливо в Гомельській і Київській областях. Так, 20 квітня 1938 року РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України», обґрунтовуючи це посиленням братніх зв'язків і єдністю українського, російського та інших народів СРСР; необхідністю вдосконалення наукових і технічних знань українських кадрів; забезпеченням необхідних умов для несення всіма громадянами УРСР військової служби в лавах РККА і ВМФ [20, с. 358-359].

Російською рідною мовою в Київській області назвали 49,4 % городян-українців, Житомирській – 57,6 %, Чернігівській – 69,5 %. Таким чином, більшість населення міст розмовляло російською і на цій мові отримувало освіту. До кінця 1930-х років, звертає увагу А. І. Вдовін, утверджуються уявлення про російську мову, як мову інтернаціональної культури «...російська культура сама по собі мало чого коштувала, якщо не ставала радянською» [21, с. 101]. В українських областях порубіжжя абсолютна більшість росіян проживала в сільській місцевості. Росіяни вносили свій внесок у розвиток економіки та культури прикордонного регіону [13]. Отже, ґрунтовна статистика і жодного слова про голод, про самотню україномовну селянську культуру, про механізми залучення селян у колгоспну сферу і насадження урбанізованої пролетарської культури – яка роль етнічних росіян в цих процесах.

Подана робота містить велику кількість статистичних даних, нормативних актів –

таким чином, можна стверджувати про об'єктивне дослідження епохи та процесу етнічного формування населення порубіжжя. Але чомусь, складається враження все того ж традиційного ідеологічного присмаку, а саме домінування, як на законодавчому (це зрозуміло) так і на побутовому рівні «великого російського етносу», чи може взагалі це були не українські і не білоруські території та й корінного населення там не було.

Робота з іноземними джерелами ускладнюється передусім їх фізичною (територіальною) та мовною недоступністю і якщо останнє можливо подолати то, з доступністю складніше і питання навіть не у візах, матеріальних статках науковців, адміністративній тяганині (для легального провозу матеріалів з російських архівів через кордон потрібно мати дозвіл Міністерства культури РФ) та ін. На нашу думку, це все лише складові більш глобальної проблеми, а саме – достовірності, цілісності та доступності неоднозначних джерел. Вітчизняні архіви в своїй більшості доступні для дослідників, не маються на увазі архіви СБУ, складніше отримати матеріали зарубіжних архівів та що там архівів, бодай періодику чи монографічні дослідження. Традиційна закритість суспільств та наукових шкіл, відсутність єдиної бази напрямків наукових досліджень породжує містечковість і як результат низьку якість робіт.

Сучасні історичні дослідження переповнені джерелами різного ґатунку, які на жаль, сумнівної достовірності (не відповідають вітчизняним аналогам), вирвані з контексту або традиційно гублять людину з її історією, світоглядом. Історичний матеріал часто слугує не для вироблення логічних концепцій, а для чергової хвилі дискусій та протистояння.

Джерела та література

1. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Зашкільняк Л. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 227 с.
2. Берестейський мир: спомини і матеріали. Львів, 1928; Причини упадку Польщі. Краків, 1941; Паралелі в історії України. З нагоди 50-річчя Ризького миру. Нью-Йорк, 1971; Ленкавський С. Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-ий Конгрес Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Вид-во Фондації ім. Є. Коновальця, 1974. – С. 395-426.

3. Korolevskij C. Métropolitte André Szeptyckyj, 1865-1944. – Rome, 1964. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький і національні проблеми // Варшавські українознавчі записки. – Варшава, 1989. – Зошит 1. – С. 194-207; Тулюк-Кульчицький Д. Державна етика. (Католицька наука про державу). – Мюнхен, 1966.
4. Tadeusz Andrzej Olszanski, Historia Ukrainy XX w. – Warszawa 1993. – s. 155-156.
5. Mirosława Papierzynska-Turek. Miedzy tradycja a rzeczywistoscia. Panstwo wobec prawoslawia 1918-1939. – Warszawa, 1989. – s. 373.
6. Ryszard Torzecki, Z dziejow stosunkow polsko-ukrainskich na Lubelszczyznie // Stan i perspektywy badan historycznych lat wojny i okupacji 1939-1945. – Warszawa, 1988. – s. 235.
7. Janusz Tazbir, Rosjanie sa przekonani, ze katolicy od dawna przesladuja prawoslawie, «Polityka». – 2002. – № 23(2353) від 08-06-2002 – с. 69.
8. Brzoza C. Ukrainka reprezentacja parlamentarna w II Rzeczypospolitej // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Т. I-II. – Krakow, 1992-1993. – S. 153-165.; Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк; Торонто, 1974. – 419 с.
9. Кедрин Іван. Життя – Події – Люди: Спомини і коментарі. – Нью-Йорк: Червона калина, 1976. – 724 с.; Скоцко Євген. На поклик рідної землі ОДВУ. Організація Державного відродження України в ЗСА: Допомога української еміграції в ЗСА визвольній дії ОУН. Спогади учасника. – Париж: Українське слово, 1986. – 208 с.: іл.; Книш Зіновій. Варшавський процес ОУН: На підлозжі польсько-українських відносин тієї доби. – Торонто: Срібна сурма. Т. 2. – 1986. – 536 с.; Плющ Василь. Боротьба за Українську державу під советською владою: Підпільні українські організації в Україні у 1920-1941 р. Розгром укр. еліти й укр. селянства. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1973. – 125 с.
10. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький і національні проблеми / Р. Тожецький // Варшавські українознавчі записки. – Варшава, 1989. – Зошит 1. – С. 194-207; Цибульській Б. Люди козацького серця: (Слідами жорстокої долі) [Текст]: повість. Ч. 1 / Б. Цибульській; Вст. сл. авт. – Париж: [б. в.], 1959. – 126 с.; Andrzej Chojnowski, Ukraina. – Warszawa, 1997. – s. 128.
11. Калакура Я. Історичні засади українознавства / Я. Калакура. – К., 2007. – 381 с.; Коваль М. В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 3-26.; Ісаєвич Я. Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти / Я. Ісаєвич // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: [Колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка] / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2004. – С. 7-24.
12. Коваль М. В. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936-1956 рр.) / М. В. Коваль, О. С. Рубльов // Український історичний журнал. – 1996. – № 6.
13. Старовойтов М. И. Русские белорусско-российско-украинского пограничья в 1920-1930-е гг.: социокультурный аспект / М. И. Старовойтов // Российские и славянские исследования. – 2010. – № 5.
14. ЦК ВКП (б) и национальный вопрос. Кн. 2: 1933-1945 / сост. Л. С. Гагагова [и др.]. – М.: РОССПЭН, 2009. – 1095 с.
15. Замойскі А. С. Нацыянальная праца з рускім насельніцтвам БССР у 1920-я гады / А. С. Замойскі, В. П. Пічукоў // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы навук. канф., Мінск, 6-7 снеж. 2001 г. / Камітэт па справах рэліг. і нац-ей пры СМ РБ, Ін-т гісторыі НАН Беларусі; рэдкал.: С. І. Буко [і інш.]. Мінск: ДЭПоліс, 2001. – 378 с.
16. Жиромская В. Б. Демографическая история России в 1930-е гг.: взгляд в неизвестное / В. Б. Жиромская. – М.: РОССПЭН, 2001. – 280 с.
17. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Т. XI. – М.: ЦСУ СССР, 1929. – 203 с.
18. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Т. XII. – М.: ЦСУ СССР, 1928. – 482 с.
19. Российский государственный архив экономики, ф. 1562, оп. 336, д. 912.
20. Історія української культури: Зб. мат. і док. / Упоряд.: Б. І. Білик [та інш.]; за ред. С. М. Клапчука [та ін.]. – К.: Вища школа, 2000. – 607 с.
21. Вдовин А. И. Русские в ХХ веке / А. И. Вдовин. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 448 с.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СЛОВЕНІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. У АРХІВІ ФОРІН-ОФІСА (М. ЛОНДОН)

Розглянуто формування Архіву Форін-Офіса, його структура та відділи, які містять британські дипломатичні документи офіційного та неофіційного походження щодо регіону Середньої та Південно-Східної Європи, канцелярську документацію та записки мемуарного характеру, що складають комплекс джерел з історії Словенії першої половини ХХ ст. Документи поділені на групи, виділено періоди історії Словенії, які висвітлюються в розглянутих джерелах.

Ключові слова: джерела, історія, Словенія, Форін-Офіс, документи.

Рассмотрено формирование Архива Форин-Офиса, его структура и отделы, содержащие британские дипломатические документы официального и неофициального происхождения относительно региона Средней и Юго-Восточной Европы, канцелярскую документацию и записки мемуарного характера, составляющих комплекс источников по истории Словении первой половины ХХ в. Документы разделены на группы, выделены периоды истории Словении, которые освещаются в рассмотренных источниках.

Ключевые слова: источники, история, Словения, Форин-Офис, документы.

The article is devoted to the formation of the Archives of the Foreign Office, its structure and departments, provided British diplomatic documents of the official and unofficial origin, concerning the region of Central and South-Eastern Europe, such as office documents and memoir notes, which can be used as sources for the history of Slovenia of the first half of the XX century. The documents are divided into groups; periods of history of Slovenia, covered in the considered sources, are underlined.

The Slovenians live at the crossroads of trade routes between the Balkans and Central Europe, their land was always important for the control the Adriatic. So the nearest peoples – Italians, Austrians – always had an interest here. In addition, this land was interesting for a more powerful subject of the world politics – Great Britain. Already from the middle of XVIII cent., when the crisis of the Ottoman Empire has achieved its culmination, Britain has begun to monitor developments in the region attentively. The main competitor in the region in case of the collapse of the Ottoman Empire was originally Austrian Empire, and since the middle of 1870ths British-German relations were deteriorated by strengthening of the Germany's economic expansion in Africa and the Middle East. The crisis has got even greater detente after the start of the exploitation of the Middle Eastern oil; World War I has lead to radical changes in the international relations, including the Balkan region. All these processes are forced Britain to give more attention to the Balkans, to increase diplomatic staff, to collect and process vast amounts of information.

For this purposes the Foreign Office has created the archive, which developed over a long time and was reorganized several times. The last replacement of a classification was in 1968. Internal divisions of the Foreign Office were arbitrarily divided into two main categories: political (or diplomatic) and non-political. Political departments were responsible for a specific geographical area, and others – for specific cases. That's why documents of political departments were often classified geographically, while other ones by content. Departments, as well as searched states, had their own codes, by letter or number.

In this classification Slovenia were firstly belonged to Austria and then to the First Yugoslavia, so that documents and records are scattered over a large number of different funds, which sometimes do not even have a detailed description. Nevertheless the Archive contains a large number of documents, concerned to the Slovenes by some way. Archive funds are divided into groups: General Correspondence, Registers and Indexes, Embassy Archives and Consular Archives from 1906, Confidential Print, Treaties, Private and Private Office Papers, Archives of Commissions and Conferences.

Basically there are documents relating to the political history, as well as a small descriptions of various trips to Slovenia, records about the Slovenian land and Slovenes, which were written on different occasions at different times of the Slovenian history by different people, which were minor or major policy observers. Documents of the intelligence service are generally dry and statistical and mostly belong to the military, political and economic spheres; personal records are largely subjective, superficial and contain a lot of prejudices, but add substance to all the researches on political, economic and national-cultural history of Slovenia.

Keywords: sources, history, Slovenia, the Foreign Office, documents.

Словенці живуть на перехресті торгівельних шляхів між Балканами та Центральною Європою, здавна їхня земля була важливою для контролю над Адриатикою. Тому найближчі народи – італійці, австрійці – завжди мали тут свій інтерес. Крім того, ця земля була цікава й для більш могутнього суб'єкту світової політики – Великобританії. Вже з середини XVIII ст., коли криза Османської імперії вже набула своєї кульмінації, Великобританія почала уважно стежити за подіями в регіоні. Головним суперником у регіоні у справі розвалу Османської імперії спочатку була Австрійська імперія, а починаючи з середини 1870-х років погіршуються британсько-германські відносини внаслідок посилення економічної експансії возз'єднаної Германії в Африці та на Близькому Сході. Криза набуває ще більшої сили після початку розробок близькосхідної нафти; І світова війна призводить до корінного перевороту у міжнародних відносинах, в тому числі й на Балканах. Всі ці процеси примушували Великобританію приділяти все більше уваги Балканам, збільшувати дипломатичний персонал, збирати й обробляти величезні обсяги інформації. Для цього був створений Архів Форін Офісу, який формувався впродовж довгого часу та реорганізувався декілька разів.

Систематичний і повний облік всіх ресурсів, пов'язаних з історією словенців, є трудомістким і складним. Матеріали шукали і використовували словенські вчені та інші дослідники, в основному не систематизовано [1, 4, 5]. В основному це були документи, що відносяться до політичної історії, трохи менше їх цікавили дрібні описи словенських земель та словенців, які були записані з різної нагоди і в різні часи словенської історії різними людьми, які були незначними для великої політики спостеріга-

чами. У 2005 р. вперше Архів Республіки Словенії зробив першу систематизовану наукову розвідку архіву, дуже коротку, але змістовну, з метою обробки фондів 1943-1953 рр. [2, 3] Всі виявлені «цінні папери» з архівних фондів Міністерства зовнішніх справ, відносяться до періоду 1920-1960 рр., та є важливими або просто цікавим для словенців і словенської історії. Інші фонди британських архівів ще чекають своїх дослідників.

Витоки британського міністерства закордонних справ сягають у 1782 рік, коли поруч з Міністерством внутрішніх справ і колоній було створено відділ закордонних справ. Відділ мав різні найменування в різні часи. Назва «Форін Офіс» (ФО) вперше з'явилася 4 квітня 1807 р., і з цього року до кінця свого існування – до 1968 року, коли відділ був реорганізований у Міністерство закордонних справ та справ Співдружності Націй, це була загальноприйнята назва відділу, яку наслідувало також Міністерство.

Робота відділу спочатку складалася з ведення кореспонденції з керівництвами зарубіжних країн, переговори з послами або міністрами європейських країн та США, прийому іноземних делегацій та відправлення власних делегацій, а також з усіма іншими основними британськими державними установами. Між Міністерством закордонних справ та іншими установами існувала важлива різниця. Інші установи точно виконували визначені завдання, що можна було реалізувати повністю, обов'язки Форін Офіса були більш широкими, але вони діяли у відповідності з національними інтересами, що мало бути прийнятним для урядів зарубіжних країн. Однак, це не було можливо досягти тільки шляхом адміністративних заходів, але тільки через дипломатію. У певному сенсі, Форін Офіс можна

розглядати як свого роду штаб-квартиру британської дипломатичної діяльності та представництв за кордоном. Хоча основним завданням міністерства зовнішніх справ була підтримка дипломатичних відносин з іншими суверенними державами, але іноді воно також виконувало адміністративні завдання.

У Міністерстві закордонних справ на початку було зайнято лише кілька чиновників, але їх число стало збільшуватися найближчим часом. Поступово до них приєдналися перекладачі, шифрувальники (всі телеграми та листи, що подорожували за допомогою звичайної пошти, були зашифровані), машиністки, радники, дипломати та ін. Документи, для яких в кінцевому підсумку було дано назву «Серії Записів ФО», чиновники вписували у призначені для цього книги-реєстри. У 1801 р. почалося зберігання кореспонденції, чий строк оперативного використання закінчився, та була введена посада бібліотекаря. Документи в установах були вже організовані в розділи по країнах, в бібліотеці створили технічні підрозділи. Ця система класифікації документів (серії документів, по географічним ознакам) була збережена до ХХ ст. Було перепробовано декілька способів, і в 1920 році, нарешті, вирішили впорядковувати документи по відділах Форін Офіса, а в рамках відділу – за державою або групою держав. Знову систему класифікації документів було замінено в 1950 р., тоді була введена система, заснована на змісті, яка зберігалася до 1968 р., коли було створено Міністерство закордонних справ та Британської Співдружності в його нинішньому вигляді та Архів був знов реорганізований.

Внутрішні підрозділи зовнішньополітичного відомства були умовно розділені на дві основні категорії: політичні (або дипломатичні) і неpolітичні. Політичні несли відповідальність за конкретний географічний район, а інші – за конкретні випадки або справи. Тому документи політичних відділів частіше впорядковувалися географічно, а інші за змістом. Відділи, як і держави, мали свої відзнаки, за алфавітом або числом. У період 1906-1946 рр. держави по відділах, відповідальних за певну територію (це було

головним чином політичні відділи) мали в реєстрах і індексах цифровий код (Югославія, наприклад, мала код 92, Італія – 22, Австрія або Австро-Угорщина – 3, і т. д.), департаменти, розподілені за змістом, були відзначені номером справи (в консульському відділі активи з 1946 року були зазначені під номером 277, морські угоди від 1928 р. – 285). Відділи мали літерні коди, такі як Американський – А, Центральний – С, Південний – R, Договори – Т, Комунікації – Х, і т. д.

У політичних відділах йшла дипломатична діяльність. Кожен з них вів дипломатичні відносини з певною групою країн. У період 1782-1831 було тільки два таких відділи: «Південний», до якого була також включена Австрія (і в якості її невід'ємної частини словенські землі) та «Північний». З часом цей розподіл кілька разів змінювався. Перед першою світовою війною (1882-1914 рр.) існували 3 відділи: «Західний» (Західна Європа), «Східний» (Східна Європа), «Американсько-азіатський». Австрія тоді була поміщена в «Західний» відділ. Під час Першої світової війни, східний і західний відділи поєдналися у Воєнний відділ, та починаючи з 1920 р. знову працювало більше відділів: Центральний, Південний (від 1933 р.), Західний (з 1922 р. Ліга Націй та Захід), Американсько-африканський (від 1930 р. Американський), Східний (до 1924 р.), Єгипетський (з 1924 р.), та відділ Далекого Сходу.

Відзначимо лише, що держави, в якому жили більше словенців (Югославія, Італія, Австрія та Угорщина) до 1933 р. містилися в «Центральному» відділі, а починаючи з 1933 р. в «Південному».

Під час Другої світової війни політичні відділи продовжували працювати, за винятком відділу Ліги Націй та Заходу.

Із кінця Другої світової війни до 1968 р. працювало більше десяти політичних відділів, які контролювали певні географічні райони. Це було змінено кілька разів. Словенія і словенці були поміщені в Югославію, яка була постійно в «Південному» відділі, покриваючому Балкани та Малу Азію, в який увійшли Албанія, Болгарія, Подунав'я,

Греція, Угорщина, Румунія, Трієст (з 1948 р.) і Туреччина. Для нас особливий інтерес представляє відділ, якому припадали Італія та Австрія. Італія до кінця Другої світової війни входила в «Південний», потім до 1954 р. в «Західний», від 1954 р. «Південно-Західний» та від 1963 р. знову в «Західній» відділ. Австрія до 1933 р. перебувала у «Центральному», після 1933 р. в «Південному», від Другої світової війни і після неї, знову ж в основному в «Центральному» відділі.

«Неполітичні» відділи були: Консульські, Торгові для работоргівлі та Африки; відділ головного клерка, відділи міжнародних угод; паспортний стіл; бібліотека, архівів і відділ досліджень, інформаційний відділ, відділ зв'язку, відділи домініонів та Британської Співдружності; відділ культурних відносин, відділ рекламацій, відділи постійного заступника секретаря та британські консульства в зарубіжних країнах.

Під час війни працювали різні тимчасові відділи. Для словенців в цей час найбільш важливою було Управління спецоперації, відоме під абревіатурою SOE (Special Operations Executive), яке очолювало справи саботажу і переворотів, підривної діяльності (підриви об'єктів і транспортних шляхів, формування та функціонування озброєних груп в окупованих районах). Документи SOE знаходяться в декількох серіях, для Словенії особливо важливі є Балканська серія (HS 5), де знаходяться матеріали по Югославії.

Архівні матеріали Форін Офіса не впорядковані тільки по відділах (хоча частково теж, тому що іноді категорії повністю збігаються з відділами), але розділені на сім важливіших категорій: Загальне листування, Регістри і індекси, Архіви посольства і консульські архіви з 1906 р., Конфіденційна друк, Договори, Приватні архіви і архіви приватних офісів, Архіви комісій і конференцій.

Група Загального листування включає в себе оригінальні документи, які були зібрані в Лондоні, а саме: офіційне повідомлення з усіма вкладеннями, надіслані британськими дипломатичними представниками із-за кордону, чернетки листів, які Форін Офіс направляв

тим представникам, примітки, кореспонденція з дипломатичними представниками іноземних держав у Великобританії, з іншими установами британського уряду, різними особами і організаціями.

Документи походженням до 1906 р. об'єднані в групи (класи) під кодами FO1 – FO83, FO92 і FO95 – FO110. Більшість документів відсортовано за державами, але в цій групі також наводяться деякі документи загального або змішаного характеру, які торкаються не тільки проблем визначеної держави. Матеріал, цікавий для історії словенців, знаходиться в основному в рамках групи FO7, де зібрано матеріали по Австро-Угорщині та її попередникам.

Оригінальна кореспонденція, отримана Форін Офісом, була вперше класифікована по державах, з якими вона була пов'язана, а потім поділена на дві основні групи: зовнішня і внутрішня. Зовнішня складалася з послань британських дипломатів та консулів за кордоном і з різних листів, отриманих від фізичних осіб, установ, об'єднань, організацій певної держави, внутрішня – з листів від іноземних дипломатичних представництв в Лондоні і, а також від різних осіб, установ, товариств і організацій у Великобританії.

Однак, із-за кордону приходило все більше і більше кореспонденції, росло число британських дипломатів і консульських представників, від яких очікували регулярних та частих доповідей, та підтверджень про отримання листів. Таким чином, в цих групах було введено поділ на підгрупи (консульські, торговельні ...), термін «foreign» практично не використовували.

Документи походженням після 1906 р., теж розподілені не тільки по державах, але й змістовно, а саме: Африка, Нові Серії (1906-1913, FO367), Рекламації від 1946 р. (FO950), Торговельний 1906-1920 рр. (FO368), Комунікації з 1936 р. (FO850), Консульський від 1906 р. (FO369), Контрабанда 1915-1920 рр. (FO382), Культурні зв'язки з 1944 р. (FO924), інформація по домініонах 1929-1933 рр. (FO627), іноземний тиск від 1947 р. (FO953), Бібліотека від 1906 р. (FO370), Новини 1916-1939 рр. (FO395), Політика з 1906 р. (FO371), Військовополонених та іноземців 1915-1919 (FO 383), Договори з 1906 р. (FO372).

Матеріали з історії словенців містяться в серіях, які присвячені Югославії. Дані щодо Першої Югославії можна знайти в групі «вимоги» (від 1906), у фонду під кодом FO950, який містить файли відділу реклаमाцій. У цій серії знаходяться матеріали по Югославії, які стосуються різних вимог, пов'язаних з власністю (fasc. 127), різні фінансові вимоги (fasc. 128) і т. д. Багато матеріалу про Югославію зберігається в консульській серії від 1906 р., під кодом FO369, і містить листування консульського відділу. Ці матеріали відносяться до періоду 1921-1953 рр. та до 1960 року і зібрані в 47 швидкозшивачів чи папок. Поки що цей матеріал був розглянутий лише частково. Перепис матеріалу за період 1921-1937 рр. не відображає змісту. Цікавий для історії Словенії матеріал, який був написаний після 1938 року, описаний більш докладно, знаходиться в папках 2517 (консульська пошта в Любляні, 1938 р.) та 2550 (консульське представництво в Любляні, 1939 р.).

Також у серії «Міністерство інформації та закордонних справ: Файли іноземного тиску», поміченій FO930, яка містить матеріал за період 1939-1946 рр., знаходимо деякі матеріали Югославії (наприклад, у fasc. 272, в якому знаходиться наголос про необхідність посади представника прес-служби в Любляні). У серії «Відділ новин: Загальна інформація з 1906 р.», відзначеній FO395, міститься матеріал з часів 1914-1939 рр. Документи з цього відділу можна знайти і в серії FO371. Серія політичної кореспонденції (від 1906), позначена FO371, є набагато більша та важливіша. Тут можливо знайти більш детальну інформацію з словенської історії. Якщо подивитися на опис фонду 371, який відноситься до Югославії, визначимо, що зміст окремих технічних блоків за період від Другої світової війни наведено більш детально (наприклад, fasc. 59583 охоплює матеріал від 1946 року, це щорічна доповідь про важливі особистості Югославії). Матеріал з міжвоєнного періоду описаний досить приблизно, зміст матеріалу за період 1921-1937 рр. зовсім не класифікований та є дуже різномірним. Наприклад, фонд містить

папери сера Говарда Вільяма Кеннарда (1878-1955), британського дипломата, Надзвичайного посланника і повноважного міністра в Королівстві СХС у 1925-1929 рр. У 1926 р. він подорожував по Першій Югославії та склав доповідь, де описує причини незадоволення словенців своїм становищем у Королівстві СХС. Паралельно з приватною перепискою у цьому фонді можна знайти звіти розвідки, наприклад, Доповідь розвідки про Югославію, політичний відділ (Національні особливості), послана з Белградської Канцелярії в Південний відділ Форін Офіса та датована листопадом 1938 р.

Група Реєстри і індекси, як регулярна переписка, ділиться на кілька підгруп або серій: серія реєстрів загальної відповідності (FO566), журнали і записи окремих департаментів та загальні реєстри, де в основному записані вхідні та вихідні справи; реєстри, бібліотечні записи та індекси загальної переписки знаходяться в серії FO802 і являють собою загальну кореспонденцію до 1906 року, яка впорядкована по державах, реєстр кожної держави має свій індекс; чисельний центральний реєстр, в якому зібрані документи періоду 1906-1920, поділений на багато серій, залежно від теми, знаходяться в серії FF662 (індекси для цієї серії, розташовані по роках, із зазначенням основних питань, людей і місць, доступні в кабінеті запитів на дослідження); показники загальної кореспонденції за період 1920-1951 були поміщені в групу FO409.

У групі Архівів посольств і консульських архівів з 1906 року зібрані документи, які британські дипломатичні представництва отримували від Міністерства закордонних справ, чернетки листів, які ті представництва посилали до Міністерства закордонних справ, їхня переписка з урядами та іншими органами влади в державах, з якими вони співпрацювали, з іншими британськими представниками і різними приватними особами. В цьому матеріалі є великі прогалини, тому що деякі з істотних документів з різних причин не збереглися: деякі були втрачені відразу після використання, деякі були знищені з підстав безпеки, деякі з них були признані як документи для вічного зберігання.

Матеріали британських дипломатичних представництв, які діяли в Югославії, зберігаються в чотирьох серіях: FF536, FF988, FF989 і FF990. В серії FO536 міститься листування британських посольств, консульств і посольств в Югославії 1919-1957 рр. Після створення Першої Югославії британське посольство працювало в Белграді; в 1941 році, коли Друга світова війна торкнулася Югославії, вони переїхали спочатку в Лондон, а в 1943 році в Каїр. У 1944 році вони знов повернулися в Лондон, а потім відразу ж у визволений Белград.

Група документів Архівів комісій і конференцій містить матеріали багатьох міжнародних комісій, де приймала участь також Великобританія. Матеріали до 1906 р. знаходяться в серії FF83, матеріали Паризької мирної конференції 1919-1920 рр. – в серіях FF373, FF374, FF608 та FF893.

Наприкінці 1820-х років почали друкувати конфіденційні документи особливого значення в декількох примірниках та поширювати серед посадових осіб Міністерства, кабінету міністрів та інших підрозділів та британських посольств за кордоном, ця група отримала назву Конфіденційного друку. З 1850 р. їх число збільшувалося, приблизно в 1906 р. вже практично будь-який важливий лист (або телеграма) був передрукований. Колекція впорядкована чисельно з 1827 по 1914 рік (серія FF881). Є ще 94 інших серії, які частково містять дублікати документів з FF881, а також багато нових документів. Дані щодо колишньої Югославії зберігаються у серії FF504.

Приватні архіви і архіви приватних офісів збиралися з початку ХХ ст. У ХХ ст. всім секретарів, дипломатів і співробітників міністерства закордонних справ наказали здавати всі документи з виходом на пенсію. Вони були передані у державний архів і сьогодні складають низку приватних колекцій під кодом FO 800, який включає в себе більше 70 різних колекцій документів.

Крім того, багато дипломатів і чиновників держали у приватній власності незареєстровані документи, пов'язані з виконанням їхніх обов'язків. Ці приватні колекції (біля 30) були пізніше передані у Форін Офіс, який

передав їх у Національний архів. Ці документи були подаровані або поміщені під заставу. Вони відзначені як подарунки і депозити, які зберігаються в серіях PRO3011 та PRO30110. Приватні матеріали також містить серія FO954, в якій зберігаються фотокопії документів, зібраних Ентоні Іденом, секретарем міністерства закордонних справ, у 1936-1938 та 1940-1945 рр. (оригінали документів лежать в бібліотеці університету Бірмінгему).

Переважна більшість архівного фонду щодо часів до 1960 р. зараз знаходиться у Британському Національному Архіві в Кью Гарденс, м. Лондон, часткові збірки документів Форін Офісу зберігаються у США, у Бібліотеці державних документів Джонсона, у Стенфордському університеті, м. Пало Альто, штат Каліфорнія, а також у бібліотеці Гарвардського університету, м. Бостон, штат Массачусетс.

Багато матеріалів за період 1920-1940 рр. було знищено, деякі матеріали за період після 1940 р. ще не доступні. Згідно з чинним законодавством документи Форін Офісу, як і всі інші документи британського уряду (з деякими виключеннями) доступні громадськості після 30 років зберігання. Деякі документи закриті на 50 або 75 років, та деякі, з причин безпеки, все ще закриті по окремих департаментах Міністерства закордонних справ. Якщо весь фонд недоступний громадськості, це вказано в опису матеріалу, якщо недоступні тільки окремі документи, це вказано на листках, які вкладені на місце відсутнього документу в ділі.

Традиційно перед Новим роком Великобританія розсекречує документи, у яких закінчується термін зберігання. Протягом останніх 10-12 років Британське міністерство закордонних справ відкрило доступ до великої кількості документів зі свого архіву. В основному це документи стосовно колоніальної політики другої половини ХХ ст., або відносин з СРСР, тобто стосовно колоній та держав, які вже не існують. Але існують документи с довшим терміном зберігання, тому варто чекати нових відкриттів.

Великобританія вже від середини ХVIII ст. почала уважно цікавитися подіями на

Балканах через свої Близькосхідні інтереси, і Словенія також здобуває достатньо уваги через її перехідне геополітичне положення в регіоні. Документи, які будь яким чином торкаються словенців, численні і більш менш явно присутні у різних фондах Архіву Форін Офісу, який формувався впродовж довгого часу та реорганізувався декілька разів. Остання заміна класифікації відбулася вже в 1968 р. Внутрішні підрозділи зовнішньополітичного відомства були умовно розділені на дві основні категорії: політичні (або дипломатичні) і неполітичні. Політичні несли відповідальність за конкретний географічний район, а інші – за конкретні випадки або справи. Тому документи політичних відділів частіше впорядковувалися географічно, а інші за змістом. Відділи, як і держави, мали свої відзнаки, за алфавітом або числом.

Словенія в цій класифікації по-перше відносилася до Австрії, а потім до Першої

Югославії, тому документи та записи розкидані по великій кількості різних фондів, які іноді навіть не мають детального опису. Тим не менш Архів містить велику кількість документів, які будь яким чином зачіпають словенців.

В основному це документи, що відносяться до політичної історії, а також це дрібні описи різних поїздок по Словенії, записи про словенські землі та словенців, які були записані з різної нагоди і в різні часи словенської історії різними людьми, які були незначними для великої політики спостерігачами. Документи розвідки в основному сухі та статистичні та здебільшого відносяться до військово-політичної та економічної сфер, особисті записи мають у значній мірі суб'єктивний, поверхневий характер і містять багато упереджень, але додають змістовності всім дослідженням з політичної, економічної та національно-культурної історії Словенії.

Джерела та література

1. Biber D. Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933-1945 / Dušan Biber // Prispевki za novejšo zgodovino. – 1995. – Št. 1-2. – Str. 97-102.
2. Evidenca arhivskega gradiva v tujini, ki se nanaša na Slovenijo in slovence // http://www.arhiv.gov.si/si/javne_evidence/evidenca_arhivskega_gradiva_v_tujini/
3. Jeraj M., Melik J. Slovenija in Slovenci v britanskem arhivu –malo drugace // Arhivi. – 2005. – Št. 2. – Str. 395-403.
4. Yugoslavia and its historians: understanding the Balkan wars of the 1990s / ed. by Norman M. Naimark and Holly Case. – Stanford (Calif.): Stanford University Press, 2003. – 275 s.
5. Yugoslavism: histories of a failed idea, 1918-1992 / ed. Dejan Djokić. – London : Hurst, 2003. – 356 s.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В США: З МИНУЛОГО ДО СЬОГОДНІШНІХ РЕАЛІЙ

Проаналізована джерельна база українських видань в США з початку ХХ ст. до початку ХХІ ст. Звернуто увагу на праці окремих діячів, які присвятили свої дослідження різним аспектам життя, питанням демографії і діяльності діаспори.

Ключові слова: діаспора, українська громада, етнічна преса, мемуари, публікації, національна свідомість.

Дан анализ источников украинских издательств в США с начала ХХ в. до начала ХХІ в. Обращено внимание на работы отдельных деятелей, посвятивших свои исследования разным аспектам жизни, вопросам демографии и деятельности диаспоры.

Ключевые слова: диаспора, украинская общность, этническая пресса, мемуары, публикации, национальное сознание.

Most of the publications that are available today for research by historians that study the Ukrainian Diaspora, have been published in the United States from the beginning of the 20th to 21st centuries. Most of the time, authors of these publications analyze the harsh reality and straggle of Ukrainian immigrants in a new country they call home.

All publications, regardless of the subject of research, the author categories into the following categories: official government documents, statistics, periodical press, memoir, memories of individuals and encyclopedias.

From the documents of the government of the United States, the author mentions the Census of 1910 and new immigration quota, The Quota Act of 1921. Both documents were very important and helped Ukrainians to start the movement for recognition of their nationality and national consciousness in America.

The newspaper «Svoboda» played a major part in the process of developing and understanding Ukrainian national consciousness. «Svoboda» was started in 1893 and is the oldest Ukrainian newspaper in America. This newspaper played an important role in early immigrant communities helping discuss issues of concern for Ukrainians in America. In 1910 «Svoboda» inspire Ukrainians to speak about their Ukrainian nationality and stop the American government from registering them as «Russians» or «Ruthenians» in census documents and by immigration officials. For the modern day historian, publications of «Svoboda» are available in two volumes: «A Select Index to Svoboda. Official Publication of The Ukrainian National Association, Inc. A Fraternal Association. Volume one: 1893-1899» and «A Select Index to Svoboda. Official Publication of The Ukrainian National Association, Inc. A Fraternal Association. Volume Two: 1900-1907», published by Immigration History Research Center University of Minnesota.

At the beginning of the 20th century a number of historians dedicated their studies to try to answer how many Ukrainians arrived in America, their economic conditions and occupations, cities that Ukrainian immigrants choose to live and many additional details. For example, J. Davis published his book «The Russians and Ruthenians in America» in 1922. Davis was the first western researcher to analyze statistical information about Ukrainians in America at the end of the 19th beginning of the 20th centuries. Later, M. Melnuk, V. Isaiv would publish additional articles covering similar research.

In the modern time the most recognizable name in Diaspora research, who continues to collect demographic information regarding Ukrainians in the U.S. is Dr. O. Wolowyna. Besides being an author of many publications, today Dr. Wolowyna is director of the Center for Demographic and Socio-economic Research of Ukrainians in the United States in New York. The Center provides a database not just related to the past, but also on the growth of the fourth wave of immigration from Ukraine to America. Sets of data and census information are available on the web site of the Shevchenko Scientific Society homepage.

In the 70s some Ukrainian-Americans published articles and books dedicated to the history and life of their communities in places like North Dakota, Minnesota, and the city of Baltimore. Victor Balabana and Bohdan Hirka published «Ukrainians in Texas». That was first book about a Ukrainian community in a distant state from the traditional centers of the Diaspora. Even today this book can provide valuable information about the first settlers, civic, church and Ukrainian organizations in Houston since the 40s.

In October of 2012, the Ukrainian Diaspora lost one of her most valuable members, a scholar and editor of several volumes of the English-language edition of the «Encyclopedia of Ukrainian Diaspora», Dr. Vasyl Markus. His work continues and in the fall of 2012 the «Second Volume of the American Encyclopedia of Ukrainian Diaspora» was published and is now available for scholars on the web site.

In this article, the author also mentions publications of Y.Chyz, V. Galuch, M. Kuropas whose work is very valuable for future research projects.

Keywords: *Diaspora, Ukrainian community, ethnic press, memoir, publications, national consciousness.*

Найважливішу частину джерел з питань життя і становлення української діаспори в США представляють публікації діаспорних видань ХХ і початку ХХІ століть. Їх автори звертають увагу на реальні картини життя українців за кордоном, відображують рівень етнічної самосвідомості українців цього періоду.

За своїм змістом вони містять багато фактажу і оригінальних документів. Всі документи і матеріали з цієї проблеми, на думку науковця, доцільно поділити на: документи державних установ США, статистичні матеріали, спогади, довідкові видання, епістолярні видання і періодичні видання.

Серед документів державних установ США і перших законодавчих актів стосовно положення українців в цій країні увагу привертають наступні два: перший від 2 березня 1917 року, коли Сенатом Сполучених Штатів було затверджено наголошення 21 квітня 1917 року Першим Українським Днем в Сполучених Штатах Америки [1, с. 27]. Прийняття другого закону від 19 травня 1921 року, впливало на вирішення проблеми національної ідентичності українських іммігрантів, коли в США був прийнятий новий еміграційний Закон – The Quota Act of 1921. Утвердженню цих документів сприяли національні настрої українців в США на початку ХХ ст. Вони почали звертати до себе уваги з боку уряду США з питання визнання їх як окремої нації. Причиною активізації настроїв українців ще можна вважати і офіційний перепис населення США в 1910 році. 24 березня того важливого

року газета «Свобода» на своїх сторінках яскраво передала почуття українців: «Щоб нас, русинів, не вписувано як поляків, або москалів, або мадярів, а лише русинами, і щоб не вийшло таке, що будуть в Америці всі народності, лиш русинів не буде, що може дуже легко статися тоді, коли один русин дасться записати як Greek, другий, як Hungary, інший як Russian, а ще хто інший як polis або slavish».

В 1910 році у Пітсбурзі, українці і представники деяких інших слов'янських національностей, зробили спробу змінити своє становище, звернувшись з проханням до президента США у справі офіційного визнання їх національностей. В результаті, Конгрес США схвалив додаткові директиви у справі перепису 1910 року, дозволяючи окремо визнати існуючі національності у тому числі і українську. Отже, українці розпочали історичне формування своєї громади в цьому багатонаціональному суспільстві як окрема нація.

У документах державних установ США на початку ХХ ст. можна знайти багато інформації про стан і кількості українців або «русинів», як їх називали на той час в США. Серед них треба виділити матеріали сенату США [2, с. 55]. Ці документи містять інформацію про громадсько-соціальний стан і професійний рівень зайнятості українського населення з 1899-1910 рр. в американському суспільстві.

Крім того, матеріали переписів населення США і служби імміграції та натуралізації представляють матеріал про загальну кількість

українського населення в цій країні, щорічну кількість прибуваючих іммігрантів, місця їх розселення по штатах, населених пунктів, стан зайнятості, вік прибуваючих, кількість тих українців що прийняли американське громадянство та багато іншої інформації.

Д. Девіс, один з перших західних науковців неукраїнського походження, в роботі «The Russians and Ruthenians in America» (1922) зробив спроби підрахування кількості українців («русинів») в США. Він зробив акцент на соціальні, економічні умови життя в новій для них країні. Пізніше в цьому руслі присвятили свої дослідження В. Ісаїв та М. Мельник [3]. Інтерес до роботи В. Ісаїва «Українці в Американському та Канадському суспільствах» зростає через те, що автор проаналізував демографічну ситуацію, соціальні аспекти історії імміграції, зростаючу проблему асиміляції серед українського населення використовуючи данні перепису населення в США в 1971 році.

Для всіх науковців теперішнього часу, котрі присвячують свої дослідження демографії розселення, соціально-економічній характеристики українських іммігрантів в США, умов їх життя та інших аспектів дослідницької роботи, буде зручним доступ до інтегрованої бази даних на веб-сайті Центру демографічних та соціально-економічних досліджень українців у США [4]. Центр створено у 2009 році при Науковому товаристві ім. Шевченка в Америці. Доступ і наявність багатой інформаційної системи дає можливість аналізу та порівнюванню українських іммігрантів з відповідними показниками інших етнічних груп або з населенням країни в цілому. На веб-сайті розміщено великий масив статистичних даних про загальну чисельність українців, кількість народжених в США та кількість іммігрантів різних періодів міграції в цій країні та багато іншого. Матеріали представлені у формі статичних та інтерактивних таблиць на загальній мапі США і окремо на мапах кожного штату. Низку своїх праць з питань демографії та соціологічного аналізу українців в Америці присвятив директор Центру демографічних та соціально-економічних досліджень українців у США

Олег Воловіна. Серед них: «Immigration and language of Ukrainians in the United States» [5], «A statistical profile of Ukrainians in the Chicago Metropolitan Area» [6], «Ethnicity and National Identity. Demographic and Socioeconomic Characteristics of Persons with Ukrainian Mother Tongue in the United States, 1970» [7], «Official statistics on the number of Ukrainians in the United States: 2000 Census results» [8].

Багата низка спогадів деталізує життя представників української спільноти в США. Для науковців і дослідників вони цікаві і важливі через свої подробиці, і при критичному ставленні, вони можуть бути використані в наукових працях. Мемуарна література і спогади репрезентована матеріалами, що беруть свої начала з періоду Американської Громадянської війни. Серед них треба відзначити праці Е. Іста «Lincoln's Russian General» [9] та М. Макіліготт «A monotony full of sadness; the diary of Nadine Twechine May 1863-1864» [10]. За своїй більшістю багато з них друкувалися, насамперед, в англомовних американських журналах. Серед них «Journal of the Illinois State Historical Society», «Journal of the Ukrainian Cultural institute», «Forum A Ukrainian Review», «Ethnic forum: bulletin of ethnic studies and ethnic bibliography», «The Hawaiian Journal of History», «Forum A Ukrainian Review», «The Ukrainian quarterly», «Harvard Ukrainian Studies» [11] тощо.

Після Першої світової війни, перші друковані праці в США стосовно української громади були заполітизованими, і носили, головним чином, агітаційно-пропагандистський характер. Так, брошура М. Січинського «Народна справа в Америці» [12] була видана напередодні Паризької мирної конференції (1919 р.). Будучи секретарем Федерації українців в США, автор акцентує на запитання стосовно надання незалежності Україні; з цих позицій він критикує іншу організацію – Українську раду в Джерсі-Сіті, і звинувачував її керівництво у відсутності державницької ідеї.

До мало знайомих робіт треба віднести фундаментальну працю Івана Уложива «За Україну: Подорож Вельможного Пана Гетьманича Данила Скоропадського до Злучених

Держав Америки й Канади. Осінь 1937 – весна 1938». Це був відгук на подорож в США у 1938 р. Данила Скоропадського. Автор подає хроніку зустрічей Д. Скоропадського з його прихильниками, малює широку картину суспільно-політичного життя української громади в Америці [13].

У 30-х роках ХХ ст., В. Галич, науковець і викладач університету в Чикаго (Іллінойс), один з перших українських західних дослідників, зробив спробу проаналізувати кількість українців в США і міста їх розселення. Саме цій проблемі Галич присвятив кілька своїх публікацій: «Розміщення української імміграції в злучених державах» (1936), «Ukrainians in the United States» (1937). В статтях «Economic Aspects of Ukrainian Activity in the United States» (1934), «Ukrainian Farmers in the United States» (1936) [14] він проаналізував рівень економічного становища, роботу в сільському господарстві українців в США.

За історіографічною схемою написана монографія Ярослава Чижа «The Ukrainian Immigrants in the United States» (1939) [15, с. 33]. Автор монографії зробив аналіз історії українців в США з початку масової імміграції з 1870-х років до 1935 року. Крім того, окремо треба виділити його статтю «Ukrainian Emigrants in Hawaii» (Ukrainian Immigrants in Hawaii), 1936), де він згадує про киянина Миколу Костянтиновича Судзиловського і його внесок у політичне життя Америки. Чиж назвав його «першим президентом Гавайського Сенату після приєднання Гаваїв до Сполучених Штатів в 1898 році» [16, с. 6, 26].

Суттєве значення для оцінки цієї праці має той факт, що історія першого періоду української імміграції в США була досліджена тільки кількома авторами, до їх числа належить і Я. Чиж.

У 70-х роках побачили світ видання з нарисом життя українців по окремих штатах, що за своєю географією віддалені від традиційних центрів діаспори. Перші кроки з питань і аналізу організації, релігії української громади штату Техас, зробили В. Балабана і Б. Гірка у ювілейному виданні «Ukrainians in Texas» [17]. Вони справді були піонерами в

цьому руслі. Ніхто з українських, або західних науковців, окремо не розглядав імміграцію, процес адаптації українців в Техасі, та організації в цьому штаті українських громад. Крім того, вийшли друком ще кілька робіт про життя українців по окремим штатам. Це монографія А. Паланюк «The Ukrainians of North Dakota» [18], присвячена українцям в Північній Дакоті. Вона подала історичний огляд організації церковного життя українців цього штату. У «Свободі» М. Козак надрукував статтю «З історії українського поселення в Міннесоті» [19], українцями Балтімору було надруковано «The Ukrainians of Maryland» [20].

На погляд науковця згадані роботи заслуговують аналізу і окремої уваги, на сам перед через те, що згадані громади не належали до діаспорного життя міст Чикаго, Нью-Йорк, Філадельфія, і формувались самостійно, без впливу на них цих «центрів» діаспорного життя.

Важливо підкреслити і виділити у цьому переліку монографію В. Верстмана «The Ukrainians's in America, 1608-1975: A Chronology and Fact Book», (1976) [21]. Вона фактично є першим науковим дослідженням з розвитку постання українських громад у період з 1608-1975. Метою дослідницької роботи В. Верстмана був огляд майже всіх найчисельніших українських громад в Америці, початок становлення релігійного життя перших новоприбулих українців, їх пресових видань і об'єднання в різного роду громадські, братські союзи, товариства та інші організації. Важливо, що в своїй роботі він використовує і робить посилання на важливі документи, які підкреслюють активність і світогляд українців в США, їх політичні погляди і реакцію на події в Україні.

Фундаментальні роботи про українців і діаспору в США присвятили їй представники і організатори. Серед них Лука Теодорович Мишуга емігрував до США в 1921 р.; у 1923-1940 рр. займав посаду генерального секретаря об'єднаних українських організацій в Америці, з 1926 р. до своєї смерті в 1953 р. був співредактором і головним редактором «Свободи», з 1940 р. – один із організаторів Українського Конгресового комітету, член

НТШ в Сполучених Штатах. Водночас Л. Мишуга займався науковою діяльністю, видав 9 книг з історії України та українського народу, очолював редколегію англomовної енциклопедії українознавства. Л. Мишуга став автором «Пропам'ятної книги» Українського Народного союзу і численних видань під загальною назвою «Українці у вільному світі».

Головним джерелом «Пропам'ятної книги» стали протоколи головного управління УНС, конференцій, матеріали газети «Свобода» та статті окремих діячів діаспори того часу. Наприклад, у цьому інформаційному виданні О. Стеткевич повідомив про українське шкільництво в Америці; Дмитро Галичін – про українські добродійні організації в США; П. Понятишин – про українську церкву і УНС; В. Галич – про розміщення української імміграції. О. Рев'юк змалював розвій політичного світогляду української імміграції і політичну байдужість у перші роки імміграції. Він підкреслив, що з часом, під впливом американської дійсності, українські емігранти сприяли утворенню громадських організацій, розпочали боротьбу за збереження української мови, літературні й мистецькі надбання українців в Америці. Сам Л. Мишуга зробив спробу проаналізувати причини імміграції з України і злидні перших українських іммігрантів. Автор з сумом говорить про процес американізації українців розуміючи неминучість цього явища.

Сьогодні збірник Мишуги, без сумніву, треба назвати цінним джерелом для науковців, які займаються проблемою дослідження діаспори в США. У книзі зібрано величезний матеріал про існуючі на той час громадські організації українців та їх відділенні, а також спогади діячів діаспорного руху [22]. Тому збірник носить не лише історіографічний, а й джерелознавчий характер.

Серед спогадів українців американського походження акцент треба зробити на праці М. Сурмача «Історія моєї «сурми»: спогади книгарця» [23], У. Самчука «Слідами піонерів: Епос української Америки» [24], С. Куропася «Спогади з України й 60 років в Америці» [25]. Ці українці на власних життєвих

прикладках відобразили життя і діяльність українців в США, їх невдачі та досягнення.

Книга Мирона Куропася «Історія української еміграції в Америці: Збереження культурної спадщини» присвячена виставці фотографій та матеріалів з життя української громади. В ній автор стверджує: «Щоб зрозуміти особливості історичного розвитку на сучасному етапі української спільноти в Америці, необхідно усвідомити собі прагнення українців Америки оберігати свій національний характер. Позбавлені можливості вільно плекати і розвивати на батьківщині, що була і є під владою чужинців, українські іммігранти та їх нащадки створили собі нову батьківщину і уже понад сто років плекають її в Америці» [26, с. 3]. Виходячи з таких засад, автор подає короткий нарис історії України і показує історичний шлях українців в Америці.

Значна частина монографічних досліджень була надрукована з нагоди ювілеїв різних наукових, громадсько-політичних та культурно-просвітницьких організацій, а також з нагоди 1000-ліття запровадження християнства в Україні. До їх числа належать: «Ювілейний альманах Федерації американських українців стерту Мічиган. Виданий з нагоди 15-річчя заснування», «Золоті роковини: До 50-річчя великої української національної революції та відновлення української державності. 1917-1967», «Українці в Детройті і в Мічигані: Відзначення тисячоліття хрещення України. Детройтський Метрополітальний комітет українського тисячоліття», «Українці в Чикаго і Іллінойс: В тисячоліття хрещення України: Збірник-довідник (комісія тисячоліття християнства в Україні)» та багато інших [27].

Для сучасних фахівців і науковців, українська діаспорна преса в США є предметом спеціального аналізу. З іншої точки зору, пресу треба приурочити до найголовніших інформаційних джерел, що містять величезний обсяг матеріалів, пов'язаних з різноманітними аспектами життя українців в США. Тому пресові видання, як джерела інформації, без сумніву належить до джерел аналізу і осмислення досліджень з подій життя діаспори.

З числа українських періодичних пресових видань в США, головне місце займає україномовна газета «Свобода». Історичний шлях газета розпочала з 15 вересня 1893 року під редакцією Григорія Грушки, і продовжує бути одною з найстаріших періодичних українських видань в США. Ранні публікації газети зібрані і опубліковані у двох томах: «A Select Index to Svoboda. Official Publication of The Ukrainian National Association, Inc. A Fraternal Association. Volume one: 1893-1899» та «A Select Index to Svoboda. Official Publication of The Ukrainian National Association, Inc. A Fraternal Association. Volume Two: 1900-1907» [28]. Публікації «Свободи» сприяють поширенню інформаційної бази для аналізу етнічних видань, культурних досягнень, громадсько-політичного життя українців в США, їх новин про важливі події громад, світу, подій і новин з України.

До групи джерел довідкового характеру відносяться довідники, енциклопедії, календарі. В них міститься інформація про діяльність, розвиток і досягнення українців. Це цінні відомості й документи про громадське і політичне життя української спільноти в Північній Америці [29]. Давню традицію, понад вісімдесят років, з видавництва енциклопедичних видань має Наукове товариство ім. Т. Шевчека з появою першого тому «Української Загальної Енциклопедії» за редакцією І. Чаковського, виданого у Львові (1930-1935). Після Другої світової війни значною подією в культурно-науковому житті української діаспори в Америці став вихід в Нью-Йорку 10-томної «Енциклопедії українознавства» під редакцією В. Кубійовича [30].

З 90-х років і до недавнього часу, значну дослідницьку роботу разом з науковцями України вів доктор В. Маркус (відійшов у вічність 15 жовтня 2012 р. у м. Чикаго). Займаючи різні громадські посади: професор-політолог, журналіст, редактор і громадський

діяч, він активно співпрацював з науковцями Інституту української діаспори, друкуючи в її часописі свої статті, брав участь у наукових конференціях на відповідну тематику, його перу належать нариси про українців в «Енциклопедії українознавства».

Для української громади в США значною подією стала презентація першої книги Американського тому «Енциклопедія Української Діаспори» яка відбулась 9 травня 2009 року в будинку НТШ-А. Активний член НТШ-А М. Галів оцінив видання ЕУД як чи не найвагоміший проект за весь час існування Товариства [31]. Над проектом, головним чином, працювали подружжя Маркусів з Чикаго. На жаль доктор Дарія Маркус (15.01.1935-17.11.2008) не дожила до цієї важливої події в житті діаспори через передчасну смерть. Не зважаючи на втрату обох науковців – основоположників української науки в США, редакторів ЕУД, їх многолітня праця побачила світ з випуском другої книги Американського тому «Енциклопедія Української Діаспори» презентація якої відбулась у жовтні 2012 року у будинку НТШ в Нью-Йорку [32, с. 7]. Обидві книги Американського тому можна знайти в інтернетному варіанті.

Таким чином, з огляду вищезгаданих джерел, що переважно залишається малодоступними для материкових дослідників, можна підійти до висновку, що за межами України вийшли друком величезна кількість джерел з діяльності діаспори. Автори цих видань доклали багато інтелектуальних зусиль до вивчення різних аспектів життя української діаспори. Українцями США було організовано і відкрито бібліотеки і архіви з метою збереження, але головним чином, щоб надати можливість науковцям звернути увагу і продовжувати розвивати питання про історичні передумови становлення української діаспори, та її історичний шлях в Сполучених Штатах.

Джерела та література

1. Ukrainians in America / by Myron B. Kuropas. – 1996. – P. 27.
2. Senate Documents, 61st Cong. 3rd Sess. 1910-1911. – Vol. 9. – P. 155.
3. Див., напр.: Myron Melnyk. Ethnic Communities. Immigration of Ukrainians to the United States// Ethnic forum; bulletin of ethnic studies and ethnic bibliography. Kent, Ohio; Center for the Study of Eth., Vol.:15. Issue:1-2.

- Month/Year: 1995. – P. 108; В. Ісаїв. Українці в Американському та Канадському суспільствах. Соціологічний збірник. – Т. I. – Джерсі-Сіті, 1976. – 360 с.
4. <http://www.inform-decisions.com/stat>.
 5. The Ukrainian Weekly. – 2003, October 12. – N. 41. – Vol. LXXI.
 6. The Ukrainian Weekly. – 2000, January 9. – N. 2. – Vol. LXVIII.
 7. O. Wolowyna. Ethnicity and National Identity: Demographic and Socioeconomic Characteristics of Persons with Ukrainian Mother Tongue in the United States, 1970, Harvard University Press, 1986 Ukrainian Weekly, 09-01-2002.
 8. The Ukrainian Weekly. – 2003, September 1. – N. 35. – Vol. LXX.
 9. East E. Lincoln's Russian General // Journal of the Illinois State Historical Society., Vol.:52., Spring 1959., p. 106-122.
 10. McElligott M. A monotony full of sadness; the diary of Nadine Twechine May 1863-1864 // Journal of the Illinois State Historical Society., Vol.:LXX., Feb. 1977., p. 27-89.
 11. Див., напр.: Hayashida Ronald, Kittleson David. The Odyssey of Nicholas Russel // The Hawaiian Journal of History. – Vol.11. – 1977. – P.110-124; Halich Wasyl. Nicholas Russel: First American-Ukrainian Doctor // Forum A Ukrainian Review. – № 7 Fall. – 1968. – P. 15; Journal of the Ukrainian Cultural institute. – Winter, 2002. – Vol. XXII. – N 4. – P. 5; Journal of the Ukrainian Cultural institute. – Winter, 2003. – Vol. XXIII, N 1. – P. 7; First Ukrainian Newspaper and Book in America by J.P. Chase // Forum A Ukrainian Review. – N 13, Summer. – 1970. – P. 3-4.
 12. Січинський Мирослав. Народна справа в Америці. – Нью-Йорк, 1919.
 13. За Україну: Подорож Вельможного Пана Гетьманича Данила Скоропадського до Злучених Держав Америки й Канади. Осінь 1937 – весна 1938 / Уложив Іван Ісаїв. – Едмонтон, Альберта, 1938.
 14. Див., напр.: Галич В. Розміщення української імміграції в злучених державах. Пропам'ятна книга видана з нагоди сорокалітнього ювілею Українського Народного Союзу. – Джерзі Сіті, Нью Джерзі: Накладом Українського Народного Союзу, 1936; Його ж: Economic Aspects of Ukrainian Activity in the United States // University of Iowa Studies. – 1934. – Vol. X. – № 3; Ukrainian Farmers in the United States // Agricultural history. Vol 0., 1936. – p. 25-39.; Ukrainians in the United States, by Wasyl Halich, PH. D. – Chicago, Ill., The University of Chicago Press [1937]. – XIII, 174 p.
 15. Chyz, Yaroslav J. The Ukrainian Immigrants in the United States. – Scranton, Pennsylvania: The Ukrainian Workingmen's Association, 1939 (reprint). – P. 33.
 16. The Ukrainian Immigrants in the United States, by Yaroslav J. Chyz. Scranton, Ukrainian Workingmens Association, 1939. pages 6, 26.
 17. Balaban V.& Hirka B. Ukrainians in Texas. Bicentennial-Centennial Comm. & Ukrainian National Association. Houston-1976.
 18. Palanuk, Agnes. The Ukrainians of North Dakota. – Belfield, ND: North Dakota Ukrainian Pioneer Days Committee, 1974. – 19 p.
 19. Свобода. – 1979, 22 серпня. – Ч. 190.
 20. The Ukrainians of Maryland / Stephen Basarab, Paul Fenchak, Wolodymyr C. Sushko, and others. 1st ed. Baltimore : Ukrainian Education Association of Maryland, 1977. xvi, 519 p. : ill..
 21. Wertsman Vladimir. The Ukrainian's in America, 1608-1975: A Chronology and Fact Book. – Dobbs Ferry, NY: Oceana Publications, 1976.
 22. Див., напр.: Пропам'ятна книга видана з нагоди сорокалітнього ювілею Українського Народного Союзу. – Джерзі Сіті, Нью Джерзі: Накладом Українського Народного Союзу, 1936. – С.178-191; 193-207; 255-286; 287-299; 300-324; 325-348; 349-359; 451-457; 529-747.
 23. Сурмач М. Історія моєї «сурми»: спогади книгарця. Нью Йорк., вид. «Сурма», 1982. – 190 с.
 24. Слідами піонерів: Епос української Америки. – Нью-Йорк : Свобода, Б.Р. – 270 с.
 25. Куропась С. Спогади з України й 60 років в Америці. – Нью-Йорк – Париж – Чикаго, 1988. – 575 с.
 26. Куропась М. Історія української еміграції в Америці: Збереження культурної спадщини / Переклав на українську мову Вадим Павловський. Український музей. – Нью-Йорк, 1984.– С. 3.
 27. Див., напр.: Ювілейний альманах Федерації американських українців стерту Мічиган. Виданий з нагоди 15-річчя заснування. – Детройт: Б.в., 1954; Золоті роковини: До 50-річчя великої української національної революції та відновлення української державності. 1917-1967. Календар-альманах українського народного союзу на 1967 рік. – Джерсі-Сіті, Нью-Йорк: Вид-во «Свобода», 1966; Українці в Детройті і в Мічигані: Відзначення тисячоліття хрещення України. Детройтський Метрополітальний комітет українського тисячоліття. – Детройт, 1988; Українці в Чикаго і Іллінойс: В тисячоліття хрещення України: Збірник-довідник (комісія тисячоліття християнства в Україні. Відділ Іллінойс / Ред. і упоряд. В. Маркусь. – Чикаго, 1989.
 28. Див., напр.: A Select Index to Svoboda. Official Publication of The Ukrainian National Association, Inc. A Fraternal Association. Volume one: 1893-1899. Immigration History Research Centre University of Minnesota. – Saint Paul: MN., 1990. – p. 406.; A Select Index to Svoboda. Official Publication of The Ukrainian National

- Association, Inc. A Fraternal Association. Volume Two: 1900-1907. Immigration History Research Center University of Minnesota. – Saint Paul: MN., 1991. – p. 410.
29. Див., напр.: Gale Encyclopaedia of Multicultural America / by Judy Galens, Anna J. Sheeta, Robyn V. Young. Volume 2. – Detroit, Michigan. Gale Research Inc., 1995. – 1477 p.; Magocsi P. Ukrainians // Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups. – Cambridge, Mass.; Belknap Press of Harvard University, 1980. – p. 997-1009; Markus V. Ukrainians in the United States // Ukraine: A Concise Encyclopedia. Ed. By V.Kubijovich. – Toronto, 1971. – Vol. 2. – P. 1100-1151.
30. Серед енциклопедичних видань важливе місце належить «Енциклопедії Українознавства» – ЕУ (головний редактор – Володимир Кубійович, Париж-Нью Йорк; три томи загальної частини: 1949-1952, десять томів словникової частини: 1955-1989), в 90-х роках перевидано в Україні.
31. Свобода. – 2009. – 29 травня.
32. «Енциклопедія української діаспори»: презентація другої книги американського тому // Бюлетень. – 2012. – №34 (50). – С. 7-8.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.

© Murphy Natalia, 2013

Дата надходження статті до редколегії 12.03.2012 р.

ДОКУМЕНТЫ МАРТОВСКОГО (1965 г.) ПЛЕНУМА ЦК КПСС, КАК ВАЖНЕЙШИЙ ИСТОЧНИК В ИССЛЕДОВАНИИ АГРАРНОЙ ИСТОРИИ

Введено в научный оборот и проанализированы рассекреченные архивные документы ЦК КПСС, материалы мартовского (1965 г.) пленума ЦК КПСС, включая Стенографический отчет. Привлечение новых архивных документов, ранее не исследованных источников, позволяет дать более объективную информацию об аграрной политике государства, развитию сельского хозяйства в стране и Украине, воссоздавать правдивую аграрную историю второй половины XX века. Одновременно выявить основные проблемы развития аграрного сектора экономики.

Ключевые слова: архивные документы, пленум ЦК, аграрная политика, колхозы и совхозы, сельскохозяйственное производство.

Введено до наукового обігу і проаналізовано розсекречені архівні документи ЦК КПРС, матеріали березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС, включаючи Стенографічний звіт. Залучення нових архівних документів, раніше не досліджених джерел, дозволяє дати більш об'єктивну інформацію про аграрну політику держави, розвиток сільського господарства в країні і Україні, відтворити правдиву аграрну історію другої половини XX століття. Одночасно виявлено основні проблеми розвитку аграрного сектора економіки.

Ключові слова: архівні документи, пленум ЦК, аграрна політика, колгоспи і радгоспи, сільськогосподарське виробництво.

Declassification of the CPSU Central Committee archive documents including the materials of the plenums and the Agricultural department of the CPSU Central Committee makes it possible for researchers to reproduce a more true-to-life, objective agricultural history of the country, the Ukraine of the second half of the XX century, although the access to the 1965-1991 documents of the CPSU Central Committee Political Bureau kept in the Russian Federation President Archive has been so far reduced.

Among a great number of archive documents there are some of greater scientific significance such as the 1965 March CPSU Central Committee plenum which not only criticized N. S. Khrushchev's agricultural policy but determined the state policy in agriculture for a long period. Later, to raise L. I. Brezhnev's political authority, this was defined as «the new agricultural policy».

The greatest in volume informative and statistic materials for the CPSU Central Committee plenum were prepared by the agricultural department of the USSR State Planning Committee. The major work to prepare about 20 projects of the CPSU Central Committee and the USSR Council of Ministers was done by the CPSU Central Committee commission headed by D. S. Polyansky.

The CPSU Central Committee archive documents as well as the analysis of the published stenographic report of the 1965 March CPSU Central Committee plenum allow to objectively estimate the country's agriculture state, the Ukraine on the verge of the 1950s-1960s. Besides, they made it possible to reveal the main reasons for Khrushchev's ruinous agricultural policy and to see the low level of profitability of agricultural production and the financial insolvency of most collective farms. Moreover, they allowed to establish the new directions of the agricultural policy accepted by the 1965 March CPSU Central Committee plenum. This policy included the following: introduction of the permanent plan of government purchases, increase of purchase prices on a number of agricultural products for the 1965-1970 period, financial support of the collective farms, technological advancement in agriculture, changes in the tax policy regarding agricultural enterprises, wage increase for some categories of agricultural employees, etc. The scientific analysis of the declassified archive documents and previously non-published statistics

as well as the information of the Ukraine Communist Party Central Committee leader P. E. Shelest on the situation in the agriculture of the Ukraine, on the measures taken by the State and the Party leaders to stimulate technologically and financially the agricultural manufacturing, to protect the economic interests of the republic's agriculture help enrich the Ukraine's agricultural history of the second half of the XX century.

Keywords: *archive documents, the Central Committee plenum, agricultural policy, collective and state farms, agricultural manufacturing.*

Намеченный Н.С. Хрущевым на ноябрь 1964 г. пленум ЦК КПСС по вопросам развития сельского хозяйства не состоялся по причине его отстранения от власти в октябре того же года. По решению Президиума ЦК КПСС, пленум было намечено провести 24-26 марта 1965 г. Для подготовки документов пленума была создана комиссия Президиума ЦК КПСС во главе с Д. С. Полянским [2, л. 2]. В очень сжатые сроки комиссией были разработаны проекты около 20 постановлений ЦК КПСС и Совета Министров СССР, которые были приняты по итогам работы пленума только 1 апреля 1965 г. Что было вызвано необходимостью уточнения, дополнения и утверждения отдельных положений проектов партийно-правительственных постановлений членами Президиума ЦК КПСС, а также согласованием с руководством союзных республик. После одобрения членами Президиума ЦК КПСС, они были опубликованы в изложении в газете «Правде» в течение апреля 1965 г. Тогда же было принято решение и об издании 50-тысячным тиражом Стенографического отчета пленума ЦК КПСС. Тщательно отредактированный доклад Президиума ЦК КПСС, который готовился в ускоренном режиме в течение февраля-марта 1965 г., его постановление, а также выступления участников пленума, и составили содержание Стенографического отчета.

Как показал анализ архивных документов пленума, извлеченных, в процессе подготовки «рабочих» вариантов доклада Президиума ЦК КПСС, с которым выступал Л. И. Брежнев, было изъято около трех десятков абзацев или эпизодов, где содержался негативный материал о положении в сельском хозяйстве [1, с. 3-90]. В последующие почти четверть века Стенографический отчет мартовского (1965 г.) пленума ЦК КПСС являлся последним

публичным изданием материалов пленумов ЦК КПСС и вскоре стал раритетным сборником.

Во второй половине 1970-х годов для повышения авторитета Л. И. Брежнева решения мартовского (1965 г.) пленума ЦК КПСС были объявлены как «новая аграрная политика», творцом которой он и был определен. В связи с тем, что уже в годы восьмой пятилетки (1966-1970 гг.) стало очевидно о срыве решений «этапного» пленума ЦК КПСС, из общественных библиотек был изъят Стенографический отчет, а в сборниках документов ЦК КПСС и СМ СССР по сельскому хозяйству, издаваемых в первой половине 1970-х годов, перестали включать ряд постановлений, принятых 1 апреля 1965 г. Так как даже не сложное сравнение намеченных в 1965 г. планов подъема аграрного производства с опубликованными в печати показателями состояния сельского хозяйства, не могли добавить авторитета Л. И. Брежневу.

Рассекречивание документов ЦК КПСС, начатое в первой половине 1990-х годов, включая материалы пленумов ЦК КПСС по вопросам развития сельского хозяйства (1965 г., 1966 г., 1968 г., 1970 г., 1978 г., 1982 г.), а также документов Сельскохозяйственного отдела ЦК КПСС, позволяет исследователям восстанавливать объективную аграрную историю второй половины XX века. Хотя до настоящего времени для широкого круга историков отсутствует возможность работать с документами Политбюро (Президиума) ЦК КПСС периода 1965-1991 гг., хранящихся в архиве Президента РФ.

В данной статье предпринята попытка, опираясь на рассекреченные архивные документы ЦК КПСС, а также изданный Стенографический отчет мартовского (1965 г.) пленума ЦК КПСС, дополнить одну из

важных страниц аграрной истории страны, Украины.

Среди большого количества документов, направленных Госпланом СССР в комиссию Президиума ЦК КПСС во главе с Д. С. Полянским, особый интерес представляет аналитическая справка, подготовленная Госпланом СССР «О состоянии и перспективах развития сельского хозяйства на 1966-1970 гг.» [1, л. 140-150]. Ее первая часть содержит подробный анализ развития сельского хозяйства в период семилетки (1959-1965 гг.), дает более полное представление об ошибках в формировании и реализации аграрной политики государства.

Одной из основных причин низкой эффективности аграрного производства в стране, включая Украину, Госплан СССР назвал *«шаблон и извращение в руководстве сельским хозяйством»*. В частности, речь шла и о «навязывании» хозяйствам необоснованных заданий в животноводстве для реализации лозунга – *«догнать и перегнать США в области животноводства»* в 2-3 года [2, л. 142]. Из этой установки вытекала и прямая практическая директива: производить в каждом хозяйстве мяса по 75 ц на 100 га пашни и по 16 ц на каждые 100 га других угодий, а также откармливать по одной свинье на 1 га пашни. Подобная волюнтаристская «программа-минимум», по мнению Госплана СССР, противоречила специализации сельского хозяйства, задаче наиболее рационального использования природно-экономических условий каждой зоны и каждого хозяйства, развитию в них только тех отраслей, которые обеспечивали увеличение производства продукции с наименьшими затратами. Было подсчитано, что для выполнения «программы-минимум» в Казахстане, производство мяса должно быть увеличено в сравнении с 1960 г. в 7 раз, а на Украине, в Белоруссии и Молдавии – только на 30 %. Тогда как сельское хозяйство Прибалтийских республик уже в 1960 г. превзошло этот уровень [2, л. 143-144]. В тоже время многим хозяйствам всех регионов страны предстояло увеличить производство мяса молока и сливочного масла в 3-10 раз, что было нереальным заданием.

Ослабление материальной заинтересованности колхозников и работников совхозов в подъеме сельскохозяйственного производства, а также *«грубые ошибки в решении ряда экономических вопросов, связанных с взаимоотношениями между колхозами и государством»*, Госплан СССР также определил одним из главных недостатков в руководстве сельским хозяйством в годы семилетки (1959-1965 гг.) [2, л. 148]. Так, в результате неправильной ценовой политики при продаже сельскохозяйственной продукции государству, колхозы страны ежегодно недополучали 1,4 млрд. руб., а при повышении цен на запасные части к тракторам и сельскохозяйственным машинам, затраты колхозов увеличились на 916 млн. руб. На практике же продолжал действовать не оправдавший себя принцип погектарного распределения закупок между хозяйствами. В результате чего хозяйства получали планы продажи государству буквально по всем продуктам, которые производились в данной области или районе. К примеру, в Конотопском производственном управлении Сумской области УССР план закупок шерсти на 1964-1965 гг. был размещен между 31 колхозом из 34. Для его выполнения большинство колхозов содержали небольшое количество овец, что крайне отрицательно сказывалось на рентабельности овцеводства [2, л. 149].

Комиссия Президиума ЦК КПСС обобщила все предложения союзных республик, Госплана СССР, а также министерств и ведомств и уже 8 марта 1965 г. представила в ЦК КПСС объемный документ «О неотложных мерах подъема сельского хозяйства», состоящего из 12 разделов, в том числе: «О повышении материальной заинтересованности колхозов и совхозов в увеличении производства мяса», «О списании задолженностей с колхозов», «О закупочных ценах на пшеницу и рожь», «О капитальных вложениях и материально-техническом обеспечении сельского хозяйства» и др. Одновременно был подготовлен уточненный план закупок сельскохозяйственных продуктов на 1965 г. и проект плана закупок на 1966-1970 гг. [2, л. 2-17]. Вот лишь некоторые важнейшие положения этих документов.

Во-первых, были сделаны предложения по повышению материальной заинтересованности колхозов и совхозов в увеличении производства и продажи мяса государству. Так как за период 1959-1964 гг. практически не росли объемы его производства и заготовок. Увеличение производства и закупок мяса в стране произошло только в засуху 1963 г. и только за счет сокращения поголовья скота в связи с недостатком кормов. Иначе говоря, хозяйства вынужденно резали скот и сдавали мясо государству сверх установленных планов. В документе, частности, предлагалось осуществить в среднем на 34 % повышение закупочных цен на скот, продаваемый государству. При этом, дополнительные выплаты государства колхозам при повышении закупочных цен на скот в целом по стране, должны были составить 1 179 млн. руб., в том числе на Украине – 329 млн. руб. По расчетам союзного и украинского республиканского госпланов, вместо существующей нерентабельности производства в размере минус 24,9 %, колхозы Украины должны были достичь рентабельности лишь в 0,9 %, а Белоруссии – 0,8 %. Тогда как при практически одинаковом повышении закупочных цен в РСФСР, рентабельность производства крупного рогатого скота здесь должна была достичь 12,7 %, а в среднем по стране – 8,6 % [2, л. 120,121]. Что также было недостаточно. Государство рассчитывало, что даже небольшое повышение закупочных цен на мясо повысит заинтересованность хозяйств в его производстве, что являлось заблуждением. По расчетам экономистов, для устойчивого и расширенного воспроизводства любого вида сельскохозяйственной продукции, рентабельность его производства должна составлять не менее 15 %. То есть, говорить об устойчивой рентабельности производства крупного рогатого скота в предстоящем пятилетии как в масштабах страны, а особенно в Белоруссии и Украине, не приходилось. Государство, надеясь на изыскание хозяйствами внутренних ресурсов колхозов, не сняло остроту проблемы в развитии животноводства, что сохранилось и в последующие десятилетия. В тоже время, дополнительное

выделение совхозам Украины только 101 млн. руб. или на 34 % больше, чем в предшествующие годы, по расчетам планирующих органов при существующей минусовой рентабельности этих хозяйств (– 7,4 %) на Украине позволяло бы достичь 24 % рентабельности [2, л. 121]. Но и этим расчетам государства не было суждено осуществиться.

Во-вторых, было предложено сократить план закупок целого ряда видов сельскохозяйственных продуктов как на 1965 г., так и на восьмью пятилетку. В частности, было рекомендовано установить на 1965 г. и на период 1966-1970 г. твердый, неизменный план закупок зерна в объеме 55,7 млн. т (3,4 млрд. пудов) вместо 65,5 млн. т (4 млрд. пудов), предусмотренных в народнохозяйственном плане. Сокращение закупок касалось и всех союзных республик. В частности, Украина должна была в 1965-1970 гг. ежегодно продавать государству 10,1 млн. т зерна вместо 11,2 млн. т. или на 1,1 млн. т меньше. В том числе: 6 815 тыс. т пшеницы и 365 тыс. т ржи, а также: 1 400 тыс. т кукурузы, 600 тыс. т бобовых, 470 тыс. т ячменя, 150 тыс. т проса и т. д. Государственные закупки мяса в стране были сокращены на 500 тыс. т. Из 8,5 млн. т мяса, вместо 9 млн. т, Украина должна была поставлять в общесоюзный продовольственный фонд 1 650 тыс. т вместо 1 800 тыс. т или на 150 тыс. т. меньше [2, л. 123, 124].

В-третьих, комиссией Д. С. Полянского, равно как и Президиумом ЦК КПСС, были поддержаны предложения Госплана СССР по повышению закупочных цен на пшеницу, рожь, подсолнечник и ряд других культур, как для колхозов, так и для совхозов страны. Так, для Украины и Молдавии закупочная цена 1 т. пшеницы и ржи для колхозов теперь составила 76 руб., а для совхозов – 45 руб., тогда как в колхозах и совхозах Полесских районов Украины, равно как и в областях российского и белорусского Нечерноземья, Прибалтике, государство платило по 130 руб. за 1 т. пшеницы и ржи. До 1965 г. колхозы Украины и Молдавии продавали пшеницу и рожь по 67 и 64 руб., соответственно, а совхозы – по 36 и 33 руб. В том числе и

хозяйства Полесских районов Украины [2, л. 128, 129]. Предлагая снижение объемов закупок, а также повышенные цены на пшеницу и рожь, государство также рассчитывало на расширение их производства в целом в стране, а прежде всего, на Украине, в Поволжье, Сибири и ряде других районах.

Как известно, одним из негативных последствий реорганизации МТС, начатой по инициативе Н.С. Хрущева, стало резкое ухудшение финансового положения колхозов. В итоге, к 1965 г. задолженность колхозов по долгосрочным ссудам Госбанка СССР составила более 5,3 млрд. руб., что являлось тяжелым бременем и не позволяло хозяйствам – должникам вести рентабельное производство [2, л. 6]. Так, колхозы Украины на 1 января 1965 г. были должны государству по долгосрочным и краткосрочным ссудам, денежным авансам, а также за технику – 911,9 млн. руб. Президиумом ЦК КПСС по предложению Госплана СССР, по настоятельным просьбам руководства союзных республик первоначально было принято решение о списании с колхозов страны задолженности в объеме, 1 млрд. 890 млн. руб., в том числе с колхозов Украины – 190 млн. руб., что, несомненно, было недостаточно [4, л. 6]. По всей видимости, государство не столько опасалось иждивенческой позиции колхозов, а сколько надеялось и дальше диктовать закупочные цены на произведенную ими сельскохозяйственную продукцию. Такая позиция партийного руководства страны о частичном списании финансовой задолженности колхозов, заставила республиканских руководителей обратиться с просьбами о списании большего объема задолженности колхозов. Об этом свидетельствует справка Д. С. Полянского «Об изменениях и дополнениях, внесенных в проекты решений о неотложных мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства», направленная в ЦК КПСС уже после работы пленума ЦК КПСС. В ней, в частности, сообщалось, что комиссией Президиума ЦК КПСС «...дополнительно рассмотрены замечания союзных республик по внесенным ранее в ЦК КПСС проектов решений...» [4, л. 4]. В том числе по проекту постановления

ЦК КПСС и СМ СССР «Об оказании финансовой помощи колхозам». Однако, сумма списания задолженности колхозов по долгосрочным ссудам Госбанка СССР была увеличена лишь на 240 млн. руб. В том числе: по РСФСР – на 8 млн. руб., Украинской ССР – на 60 млн. руб., Белорусской ССР – на 24 млн. руб. и т. д. Таким образом, с колхозов Украины дополнительно была списана самая большая сумма задолженности, но оставался еще долг в более чем 500 млн. руб. В итоге, общая сумма списания задолженности колхозов страны составила 2,1 млрд. руб. из 5,3 млрд. руб., тогда как полное списание было бы наилучшим решением [4, л. 12].

В своей справке Д. С. Полянский также информировал ЦК КПСС, что в связи с преобразованием колхозов в совхозы, за последнее время списана с колхозов задолженность по долгосрочным ссудам в объеме 118 млн. руб., в том числе по РСФСР – 102 млн. руб. и по Украине – 16 млн. руб. [2, л. 5]. Из-за сохраняющихся низких закупочных ценах на сельскохозяйственную продукцию, постоянный рост стоимости техники и запасных частей к ней, а также введение гарантированной оплаты труда колхозников, в начале 1970-х годов задолженность колхозов страны по долгосрочным ссудам Госбанка СССР превысила 8 млрд. руб.

Кроме документов комиссии Президиума ЦК КПСС, важным источником для исследователей являются выступления участников мартовского (1965 г.) пленума ЦК КПСС. Большинство из них – руководители республиканских партийных организаций, включая первого секретаря ЦК КП Украины – П. Е. Шелеста.

Прежде всего, П. Е. Шелест отметил пагубность субъективистского подхода к решению вопросов сельского хозяйства, которые привели к авантюризму в аграрной политике, в том числе в известных лозунгах – догнать и перегнать США по производству мяса и молока на душу населения, а также выполнить семилетку – в 3-4 года и т. д. Как одно из негативных последствий политики Н. С. Хрущева, П. Е. Шелест назвал сокращение на 2 млн. га посевов основной сельско-

хозяйственной культуры Украины – озимой пшеницы. Вместо которой, как и в масштабах всей страны, в республике расширились посевы зернобобовых, прежде всего, кукурузы и гороха. То есть, он фактически обвинял Н. С. Хрущева в нанесении ущерба сельскому хозяйству республики. Как известно, Н. С. Хрущев и ЦК КПСС требовали, чтобы Украина в 1964 г. продала государству не около 700 млн., а 1 млрд. пудов хлеба, в том числе за счет сокращения объемов фуражного зерна. *«Если бы мы поддались таким настроениям и пошли на это, то наверняка погубили бы животноводство в республике и окончательно бы подорвали и так до предела напряженный баланс страны в продуктах животноводства»* – отметил партийный руководитель Украины [3, л. 38]. В итоге же, в 1964 г. Украина продала государству 703 млн. пудов хлеба, тем самым перевыполнив план на 21 млн. пудов и сохранило поголовье скота, что положительно сказалось уже в начале 1965 г. Как отметил П. Е. Шелест, на 20 марта 1965 г. республика досрочно выполнила квартальный план продажи государству животноводческой продукции. Было продано 1 млн. 239 тыс. т молока, 436 тыс. т мяса, 521 млн. штук яиц. По сравнению с таким же периодом 1964 г. было больше заготовлено молока – на 507 тыс. т, яиц – на 263 млн. штук и мяса – на 55 тыс. т. В результате, был перевыполнен план поставок мяса, молока и яиц в общесоюзный фонд [6, с. 37,38].

Исходя из того, что *«последовательное и правильное»* использование принципа материальной заинтересованности, играет важную роль в развитии сельскохозяйственного производства, П. Е. Шелест поддержал заявленную политику нового ЦК КПСС по установлению реальных планов заготовок, повышению закупочных цен и увеличению капитальных вложений в сельское хозяйство. По его утверждению, *«волевое планирование заготовок без учета реальных возможностей приводило к дезорганизации хозяйства, к уменьшению выдачи хлеба колхознику на трудодень и наносило непоправимый ущерб животноводству»* [6, с. 38]. И действительно,

за семилетку в стране произошло двукратное снижение объемов натуральной оплаты труда колхозников. Если в 1958 г. каждый крестьянский двор получал по 1 т зерна, то в 1964 г., только по 490 кг. Поэтому, как считал руководитель ЦК КП Украины, первостепенное внимание необходимо уделить материальной заинтересованности тружеников села. В связи с чем, по настоянию партийно-государственного руководства республики, на Украине была не только введена дополнительная оплата в хозяйствах, внедрялись прогрессивные формы денежной и аккордно-премиальной оплаты труда, но и рекомендовалось выделить для оплаты труда колхозников 45-50 % денежной выручки, 15-20 % валового сбора зерна, а также 10-15 % картофеля. Однако это было не осуществимым до этого времени. Как подсчитали экономисты республики, только введение гарантированной оплаты колхозников, намеченной Президиумом ЦК КПСС, позволит установить дневную оплату труда колхозников на уровне рабочих совхозов или 1 рубль и 2 кг хлеба на трудодень. Для реализации этой задачи хозяйствам республики предстояло увеличить денежный фонд оплаты труда на 750 млн. руб. и больше на 100-120 млн. пудов хлеба оставить в собственных закромах [6, с. 40].

Исходя из того, что мартовский (1965 г.) пленум ЦК КПСС принял достаточно амбициозную программу по поставкам техники селу, П. Е. Шелест сообщил, что, учитывая опыт и возможности промышленности республики, партийно-советское руководство республики разработало и вносит в союзные органы предложения, осуществление которых позволяет увеличить выпуск сельскохозяйственных машин на действующих предприятиях. В том числе: тракторов – с 118 тыс. в 1965 г. до 200 тыс. штук в 1970 г.; плугов тракторных соответственно – с 70 тыс. до 126 тыс.; культиваторов – с 12 тыс. до 30 тыс.; сеялок – с 77 до 150 тыс. штук [6, с. 42].

К сожалению, грандиозные планы, как государства, принятые на пленуме ЦК КПСС, так и предложения украинского руководства по объемным поставкам сельско-

хозяйственной техники в годы восьмой пятилетки, не было реализованы. В общей сложности колхозы и совхозы недополучили около 1 млн. единиц сельхозтехники, а также около 10 млрд. руб. или 23 % от намеченных объемов финансирования [5, л. 5]. Что собственно и предопределило срыв многих решений мартовского (1965 г.) пленума ЦК КПСС.

П. Е. Шелест поднял и такую острую проблему, как цены на сельскохозяйственную технику. Он справедливо считал, что рост диспропорции цен на сельскохозяйственную и промышленную продукцию – одна из важнейшей причин снижения рентабельности производства: *«Разве можно считать нормальным, когда, например, автомобиль ГАЗ-51А стоит 1 080 рублей (это тоже недешево), а такая простая машина, как раздатчик кормов ТВК-80 стоит 1400 руб. Цена комплекта резины к трактору «Беларусь» составляет около 25 процентов стоимости всего трактора, покрышка ведущего колеса зерноуборочного комбайна стоит 224 рубля 50 копеек, и чтобы приобрести ее, колхозу нужно продать свыше трех тонн пшеницы»* [6, с. 39]. Кроме того, П. Е. Шелест выступил против завышенного плана строительства в республике 123 птицефабрик. По его мнению, на первом этапе надо построить только 80 таких предприятий, а позже – остальные 53. Сэкономленные же на строительстве этих птицефабрик деньги руководство республики

предлагало использовать более эффективно для других, более экстренных нужд сельского хозяйства [6, с. 42].

Не обошел вниманием украинский партийный руководитель и проблему расширения посевных площадей за счет выполнения программы орошения засушливых земель на юге Украины, которая позволяла ввести в сельскохозяйственный оборот около 1 млн. га пашни дополнительно к уже существующим 453 га поливных земель. Только в 1964 г. наряду с сооружением государственных оросительных систем колхозы и совхозы при поддержке промышленных предприятий ввели в строй 52 тыс. га орошаемых земель. При этом он отметил, что определенный восьмым пятилетним планом объем работы по строительству оросительной системы на площади 600 тыс. га, является явно недостаточным и предложил рассмотреть вопрос о возможности дополнительного выделения средств республики на эти цели. Как оказалось на практике, и это «заниженное» задание не было выполнено, но не по вине украинских мелиораторов, а из-за недофинансирования. Об этом он с досадой говорил позднее, на июльском (1970 г.) пленуме ЦК КПСС [5, л. 20].

Таким образом, привлечение новых архивных документов, а также других малоизученных или неоправданно забытых источников, позволяет воссоздать более объективную, правдивую аграрную историю страны, Украины второй половины XX века.

Источники и литература

1. Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ), ф. 2, оп. 1, д. 767. л. 1-124.
2. РГАНИ, ф. 2, оп. 1, д. 768, л. 1-275.
3. РГАНИ, ф. 2, оп. 1, д. 769, л. 1-126.
4. РГАНИ, ф. 2, оп. 1, д. 771, л. 1-258.
5. РГАНИ, ф. 2, оп. 3, д. 191, л. 1-289.
6. Мартовский пленум ЦК КПСС. 24-26 марта 1965 г. Стенографический отчет. – М., 1965. – 240 с.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.

КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ КНЯГИНИ МАРІЇ ЛЮБОМИРСЬКОЇ : ЕПІЗОД З ЖИТТЯ 1915 р. (НА ПІДСТАВІ МАТЕРІАЛІВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ У м. КИЇВ)

Серед джерел з дослідження польської аристократії, зокрема шляхти Рівненського повіту Волинської губернії, є матеріали справи 698, опису 2, фонду 315 ЦДІАУ у Києві про притягнення до кримінальної відповідальності княгині Марії Любомирської під час відвідання військовополонених австрійських офіцерів у госпіталі м. Рівного 6 березня 1915 р. Вона звинувачувалася у: застосуванні фізичної сили до вартового госпіталю, відвіданні військовополонених у невідповідний час, зневазі до чергового лікаря.

7(20) травня 1915 р. провадження у справі було припинене, оскільки звинувачення, вказане в 1-му пункті, – недоведене, а звинувачення, викладені у інших пунктах, – не відповідають складу злочинів.

Ця справа є яскравим прикладом того, що шляхетське походження не вберегло осіб від кримінальних переслідувань. Навпаки, належність до польської аристократії навіть на початку ХХ ст. могла спричинити упереджене ставлення при оцінці тих чи інших дій її представників.

Ключові слова: шляхта, Рівненський повіт, Волинська губернія, кримінальне переслідування, склад злочину.

Среди источников к исследованию польской аристократии, в частности шляхты Ровенского уезда Волынской губернии, есть материалы дела 698, описания 2, фонда 315 ЦГИАУ в г. Киеве о привлечении к криминальной ответственности княгини Марии Любомирской во время посещения военнопленных австрийских офицеров в госпитале г. Ровно 6 марта 1915 г. Она обвинялась в: применении физической силы к караульному госпиталю, посещении военнопленных в несоответствующее время, пренебрежении к дежурному врачу.

7(20) мая 1915 г. производство в деле было прекращено, поскольку обвинение, указанное в 1-ом пункте, – недоказано, а обвинения, указанные в других пунктах, – не соответствуют составу преступлений.

Это дело есть примером того, что шляхетское происхождение не оберегало лиц от криминальных преследований. Наоборот, принадлежность к польской аристократии даже в начале ХХ века могла вызвать предвзятое отношение при оценке тех или иных действий ее представителей.

Ключевые слова: шляхта, Ровенский уезд, Волынская губерния, криминальное преследование, состав преступления.

Volyn Joining to the Russian Empire by the second (1793) and third (1795) divisions of the Rich Pospolita has made it possible to realize the aspirations of the Russian autocracy in ruling the region, particularly by displacing the privileged hitherto layers from the top positions in all spheres of life.

One way to achieve the aim were sustainable lawsuits in civil matters the subject of which was the gentry's land seizing from the Volyn Chamber property, the Orthodox church institutions, rural communities and other landowners, as well as funds collection from the gentry-defendants on the basis of debt receipts or bills.

The criminal gentry proceedings were numeral. Massive criminal cases were opened on nobles charges of the commitment to rebellion. However, in the early twentieth century the Gentry fall under the Empire law enforcement scrutiny.

Thus, it is not surprising is that to determine social position of the elite of Polish society aimed both domestic and foreign researchers.

However, a comprehensive study of the Polish aristocracy, including Volyn province Rivne district gentry during the late XVIII – early XX centuries may be done by studying both published and unpublished documents.

Therefore, the purpose of this publication is the introduction to the scientific use of archival materials that illuminate the life of the Volyn region gentry in the in the 1915 during the First World War.

One of archival sources are the materials of the case 698, description 2, of Archives fund 315 describing the prosecution of the representative of one of the most powerful noble families Princess Mary Lubomirska while visiting imprisoned Austrian officers in Rivne hospital on the 6th of March 1915. The princess was accused of:

1) the use of physical force to the prisoners hospital guard, which prevented the Princess to enter the room

2) visiting prisoners at inappropriate hours (at 8 pm), which is in violation of the hospital rules (prisoners visiting was allowed between 15 and 17 hours).

3) neglecting the doctor, by communicating exclusively Polish in excessive tone and returning to the prisoners room.

However, while studying the investigation materials the chief of the military judiciary unit under the chief of the Southwestern Front armies on the 7(20) May 1915 found it necessary stop the proceedings. He concluded that the charge specified in the first paragraph is unproven, and accusations contained in other items – those that do not meet the crime.

Therefore, this case is a prime example of the fact that the gentry origin couldn't protect from criminal prosecutions. On the contrary, belonging to the Polish aristocracy, even in the early twentieth century could cause prejudice in the evaluation of certain actions of its members.

Keywords: szlachta (gentry), Rivne district, Volyn province, criminal prosecution, essential elements of offence.

Наприкінці XVIII ст. внаслідок другого (1793) та третього (1795) поділів Речі Посполитої Волинь увійшла до складу Російської імперії. Особливістю ситуації, яка склалася, було те, що якщо у Речі Посполитій шляхта була панівним владним прошарком, то в Російській імперії вона потрапила у суспільство, в якому домінувало над усіма станами самодержавство, і тепер її становище перетворилося на субдомінантне та мало дуалістичний характер. Зокрема, по-перше, щодо російського дворянства і царату, як відмінне за національно-релігійними та суспільно-політичними традиціями; по-друге, дворянство, хоч і займало у Російській імперії панівне становище на ієрархічній становій драбині суспільства, проте було залежним від волі монарха [1, арк. 26]. Залишився неподоланим польський патріотизм, прагнення відродження власної держави.

Належність особи до шляхетського стану у XIX – на початку XX ст. не гарантувала їй високе соціальне становище та недоторканність у Російській імперії. Навпаки, польські повстання 1830-1831 р. та 1863 р. були використані як підстави для утисків членів шляхетських родин. Метою самодержавства стало зменшення польського землеволодіння та максимальна асиміляція поляків з російськими дворянами чи селянами-однодвірцями.

Заходи органів влади спрямовувалися на зменшення ролі шляхти у суспільному житті (особливо Київського, Волинського та Подільського генерал-губернаторства), послабленні економічної могутності, втрати впливу на культурне (релігійне, освітнє) середовище маєтків та південно-західної частини імперії в цілому.

Одним із способів досягнення мети стали судові позови у цивільних справах, предметами спорів яких були захоплення земель шляхтою у Волинської палати державного майна, православних церковних установ, сільських громад чи інших землевласників; стягування коштів з шляхтичів-відповідачів на підставі боргових розписок чи векселів.

Не поодинокими були кримінальні переслідування шляхти. Масово кримінальні справи відкривалися щодо звинувачення шляхтичів в участі чи прихильності до повстань. Проте і на початку XX ст. шляхта підпадала під пильну увагу правоохоронних органів імперії. Не оминула ця доля одну з представниць рівненської гілки могутньої родини князів Любомирських – Марію Адольфівну Любомирську.

Відтак, не дивним є те, що до з'ясування соціального становища еліти польського суспільства у Російській імперії, її впливу на

економічний та культурний розвиток володінь звертали свої погляди як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники. Проте у їх оцінках шляхетства існує значна відмінність. Крім того, погляди, вчених переважно були зосереджені на дослідженні участі шляхти у повстаннях чи на вивченні результатів ведення господарства, рідше – на з'ясуванні впливу на розбудову маєтків, меценатську діяльність у сфері освіти і релігії.

Зокрема, у радянській історичній науці шляхту досліджували А. Баранович у праці «Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.» (Москва, 1955) [2], І. Гуржій у монографіях «Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х рр. XVIII ст. до 1861 р.)» (Київ, 1958) [3], «Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)» (Київ, 1958) [4], «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року)» (Київ, 1962) [5], Т. Дерев'янкін у роботах «Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво» (Київ, 1960) [6] та «Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії» (Київ, 1975) [7] та інші.

При написанні даних досліджень були широко використані архівні фонди. Внаслідок цього було введено до наукового обігу значну кількість нових документів, а відтак і фактів. Проте здебільшого вони стосуються польської аристократії України чи ж Волині та її впливу на виробництво у своїх володіннях. Крім того, в радянській історичній науці польська аристократія поставала лише в якості гнобителів українського народу. Проблема утисків прав самих поляків з боку самодержавства висвітлювалася надзвичайно рідко.

Наприкінці XX – на початку XXI століть неопубліковані джерела з зазначеної проблематики введені до наукового обігу у працях Д. Бовуа «Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)» (Київ, 1996) [8], «Битва за землю. 1863-1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах» (Київ, 1998) [9] та «Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр.» (Львів, 2007) [10], Г. Казьмирчук і Т. Соловійова «Соціально-

економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст.» (Київ, 1998) [11], В. Павлюка «Магнатерія Волині в соціально-економічному житті Правобережжя у XIX ст.» (Острог, 2000) [12], О. Прищепи «Вулицями старого міста. Топонімічні дослідження історії Рівного» (Рівне, 1997) [13], «Вулицями Рівного: погляд у минуле» (Рівне, 2006) [14] та «Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.» (Рівне, 2010) [15], М. Щербак та Н. Щербак «Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття)» (Київ, 1997) [16].

Ці монографії переважно присвячені висвітленню шляхти під кутом її впливу на економічні процеси. Найбільше соціальне становище польської аристократії вивчене у публікаціях Д. Бовуа, оскільки це є основний предмет його досліджень. Проте, на жаль, французький вчений приділив мало уваги шляхетству Рівненського повіту Волинської губернії.

На початку XXI ст. захищено кілька дисертацій, які присвячені дослідженню шляхетства. Зокрема, це роботи І. Кривошеї «Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії)» (Умань, 2005) [1], В. Павлюка «Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.» (Запоріжжя, 2000) [17].

Однак, досі залишаються не вивченими та не систематизованими судові справи, у яких шляхтичі постають як одна з сторін цивільного чи кримінального процесу.

Тобто, є актуальним всебічне вивчення шляхти та під кутом кримінальних переслідувань, зокрема. Проте воно можливе не стільки завдяки дослідженню праць представників вітчизняної та зарубіжної науки, як переважно шляхом аналізу неопублікованих та опублікованих джерел, у першу чергу судових справ.

Неопубліковані джерела до вивчення шляхти Рівненського повіту в основному містяться в фондосховищах Державного архіву Рівненської області (далі – ДАРО), Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО) та Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДІАУ у м. Києві).

Серед фондів ЦДІАУ у м. Києві, які містять кримінальні справи щодо шляхти Рівненського повіту, можна виокремити фонд 315 «Канцелярія воєнного прокурора Київського військово-окружного суду». У ньому зберігається справа, яка містить матеріали про кримінальне переслідування однієї з найбільш заможних шляхтянок Рівненського повіту і Волинської губернії загалом – княгині Марії Любомирської [18].

Справа привертає до себе увагу оскільки, по-перше, підстави порушення переслідування вражають дріб'язковістю: переважно шляхта притягалася до кримінальної відповідальності за причетність до польських повстань, а в цьому випадку – за порушення порядку відвідування полонених у госпіталі, і аж ніяк не за сприяння ворожим силам Російської імперії під час Першої світової війни; по-друге, нетиповим є період провадження: не хронологічні рамки повстань 1830-1831 рр. та 1863 р. і опісля, а 1915 р.

Відтак, метою запропонованої розвідки є аналіз справи 698 опису 2 фонду 315 ЦДІАУ у м. Києві як джерела до вивчення становища шляхти Рівненського повіту Волинської губернії початку ХХ століть, зокрема і у ракурсі кримінальних переслідувань.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання наступних завдань:

1) проаналізувати справу 698 опису 2 з фонду 315 «Канцелярія воєнного прокурора Київського військово-окружного суду» ЦДІАУ у м. Києві;

2) ввести до наукового обігу виявлені матеріали.

Кримінальна справа по обвинуваченню княгині Марії Адольфівни Любомирської була порушена відповідно до висновку воєнно-прокурорського нагляду Київського військово-окружного суду на театрі військових дій, підписаного помічником військового прокурора 11 травня 1915 р.

Вона обвинувачувалася у тому, що:

1) приблизно о 8 годині вечора 6 березня 1915 р. прийшла у 2-ге хірургічне відділення військового госпіталю для відвідання військовополонених офіцерів і, отримавши вказівку вартового Полеруша про заборону відвідувань у пізній час, умисно штовхнула його у плече і пройшла у палату, – покарання передбачені ст. 286¹ ч. 3 і ст. 271 ч. 1

Уложення про кримінальні покарання і виправлення;

2) отримавши вимоги від караулу при госпіталі унтер-офіцера Аверичкіна, завідуючого 2-м хірургічним відділенням госпіталю лікаря Копилова, чергового по госпіталю прапорщика Солоняря та чергового по караулах прапорщика Піотрашевського припинити відвідання полонених офіцерів у зв'язку з пізнім часом, умисно не виконала їх вимогу (згідно правил госпіталю відвідування полонених дозволялося між 15 і 17 год.), – покарання передбачено ст. 29 Уставу Нак. нал. мирових судів;

3) під час пояснень про припинення відвідання полонених з лікарем Копиловим, який перебував при виконанні службових обов'язків, М. Любомирська умисно, з метою його приниження, спілкувалася виключно польською мовою, повернулася у палату полонених; а згодом, викликавши його у палату, на запитання останнього: «Ви, княгиня, хотіли поговорити зі мною?» надмірно знизилася плечима і зневажливим тоном відповіла: «З вами? Ні, з вами я розмовляти не бажую», – покарання передбачено ст. 286 ч. 1 Уложення про кримінальні покарання і виправлення [18, арк. 12-15].

На підставі п. 6 ст. 19 Порядку правил про місцевості, оголошені на військовому становищі, дана справа була вилучена з загальної підсудності і на підставі ст. 1335 книги ХХІV С.В.П. передана Київському військово-окружному суду на театрі військових дій [18, арк. 15зв.].

Відповідно до постанови від 25 квітня 1915 р. у княгині було взято підписку про невийзд. Відтак, 15 травня вона була змушена звернутися до прокурора Київського військово-окружного суду з проханням надати дозвіл відвідати м. Київ [18, арк. 18]. Її клопотання було задоволене, княгиня отримала дозвіл на право виїзду терміном на 5 днів з обов'язком повідомити про своє повернення [18, арк. 19], про що М. Любомирська і надала інформацію 27 травня 1915 р. [18, арк. 21].

Після ознайомлення з висновком військового прокурора Київського військово-окружного суду на театрі військових дій завідуючий воєнно-судовою частиною при головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту 7(20) травня 1915 р. не погодився

із ним. Свою позицію він обґрунтував наступними положеннями.

Відповідно до першого висновку княгиня Любомирська звинувачувалася у застосуванні фізичної сили до вартового. Свідком інкримінуючого факту був лакей княгині Тимощук, який заперечив цей факт. Вартовий Поляруш не підтвердив факт приниження, оскільки під час повторного допиту він заявив, що нікому і ніколи не говорив про те, що княгиня навмисно його штовхнула курою з метою потрапити у палату та що він на допитах зазначив, що Любомирська пройшла позаду нього; проходячи, вона зачепила своєю дохою-шубою його плече. У зв'язку з цими показами Поляруша слід думати, що покази осіб, які належать до адміністрації госпіталю та свідчать, що Поляруш говорив їм, що ніби княгиня відштовхнула його з метою пройти у палату, не відповідають дійсності.

Таким чином, залишався доведеним лиш факт, що княгиня увійшла в палату полонених після того як вартовий заборонив їй входити. Однак, слід думати, що М. Любомирська не виконала вимог вартового у зв'язку з перебуванням у омані, вважаючи, що якщо раніше вартові вільно її пропускали у палату військовополонених, то і в даний час вартовий перешкоджав пройти лише через непорозуміння.

Відповідно до другого пункту княгиня Любомирська звинувачувалася у невиконанні законних вимог чинів госпіталю і караулу вийти з палати військовополонених. Факт є доведеним, але для його застосування необхідна умисність дій М. Любомирської, її небажання підпорядковуватися законним вимогам. Ця ознака відсутня, оскільки поведінка княгині в госпіталі підтверджує те, що вона перебувала в омані: Любомирська, очевидно, вважала, що якщо їй було дозволено головним лікарем госпіталю відвідування цього медичного закладу, то лише він і може відмінити цей дозвіл. Беззаперечним був факт, що княгиня часто відвідувала у незазначений час госпіталь і ніхто їй не перешкоджав, за винятком останнього разу. Адміністрації медичного закладу було відомо про ці візити і якщо ніхто не перешкоджав княгині, то вона мала

всі підстави вважати, що їй дозволено відвідування.

Відповідно до третього пункту княгиня звинувачувалася у словесному приниженні лікаря Копилова при виконанні ним службових обов'язків.

Для складу злочину, передбаченого цією статтею, необхідне виголошення «бранних і поносительных» слів на адресу посадової особи (1 частини статті), чи, хоча б, «неприличных» (2 частини статті). Таких слів княгиня не вживала. Існує ймовірність, що фраза «Я з Вами розмовляти не бажая» була сказана М. Любомирською не внаслідок бажання принизити лікаря Копилова, а лише у відповідь на некоректне ставлення лікаря до княгині. Якщо об'єктивно оцінити поведінку Любомирської в госпіталі, то є достовірним, що княгиня хоч і не виконала вимог чинів караулу і посадових осіб вийти з госпіталю (перебуваючи в омані), але вела себе коректно щодо посадових осіб, і тому зовсім незрозумілим є те, чому княгиня мала б намір принизити лише лікаря Копилова за ту ж вимогу, яку їй було пред'явлено іншими особами.

У зв'язку з викладеним, вважаючи звинувачення, вказане в 1 пункті висновку, недоведеним, а звинувачення, викладені у інших пунктах, – такими, що не відповідають складу злочинів, зазначених в 2 і 3 пунктах висновків, головнокомандуючий визнав за необхідне подальше провадження у справі припинити, про що повідомив військового прокурора Київського військово-окружного суду на театрі військових дій.

Щодо заходу попередження за ухилення від слідства і суду – підписки про невиїзд, взятої з княгині, то дана вказівка його скасувати розпорядженням прокурора [18, арк. 22-23 зв.].

5 червня 1915 р. виконуючий обов'язки військового прокурора звернувся у Рівненське повітове поліцейське правління з вказівкою оголосити княгині Любомирській про припинення провадження у справі, у зв'язку з чим скасувати підписку про невиїзд з місця проживання [18, арк. 24].

2 серпня 1915 р. начальник штабу Київського військового округу на театрі військових дій повідомив військового прокурора Київського військово-окружного округу на

театрі військових дій, що припинене слідче провадження 28 липня за № 8481 направлене на зберігання і у штабі отримано [18, арк. 40].

Тобто, в результаті проведеного огляду можна зробити висновок про те, що шляхта перебувала під постійним наглядом та контролем з боку місцевої влади та правоохоронних органів щодо вияву своїх суспільно-політичних поглядів не лише після польських повстань, але і на початку ХХ ст. Шляхетське походження не вберігало осіб від кримінальних переслідувань. Навпаки, належність до польської аристократії навіть на початку ХХ ст. могла спричинити

упереджене ставлення при оцінці тих чи інших дій її представників. Зокрема, прикладом цьому є заведена кримінальна справа по обвинуваченню княгині Марії Адольфівни Любомирської.

Перспективи подальших досліджень полягають насамперед у виявленні, вивченні та введенні до наукового обігу неопублікованих джерел з метою всебічного та об'єктивного дослідження шляхти Рівненського повіту Волинської губернії, з'ясуванні еволюції її соціального становища та місця у суспільному житті протягом кінця ХVІІІ ст. – початку ХХ ст.

Джерела та література

1. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст. (за матеріалами Київської губернії) : дис. ... кандидата істор. наук : 07.00.01 / Кривошея Ігор Іванович. – Умань, 2005. – 169 с.
2. Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в ХVІІІ в. / Баранович А. – М. : Изд. Акад. Наук СССР, 1955. – 352 с.
3. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х рр. ХVІІІ ст. до 1861 р.) / Гуржій І. О. – К. : Радянська школа, 1958. – 168 с.
4. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / Гуржій І. О. – К. : Держполітвидав, 1958. – 180 с.
5. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 року) / Гуржій І. О. – К. : Вид. Акад. Наук Укр. РСР, 1962. – 207с.
6. Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. : Текстильне виробництво / Дерев'янкін Т. І. – К. : Вид. Академії Наук Української РСР, 1960. – 127 с.
7. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії / Дерев'янкін Т. І. – К. : Наук. думка, 1975. – 279с.
8. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Даніель Бовуа. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 415с.
9. Бовуа Д. Битва за землю. 1863-1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах / Даніель Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 336с.
10. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Даніель Бовуа. – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с.
11. Казьмирчук Г. Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ ст. / Г. Д. Казьмирчук, Т. М. Соловійова. – К. : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 174 с.
12. Павлюк В. В. Магнатерія Волині в соціально-економічному житті Правобережжя у ХІХ ст. / Віктор Володимирович Павлюк. – Острогоз : Б. в., 2000. – 183 с.
13. Прищепка О. П. Вулицями старого міста : Топонімічні дослідження з історії Рівного / Олена Петрівна Прищепка. – Рівне : Б. в., 1997. – 151с.
14. Прищепка О. П. Вулицями Рівного: погляд у минуле / Олена Петрівна Прищепка. – Рівне : ПП ДМ, 2006. – 223 с.
15. Прищепка О. П. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Олена Петрівна Прищепка. – Рівне : ПП ДМ, 2010. – 287 с.
16. Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / М. Г. Щербак, Н. О. Щербак. – К., 1997. – 92 с.
17. Павлюк В. В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в ХІХ ст. : дис. ... кандидата істор. наук : 07.00.01 / Павлюк Віктор Володимирович. – Запоріжжя, 2000. – 165 с.
18. ЦДІАУ у м. Києві, ф. 315, оп. 2, спр. 698.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.

Рецензії



ДИДАКТИЧНИЙ ВИМІР ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ

Рецензія на монографію: **Бондаренко Г. В.** *Теорія та методологія історії. Програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій* : навч. посіб. (Луцьк, 2011) *

Рецензия на монографию: **Бондаренко Г. В.** *Теория и методология истории. Программа и тестовые задания, основы курса, словарь понятий и категорий*: учеб. пособие. (Луцк, 2011)

Book Reviews: **Bondarenko H. V.** *The theory and methodology of history. Program and the test items, the basis of the course, a dictionary of concepts and categories: the textbook* (Luck, 2011)

Необхідність поглибленого вивчення теорії та методології історії як науки в українській вищій школі очевидна. Оволодіння теоретико-методологічними основами історичного пізнання як нової наукової дисципліни, з'ясування її витоків, основних етапів, напрямів має непересічне значення для підготовки майбутніх спеціалістів та магістрів історії – дослідників актуальних проблем історії. Виходячи з цього досить актуальним завданням є підготовка відповідних дидактичних практик.

У 2011 році побачив світ навчальний посібник кандидата історичних наук, професора кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Волинського національного університету імені Лесі Українки Бондаренка Геннадія Васильовича, присвячений теорії та методології історії. Структура посібника складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку літератури та іменного покажчика. Вказаний посібник є результатом кількарічної роботи ученого на історичному факультеті названого вище національного навчального закладу. Спроба підготувати такий посібник, на думку

автора, зумовлена тим, що з кінця 1980-х років в історичній науці, крім марксистської методології, почали застосовуватися й інші, у тому числі протилежні підходи до вивчення минулого. Разом із новітніми методологічними підходами в теорію та практику упроваджувалися нові поняття й категорії історичного пізнання, більшість із яких завдячують своїй появі західній історіософії. Автор також свідомий того, що саме поняття «історіософія» в радянській науці використовувалося лише для критики й негативних оцінок. З виходом сучасних українських вчених за межі пануючої до кінця 1980-х років методології, з'явилася можливість ознайомитися з літературою, як правило, історіософського спрямування, в перекладі російською та українською мовами, що сприяло ознайомленню з концептуальними засадами та теоріями європейської та світової історичної науки й пануючими методологіями історичного пізнання і, як зазначає сам автор, цивілізаційною, культурологічною, психоаналізу, усної історії а також із поглядами К. Поппера, К. Ясперса, Р. Колінгвуда, істориків української діаспори (с. 4).

Готуючи рецензоване видання, автор зіштовхнувся з проблемою існування невеликої кількості перекладів західної історіософської літератури, у тому числі й визначень окремих термінів, які, на його думку, мали засвоїти студенти. Серед них такі терміни як «гелштальт», «фізіономіка», «морфологія

* Бондаренко Г. В. *Теорія та методологія історії. Програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій* : навч. посіб. / Г. В. Бондаренко. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі України, 2011. – 196 с.

історії», «осовий час», «історицизм», «менталітет», «маргінальність», «віншування» та інші поняття, які мали опанувати студенти під час вивчення курсу «Теорія та методологія історії», що є складовою ланкою підготовки спеціалістів та магістрів. Автор також мав враховувати сучасні вимоги, які з'явилися з упровадженням у навчальний процес в вищій школі України кредитно-модульної системи та зміни, які постійно відбуваються в навчальних програмах для спеціалістів і магістрів. Зазначене зумовило розширення посібника, зокрема вміщення у ньому «Програми курсу «Теорія та методологія історії» (структура програми, пояснювальна записка, тематичний план змістовних модулів), тематики лекційного курсу і семінарських занять (с. 10-28). Автор також подав список контрольних питань та тестових завдань, які є обов'язковими для перевірки знань та підсумкового контролю. Останні мають три рівні складності (с. 29-52).

Основну частину навчального посібника складає викладення «Основ курсу: сучасних проблем історичного пізнання» (с. 53-131). При підготовці лекційного курсу автор намагався спрямувати студентів на самостійне вивчення значної кількості літератури та частин тем, зокрема акцентував увагу на засвоєння методології, змістовної частин тем та відповідного матеріалу, із залученням стислих характеристик та основної літератури. Цілком виправданим й дидактично виваженим є висвітлення теоретичних засад історії, характеристика методологічних проблем, напрямів та шкіл в розвитку історичного пізнання. Викладене дає можливість студентам ознайомитися та осмислити дві сторони історії: історичний процес та процес історичного пізнання, як важливі складові наукового осягнення історії, котрі суттєво впливають на дослідника й одна на одну. Зокрема, автор цілком вірно зазначає, що обидві сторони історії тісно пов'язані з людиною та людством. Саме людина є одночасно творцем історичного процесу, його джерелом і фактом. Вона також досліджує історичний процес, пізнає його, зберігає та передає історичний досвід наступним поколінням. Отож, людина й суспільство виступають одночасно як об'єкт і суб'єкт історичного пізнання (с. 53).

У такому ж дусі автор, теоретично виважено й достатньо популярно розкриває значення загальнометодологічних, конкретно-історичних принципів, та стисло їх характеризує. Виправданим також є звернення та висвітлення ученим таких важливих теоретико-методологічних проблем: факти та джерела; роль народних мас й особи в історії а також питань: вивчення воєн і революцій; відкриті й тоталітарні суспільства й полеміка між радянською та західно-європейською історіософією тощо.

Під час розробки проблем лекційного курсу посібника Г. В. Бондаренко не оминув своєю увагою таких тем, як: «Ідея української державності та націоналізму в українській історичній науці XIX – XX ст.», «Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства». При цьому перша названа вище тема розкривається ним без зайвої політизації на підставі аналізу історіософських погляді М. Грушевського і, зокрема, показу процесу становлення української історіографії й історіософії, згідно сучасній періодизації. Учений стисло характеризує внесок Д. Донцова, С. Томашівського, М. Міхновського, В. Липинського, доробок таких істориків та філософів української діаспори: Д. Чижевського, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, І. Лисяка-Рудницького, О. Прицака, О. Субтельного та інших, які заклали історіософську школу за межами України. Саме вони маючи можливість урахувати розвиток історичного пізнання й історичної науки загалом у світі, користувалися працями М. Блока, Р. Колінгвуда, А. Тойнбі, О. Шпенглера, К. Ясперса, К. Поппера і інших учених, порівнювати з історичними школами та розвиток історичного пізнання в СРСР. Також цілком виправданим є звернення уваги студентів на необхідність опрацювання під час самостійної роботи рекомендованого списку літератури, у якому є й роботи названих вище вчених. Г. В. Бондаренко, крізь призму класифікації наукових робіт, закликає студентів використовувати методологічний плюралізм й віддавати перевагу тим підходам, які сприяють об'єктивному дослідженню різних епох, регіонів і напрямів розвитку суспільства

(с. 108). Учений також знайомить їх із логікою науково-дослідницької праці в галузі історії. Автор достовірно стверджує, що кожна теорія та методологія мають свої поняття й терміни, які відрізняються від інших і закликає студентів використовувати їх в теорії та практиці історичного пізнання. Для цього Г. В. Бондаренко в окремому розділі подає поняття та категорії історичного пізнання (всього 250 позицій). Останні з'явилися внаслідок авторського вивчення окремих методологічних підходів, історіософських концепцій, аналізу теоретичних і практичних розробок в історичних дослідженнях та історіографії (с. 132). Вони є важливими як інструментарій теорії і практики.

Запропонований посібник складено так, щоб максимально допомогти молодим науковцям у виборі та використанні різних методологій. У ньому наведено основні підходи, серед яких перевага віддається сучасним. З цього стає зрозумілим чому Г. В. Бондаренко не охоплює історіософських проблем пізнання від найдавніших часів, а веде лекційний виклад з початку XIX ст. Зазначене видається цілком виправданим, оскільки у рекомендованій літературі є дослідження, монографії та посібники, у яких ця тематика знайшла ґрунтовне висвітлення. В цілому, запропоноване видання заслуговує схвалення і буде корисним для студентів, аспірантів та викладачів історичних дисциплін.

*Відомості
про авторів*



НАШІ АВТОРИ

Бевзюк Євген Володимирович (Ужгород) – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародного бізнесу та світової політики, декан факультету міжнародного бізнесу та міжнародного права Закарпатського державного університету

Гальчак Богдан (Зелена Гура, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор Інституту політології Зеленогурського університету

Городня Наталія Данилівна (Київ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Гоцуляк Віктор Володимирович (Черкаси) – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Демочко Ганна Леонідівна (Харків) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету

Земзюліна Наталія Іванівна (Черкаси) – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Корнієнко Наталя Василівна (Київ) – аспірант Інституту всесвітньої історії НАН України

Корновенко Сергій Валерійович (Черкаси) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Крюков Андрій Володимирович (Івано-Франківськ) – аспірант кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Кузьменко Юлія Володимирівна (Ніжин, Чернігівська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Лазуренко Юрій Миколайович (Черкаси) – аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

Малишев Олександр Володимирович (Харків) – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та історії Національного аерокосмічного університету імені М. С. Жуковського (ХАІ)

Мальшина Катерина Володимирівна (Київ) – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

Мерфі Наталія Григорівна (Магнолія, Арканзас, США) – кандидат історичних наук (dr), викладач кафедри історії, політології та географії Університету південного Арканзасу

Музичин Ірина Тарасівна (Івано-Франківськ) – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Некрасова Валерія Валеріївна (Київ) – аспірант Інституту всесвітньої історії НАН України

Робак Ігор Юрійович (Харків) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету

Свинаренко Наталія Олександрівна (Харків) – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного економічного університету

Смолінський Александер (Торунь, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор Інституту історії та архівознавства Університету імені Миколая Коперніка в Торуні

Сокирська Влада Володимирівна (Умань, Черкаська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Срогош Тадеуш (Ченстохова, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор, завідувач кафедри методології історії та історіографії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові

Стройновський Анджей (Ченстохова, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор Інституту історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові

Чорна Наталія Миколаївна (Вінниця) – кандидат історичних наук старший викладач кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського торговельно-економічного університету

Шевельков Анатолій Іванович (Коломна, Московська область, Росія) – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та всесвітньої історії Московського державного обласного соціально-гуманітарного інституту

Шишела Сергій Іванович (Київ) – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

Щербін Лілія Василівна (Івано-Франківськ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Якимчук Оксана Олександрівна (Рівне) – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарно-соціальних дисциплін Рівненського інституту Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

ДО УВАГИ АВТОРІВ МАТЕРІАЛІВ, ПОДАНИХ ДО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ. НАУКОВІ СТУДІЇ»

Приймаються до редагування і друку статті, огляди, рецензії тощо українською, російською, польською або англійською мовами. Усі матеріали розглядає редакційна колегія.

Обсяг: стаття – 0,5 авт. арк. або 1 авт. арк. (12 або 24 с.), публікація документів/матеріалів – 1 авт. арк. (до 24 с.), повідомлення, рецензія, інформація про наукову діяльність – 0,25 авт. арк. (до 6 с.).

У редколегію збірника треба подати:

1) роздрукований текст статті (1 примірник із підписом автора):

- формат А-4, всі поля – 20 мм, абзац – 1,25 мм по лінійці, гарнітура – Times (анотації – курсивом), відстань між рядками – 1,5 (анотації, список використаних джерел – 1,0), кегль – 14 (анотації, список – 12);
- не використовувати переносів та нумерацію сторінок; сторінки роздрукованого тексту нумерувати від руки;
- дробові числа подавати через кому (напр. 0,15);
- таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію і назву; подаватися в тексті, підписи виділяти; рисунок, виконаний засобами MS Word, згрупувати як один об'єкт;
- список використаних джерел та літератури оформляти за ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», вказуючи обов'язкові елементи (факультативні за потреби), скорочення слів і словосполучень – за ДСТУ 3582-97;
- посилання в тексті подавати у квадратних дужках: наприклад, на джерело в цілому [1], на джерело та сторінку [1, с. 3], на архівне джерело та аркуш справи [1, арк. 3-4 зв.], на декілька джерел [1, с. 3; 7, с. 9-10] тощо;

2) електронну копію статті (на CD):

- у текстовому редакторі MS Word for Windows, файл у форматі DOC або RTF; для ілюстрацій – формат JPG, роздільна здатність – 300 dpi;

3) рекомендацію наукового керівника (для аспірантів), одну рецензію від фахівця з науковим ступенем;

4) відомості про автора (на окремому аркуші до тексту статті та окремим файлом на CD):

1. Прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь та вчене звання, місце роботи (повністю), посада; адреса для листування; електронна пошта; контактний телефон.
2. Ім'я та прізвище автора, назва статті російською і англійською мовами.

Структура статті:

1. УДК; ініціали та прізвище автора.
2. Назва статті.
3. Анотація (резюме) українською мовою (400-500 знаків – проблематика статті, її наукова новизна та ін. особливості пошуково-комунікаційного призначення).
4. Ключові слова українською мовою (до 10 слів).
5. Постановка наукової проблеми та її значення.
6. Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї проблеми.
7. Формулювання завдання дослідження.
8. Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
9. Висновки і перспективи подальших досліджень.
10. Список використаних джерел та літератури, примітки, джерела ілюстративного матеріалу.
11. Переклад російською та англійською мовами анотації та ключових слів.

Статті, які прийняті до друку, обов'язково рецензуються, прізвища рецензентів зазначаються у вихідних відомостях видання.

Автор (співавтори) отримує одне число журналу, в якому опубліковано статтю.

Періодичність видання збірника – двічі на рік.

З питань публікації звертатися до заступника головного редактора: evgen_sinkevych@gmail.com



Долгосрочное хранение

ООО «ЭМБА» Пасеки на Езере является чешской фирмой с длительной и известной традицией, которая простирается до 1882 года. Главным направлением общества является изготовление гладкого картона, и архивных систем для длительного и кратковременного хранения в архиве. Архивные системы EMBA получили несколько оценок в Чешской республике и за границей.

В случаях, когда необходимо хранить документы длительное время, необходимо пользоваться средствами долгосрочного архивирования. Они обеспечат химическую и механическую защиту в течение многих десятилетий.

Коробки EMBA из картона Prolux отвечают всем этим требованиям – высокая прочность, жесткость, щелочность и щелочной резерв.

Из широко ассортимента коробок предлагаем 2 модели, которые возникли при сотрудничестве с РГАНТД в Москве.

Коробка EMBA 340x150x300 mm для долгосрочного хранения

Пользование: для дололгосрочного хранения

Описание: Вертикальная коробка без ящика

Материал: архивный картон Emba-Prolux

Упаковка: Продаём не составленные

Коробки 340x150x300 mm: 500 шт/поддон 120x80 cm

Коробка Emba 410x300x180 мм для долгосрочного хранения

Рекомендует РГАНТД

Пользование: для дололгосрочного хранения

Описание: Коробка поставляется в исполнени с ящиком. Ящик помогает несложному использованию в архиве.

Упаковка: Продаём несоставленные

Коробки 410x300x180 mm: 650 шт/поддон 85x105 cm +ящик :650шт/поддон 75x100 cm

Самые важные свойства картона PROLUX

рН водной вытяжки: мин. 8

Щелочной резерв: мин. 0,4 моль/кг

Механические параметры отвечают норме ISO 9706, и ISO 16245

Ниже предлагаю материалы EMBA из которых возможны все типы коробок.

Архивный картон LAURENT Новый тип картона изготовленный из 100% целлюлозы. Параметры этого картона полностью соответствуют европейскому стандарту ISO 16245. Что касается защиты бумажных документов, в настоящее время отвечает всем известным требованиям защиты.

Архивный картон Prolux Свойства этого картона отвечают самым высоким требованиям к качеству архивного хранения, когда не требуется величина Карра < 5. Он подходит тоже для хранения фотоматериалов и его качество подтверждает соответствие с тестом РАТ

Архивный картон Prior Идеальный картон для архивного хранения, с высшими требованиями, когда не нужна защита в течении столетий. Преимуществом является его щёлочность, очень важная для защиты архивных документов. Основная серия архивных коробок, которые оправдали себя в несчётном ряде архивов, музеев, галерей и других учреждений изготавливается именно из этого картона.

Контактное лицо фирмы

Renata Pěničková

EMBA s.r.o.

Renata.Penicikova@emba.cz

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ

Наукові студії

Випуск 11, 2013

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *О. Новосадовська*.
Друк *О. Полівцова*. Фальцювальні-палітурні роботи *Ю. Шаповалова*.

Підп. до друку 22.04.2013 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 23,25. Обл.-вид. арк. 17,91.
Тираж 300 пр. Зам. № 4165.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@chdu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.